

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL ŞİHLİ'NİN DELİ KÜR ROMANINDA FİLLER (1- 100. Sayfalar)

DANIŞMAN

DOÇ. DR. HAKAN ÖZDEMİR

HAZIRLAYAN

İLKAY SARAYDEMİR

GİRESUN – 2019

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL ŞİHLİ'NİN DELİ KÜR ROMANINDA FİLLER (1- 100. Sayfalar)

DANIŞMAN

DOÇ. DR. HAKAN ÖZDEMİR

HAZIRLAYAN

20152005041

İLKAY SARAYDEMİR

GİRESUN- 2019

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün Tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi İlkay SARAYDEMİR 'in İsmail Şihli'nin Deli Kür Romanında Fiiller (1-100. Sayfalar) başlıklı tezini incelemiş olup aday 04.10.2019 tarihinde, saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)	Prof. Dr. Salim KÜÇÜK	
Üye	Doç. Dr. Hakan ÖZDEMİR	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Adem ÖZBEK	

ONAY

...../ ... /201..

Prof. Dr. Güven ÖZDEM
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İsmail Şıhlı'nın Deli Kür Romanında Fiiller (1-100. Sayfalar)” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

04/10/2019

İlkay SARAYDEMİR

ÖN SÖZ

Türk varlığı Sibiryaya'dan Mezopotamya'ya, Uzakdoğu'dan Balkanlara yayılmış ve çok geniş bir coğrafya üzerinde varlığını devam ettirmektedir.

Bununla birlikte Türklerin konuştuğu dil de geniş alanlara yayılırken çeşitli dillerle etkileşim içinde olmuştur. Temel kurallar olarak yapısını korusa da kendi içinde farklılıklar göstermiştir. Köktürklerden ve daha öncesinden beri süregelen Türk ırkının varlığı dili de beraberinde getirmiştir.

Yaptığımız bu çalışmada Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden İsmail Şihli'nin, Stalin nezdinde edebiyatta katı Sovyet ideolojisinin bir nebze hafifleyerek Azerbaycan Edebiyatında özgürlüğün kıpırdanmaya başladığı özgün eserlerin emekleyerek de olsa ortaya çıktığı 1960'lı yılların eserlerinden biri olan *Deli Kür* romanında geçen fiil zenginliklerini incelemeye çalıştık.

Bilindiği üzere 1828 yılında Çarlık Rusya'sı ve İran arasında yapılan Türkmen Çay antlaşmasına göre bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti toprakları Rus yönetimine bırakıldı. O tarihten itibaren Rus hakimiyetinin yanında Rus dili de Azerbaycan Türkçesine etki etmeye başladı. Biz İsmail Şihli'nin *Deli Kür* adlı eserinde fiillerle ilgili incelemeyi yaparken zaman zaman eserin dilinde Rusçanın da etkisini gördük. Bu konunun genişletilerek farklı bir inceleme konusu olabileceği kanaatindeyiz.

İsmail Şihli'nin 1960'lı yıllarda kaleme almış olduğu *Deli Kür* adlı eserinin orijinali o dönemde Azerbaycan yazı dilinin alfabesi olan Kiril alfabesi ile yazılmıştır. Ancak biz bağımsız Azerbaycan'ın Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmesiyle birlikte yeni Azerbaycan alfabesiyle basılmış olan nüshasını kullandık. Bu çalışmamızda vermiş olduğumuz örnekler eserde geçen latinize edilmiş orijinal Azerbaycan Türkçesine ait örneklerdir. Bu çalışmamızda yazarımız İsmail Şihli'nin hayatı ve eseri *Deli Kür*'ün kısa bir özeti ve analizinden sonra konumuzun ana başlığı olan fiilleri incelemeye başladık. Ancak eserin hacimli oluşu ve Azerbaycan Türkçesinin dil zenginliğini de göz önüne aldığımızda çalışmamızın hedefine ulaşabilmesi için ve konunun gereksiz uzamaması için eserin ilk 50 sayfasında kullanılan sözcük türlerinden fiilleri incelemeye çalıştık. Ama sayfa sayısı olarak ilk

100 sayfayı ölçüt aldık. Tezimizin arkasında vermiş olduğumuz fiiller daha iyi anlaşılın diye bu 100 sayfalık romanın bölümünü ekledik. Zaten incelemiş olduğumuz bu bölüm eserin tamamı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Çalışmamızda sözcük türlerini inceleyen kabul görmüş genel Türk dilbilgisi kuralları ışığında fiilleri yapısına göre (basit, türemiş, birleşik), fiil çekiminde şekil ve zaman (haber kipleri, dilek- şart kipleri ve birleşik kipli fiiller) son olarak da fiilimsileri (sıfat- fiil, zarf- fiil ve isim-fiil) eserin hangi sayfalarında geçtiğini tek tek tespit ettik. Bu tespitler esnasında konu ile ilgi eserden örnek cümleler verirken konunun dağılmaması adına örnek cümlelerde sadece fiilimizle ilgili olan yere kadar cümlemizi aldık cümlenin devamını ise üç nokta (...) işaretini koyarak belirttik. Aynı sayfa içerisinde tekrarlanan kelimelerin sayısını belirtirken ise sayfa numarasının yanında yay ayraç işaretini () kullanarak o sayfa içerisinde kaç kez geçtiyse o sayıyı belirttik.

Fiillerin metindeki orijinal kullanımlarını olduğu gibi ele alıp kelimelerin incelemesini o yazılmış şekliyle yaptık.

Bu çalışmanın hazırlanma aşamasında danışman hocam Doç. Dr. Hakan ÖZDEMİR bilgileri ile bana yol göstermiştir. Hiçbir konuda yardımını benden esirgememiştir. Bu bağlamda kendisine çok teşekkür ederim.

ÖZET**İsmail Şihli'nin Deli Kür Romanında Fiiller (1-100. Sayfalar)**

Bu tez çalışmamızda gözetmiş olduğumuz amacın en başında Türk Dili ve Edebiyatımıza en yakın şive olarak görülen Azerbaycan edebiyatının özellikleri ve asıl konumuz olan fiillerin yapım ve çekim özelliklerinin bizim fiillerle olan yakınlığı ve benzerliklerini görebilmektir. Kapsam olarak konumuz olan *Deli Kür* romanını belirledik.

Yöntem olarak romanımızın ilk 50 sayfasındaki fiil ve fiilimsileri fişleme yöntemini kullanarak bu sayfalardaki bütün fiiller ve fiilimsiler çıkartıldı, daha sonra bu kelimeler hangi yapı, çekim ya da fiilimsilere girdiyse onlar bir arada toplanıp daha sonra gerekli sayfalara işlenmek yoluyla yöntemimizi gerçekleştirdik.

Sonuç olarak baktığımızda romanımızda dilimizde olduğu gibi fiil ve fiilimsiler konusunda oldukça zengin olduğunu, ilk 50 sayfada sayı olarak birçok fiil ve fiilimsinin yer aldığını gördük.

Ayrıca romanımızın filmini de izlediğimizde 1960'lı yılların Azerbaycan yaşamı hakkında da bilgiler edinmiş olduk.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, İsmail Şihli, Deli Kür, fiil, roman

ABSTRACT

The Verbs İn İsmail Şıhlı's Novel Called Deli Kür (Between 1-100. Pages)

Our main aim in this thesis is to see the similarities in derivational affix and word endings of the verbs and verbals in Azerbaijani literature which is the nearest accent to Turkish literature. We have studied on the novel called Deli Kür.

Firstly we have studied on the first fifth pages of the novel by using plugging method. Next we have found all verbs and verbals according to their types. Then we have written these verbs and completed our process.

In conclusion we have clearly seen that there are richness in verbs and verbals in this fifth pages.

After we had watched the film of the book, we got information about the life of Azerbaijan in 1960s.

Key Words: Azerbaijan, İsmail Şıhlı, Deli Kür, verb, novel

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	11
I.1. FİİLLERDE YAPI	11
I.1.1. BASİT FİİLLER.....	11
I.2. TÜREMİŞ FİİLLER.....	19
I.2.1. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ	19
I.2.2. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ	25
I.3. BİRLEŞİK FİİLLER	31
I.3.1. İSİM +YARDIMCI FİİL	31
I.3.2. FİİL + FİİL (KURALLI BİRLEŞİK FİİLLER).....	35
I.3.3. ANLAMCA KAYNAŞMIŞ FİİLLER	37
II. BÖLÜM	39
II.1. FİİLLERDE ÇEKİM.....	39
II.2. YALIN KİPLER.....	39
II.2.1. HABER KİPLERİ	39
II.2.1.1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ	40
II.2.1.2. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ.....	45
II.2.1.3. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ	46
II.2.1.4. GENİŞ ZAMAN KİPİ.....	49
II.2.1.5. GELECEK ZAMAN KİPİ	51
II.2.2. DİLEK KİPLERİ	53
II.2.2.1 EMİR KİPİ	53
II.2.2.2. ŞART KİPİ	55

II.2.2.3. İSTEK KİPİ.....	57
II.2.2.4. GEREKLİLİK KİPİ.....	58
II.3. BİRLEŞİK KİPLER.....	59
II.3.1. HİKÂYE BİRLEŞİK KİPİ.....	59
II.3.2. RİVAYET BİRLEŞİK KİPİ.....	65
II.3.3. ŞART BİRLEŞİK KİPİ.....	66
II.4. FİİLİMSİLER.....	67
II.4.1. SIFAT-FİİLLER.....	67
II.4.2. ZARF-FİİLLER.....	71
II.4.3. İSİM-FİİLLER.....	76
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA.....	86
ÖZ GEÇMİŞ.....	198

GİRİŞ

“Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Oğuzcaya dayalı olarak XIII. Asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi ‘Doğu Oğuzcası’, Osmanlı Türkçesi de ‘Batı Oğuzcası’dır” (Buran, Alkaya, 2011: 49).

1920’den sonra sosyalizm etkisinde gelişen Azerbaycan Türk Edebiyatı 1991 Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmasına kadar geçen sürece kadar ara dönemde dört bölümde incelenmektedir. Bu dönemi Azerbaycan Sovyet Edebiyatı olarak da adlandırmak mümkündür (Buran, Alkaya, 2011: 51).

Bu dönemler şunlardır:

Sosyalizm mücadelesi dönemleri (1917- 1941),

Muharebe devri (1940- 1960),

Edebiyatta yeni merhale (1960- 1970) ve

4. Modern edebiyat anlayışı (1980 ve sonrası) (Akpınar, 1994: 69-84).

Tez konusu olan İsmail Şihli, *Deli Kür* adlı romanını 1957 yılında yazmaya başlamıştır. Bu yıllar Stalin baskısının azaldığı ve edebiyatta yeni bir merhalenin başladığı millî uyanışın ilk tohumlarının atıldığı dönemdir. 1967 yılında romanını tamamlamıştır (Şıxlı, 2005: 399).

İSMAİL ŞİHLİ’NİN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ (1919- 1995)

İsmail Kahramanoğlu Şihlinski, 22 Mart 1919’da Gazakh bölgesinin İkinci Şeyhli köyünde dünyaya geldi. Babası eğitim sistemi veren Gori Öğretmenler Semineri’nden (erkek okulu) mezun olmuş Kahraman Bey’dir. Gori Öğretmenler Semineri Okulu *Deli Kür* romanında ismi geçen eğitim ve öğretim yapılan bir eğitim merkezidir (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Çocukluğu çok acılar çektiği bir ortamda geçti. Bunun yanında genç yaşından itibaren göstermiş olduğu yetişkin davranışları ve sabit karakter yapısıyla akranları arasında hemen seçilen bir kişilik oldu (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

İlk eğitimini komşu köy olan Kosalar köyünde aldı. Kendi köyü Gori Öğretmenler Semineri'ne yakın olduğu için, köyündeki öğretmenlerin neredeyse tamamı iyi eğitim almış, tecrübeli ve çevreleri tarafından çok sevilen eğitilmiş insanlardı. Yazar ilk ve orta dereceli okullarda çok çalışkan bir öğrenci olmamasına rağmen çok iyi hatıralar edinerek liseye geçiş yaptı. Hatta birçok anısında okumuş olduğu bu ortaokuldaki öğretmenlerine büyük sevgi duyduğunu dile getirmiştir. Kazak Pedagoji okulunda lise eğitimini 1934'te aldı. Bu kolej 1918 yılından itibaren tanınmaya başlamış Gori Öğretmenler Semineri'nin gelenek ve anlayışlarını benimseyen ama en önemlisi günümüz eğitim sistemi anlayışını yansıtan bir kolejdirdi (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 200: 110).

1930'lu yıllarda Kültür Devrimi'nin ana merkezleri bu eğitim kurumlarıydı. 1937 yılına gelindiğinde Rus Edebiyatının en önemli şairlerinden biri olan A. Puşkin'in ölümünün 100. yıldönümü münasebetiyle Teknikum'da bir toplantı düzenlendi. Samad Vurghun'un burada yapmış olduğu konuşma İsmail Şıhlı'yı derinden etkiledi. Bunun üzerine ilk şiir denemesi olan "Hafızamın İçine Düştüm" adlı şiiri kaleme aldı. Bu olay aslında yazarımızın hayatında önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bundan sonra eğitimine mi yoksa edebî eğitime mi devam edecekti, bu konuda çok gelgitler yaşadı. En sonunda yolunu edebî eğitim için çizdi. Edebî eğitimini daha iyi şartlarda sürdürebilmek için Bakü'ye gitti. 1937 yılında girmiş olduğu sınav sonucunda çok istemiş olduğu Devlet Pedagoji Enstitüsüne girerek Edebiyat Fakültesinde okumaya başladı (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 200: 110).

Bakü'de 1937 yılından itibaren yaşamaya başlayan yazar Azerbaycan halkını ve o günkü basını çok yakından takip ederek iyi bir gözlem yaptı. 37 yıl genel olarak kabul edilen Stalin'in neden olmuş olduğu Stalinizmin kızıl terörizmi baskısını dönemin önde gelen yazarları ve şairleri basın yoluyla bu baskı ve zor durumu dile getirdiler. Ama bu aydınlar çok kısa bir süre sonra Stalin tarafından tutuklandı ve milliyetçilik suçlamalarıyla öldürüldü. Bu öldürülenler arasında İsmail Şıhlı'nın birlikte okuduğu yakın arkadaşları da vardı. Bu kanlı yıllar diğer olaylar gibi geniş bir hatıra dünyasına sahip olan yazarımızın zihninde silinmez bir şekilde yer aldı. Anılarında İsmail Şıhlı bu yılları insanı çevreleyen kitle korkular olarak dile

getirmiştir. Birçok eserinde de bu durum ve olaylara yer vermiş ya da atıflarda bulunarak hatırlatmalar yapmıştır .¹

Bakü'deki bu gelişmeler yanında İsmail Şihli başka bir sorunla karşılaşmıştır. Bir test meselesi yüzünden almış olduğu bursu kesilmiştir. Öğrenci olarak bu zor durumda okuyamayacağını en iyi bilen tabii ki kendisiydi. Hatta çok sevdiği üniversitesini bırakmayı bile ciddi ciddi düşünmüştü. Onu tanıyan insanlar bu test olayının tekrar incelenmesini sağladılar ve üniversite eğitimini tamamlaması için bir noktada en önemli ihtiyacı olan bursunu tekrar almaya başladı. Bu şekilde rahatlayan İsmail Şihli üniversite eğitimini tamamladı (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Bütün bu siyasi olumsuzluklara rağmen İsmail Şihli edebî gelişmeleri yakından takip etti. Okumuş olduğu üniversitede Dram Derneği'ne üye oldu. O dönemde S. Vurgun tarafından yazılan oyun o dönemde büyük bir kültürel etkinlik hâline dönüştü. İsmail Şihli bu oyunda yer alan kahramanlık ruhundan çok ama çok etkilendi. Edebî kişiliğine ve şahsiyetine hayran olduğu S. Vurgun ile Yazarlar Birliği tartışmalarına katılarak sık sık bir araya geldiler. Bu araya gelmeler sonucunda İsmail Şihli mücadeleci yönünü S. Vurgun'dan almış oldu.²

İsmail Şihli, S. Vurgun ve Ashug'un edebî kişiliklerinden etkilendi. 1938 yılında ilk şiiri olan "Kuşlar" Edebiyat Gazetesi'nde yayımlandı. Bu ilk yayımladığı şiiri basit ama akıcı bir üslup dile sahipti (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Dağların kucığında sular axanda,

Güneş ufuktan döndüğünde,

Sevgilimle sabaha dışarı çıkınca

Bize kuşları avlamaya gel! (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

¹Bkz:<http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

²Bkz:<http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

İsmail Şihli Mehdi Hüseyin'in yanına gelir. Köy yaşamı hakkında konuşurlar. "Manowshaus" köyünün hikâyesi üzerine konuşurlarken genç yazar İsmail Şihli görüşlerini belirtir. Bu görüşler henüz o yaşlar için romantizmden uzaktır. Mehdi Hüseyin kendisine çok okuyarak dünya edebiyatının incelenmesi gerektiğini söyler. Bu eleştiri genç yazarın kırılmasına neden olur ama daha sonra İsmail Şihli da bu görüşe katılır ve ölene kadar çok yakın ve çok sıkı arkadaş olurlar (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Yukarı bölümde de belirttiğimiz üzere Azerbaycan'daki alfabe değişimi İkinci Dünya savaşıdan önce 1938 yılında kabul edilmiş sadece on yıl süren Latin alfabesi, değişimi Bakü'de karşılaştığı bir yeniliktir yazarın. Tabi ki bu değişim okuryazarlık ya da eğitimin gelişmesi için değil sadece büyük bir ulusun gelişimine, köklerine vurulan büyük bir engel, politik bir gelişmeydi. Bu değişim Azerbaycan eğitimine gelişme yerine ciddi bir darbe vurmuştu. Bu olumsuz durumu İsmail Şihli çok iyi görmesine rağmen, devrin çok deneyimli yazar ve önde gelen aydınları ne yazık ki bu değişimi olumlu ve doğru olarak bulmuş ve benimsemişlerdir (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Faşizmin bu baskıcı etkisi üzerine İsmail Şihli devlet sınavlarına giremez ve köyüne dönmek zorunda kalır. Bir yıl Kosalar köy ortaokulunda baş grup rehberi ve öğretmen olarak çalıştı. 1941'de Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Fakültesinden mezun oldu. 1941'de Kazak'ın Kosalar köyünde okul müdürü olarak çalıştı. 1942 yılının yaz aylarında Bakü'ye gelir, devlet sınavlarına girer ve başarılı olarak artık öğretmenlik diplomasını alır.³

Yine aynı yıl Naziler Mazdok'a gelerek oradan güneye dönüp Bakü'yü ele geçirmek istiyorlardı. Soyvet komutanı Derbent bu durum karşısında savunmada kaldı. Daha sonra çıkan savaşta Kuzey Kafkasya'da her iki grup da çok sayıda kayıplar yaşadı. Savaşa bizzat katılan İsmail Şihli savaşın bu acımasız ve kanlı yüzüne yakından tanıklık etti. Bu durum onun edebî kişiliğini derinden etkilemiştir. Savaş esnasında İsmail Şihli topraklarını, köyünü, evini ve sevgiliyi çok özledi. Bu zor

³ Bkz: <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

şartlarda sığındığı yer yine kalemi yani yazarlığı oldu. Bazen de evine yazdığı mektuplarına cephede yazdığı şiirlerini ekledi. Yine bu savaş esnasında kaleme aldığı Altın Kaplan'ın Hikâyesini 1943 yılında Komünist gazetesine yolladı. Akademisyen Tarlen'in kitabı yine bu cephelerde çok yoğun ilgi gördü.⁴

1944 Faşistler Kuzey Kafkasya'dan çekildikten sonra buralar Ukrayna topraklarına katıldı. Sovyet Ordusunun ana amacı Almanya'ya saldırmaktı. Sürekli savaşın bitmesini, savaş sonrasını düşünen İsmail Şihli bu tarihte Altın Yıldız Nişanı'na layık görülmüştür (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

1945 yılında Almanya'ya karşı elde ettikleri zafer sonrasında Bakü'ye tekrar geri döndü. Savaş esnasında birçok yerde olduğu gibi köyü de ağır mâli durumdan çok olumsuz etkilenmişti. Bu durum İsmail Şihli'nin savaşta kurmuş olduğu savaş sonrası hayalleriyle tamamen zıtlık gösteriyordu. Ailesi de çok zor durumdaydı yazarın (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

1946 yılında altı ay Kosalar köy okulunda müdür olarak çalıştı. Yine aynı yıl Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Filoloji Fakültesinde asistan, 1949'da öğretmen, başöğretmen oldu. 1965'te bir müddet Azerbaycan Yazarlar Birliğinin kâtibi olarak çalıştı. 1976'da Azerbaycan gazetesinde baş redaktör, 1981'de Azerbaycan Yazarlar Birliğinin ilk kâtibi, 1987'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yazarlar Birliğinin kâtibi olmuştur. İlk şiiri "Kuşlar" 1938'de Edebiyat gazetesinde yayımlandı. Edebî yaşamına 1947'de İnkılap ve Medeniyet dergisinde yayımlanan "Hekimin Masalı" hikâyesi ile başlayan yazarın eserleri birçok dile tercüme edildi. Hizmetlerinden dolayı kendisi 1979'da Kırmızı Emek Bayrağı, 1985'te İkinci Dünya Muharebesi gibi nişan ve madalyalar ile ödüllendirildi. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyet fahri fermanını aldı. 1949'da Azerbaycan Yazarlar Birliğine üye oldu. 1994 yılında doğumunun 75. yıldönümü vesilesiyle kendisine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin "Şan" sırası verildi. 26 Haziran 1995'te Bakü'de vefat etti. Binlerce okuyucusu onu son yolculuğuna yolcu etti. Mezarı Onursal Geçit'te yer almaktadır.⁵

⁴ Bkz: <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

⁵ Bkz: <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

Çağdaş Azerbaycan nesrinin görkemli temsilcilerinden biridir. Edebî yaratıcılığa 1947 yılında Devrim ve Kültür dergisinin 5. baskısında yaptırdığı “Doktorun Masalı” hikâyesi ile başlamıştır. Eserlerinde Azerbaycan halkının millî-manevi değerlerini ve tarihî geçmişini ustalıkla tasvir etmiştir.

Yeni makalelerini ve eserlerini M. Hüseyin’e sundu ve ondan aldığı görüşlerle eserlerini düzenlemeye ve yazmaya başladı. Ama yukarıda belirttiğim gibi bizzat yaşadığı savaş ile gazetelerde anlatılan savaş birbirinden çok farklıydı. Hatta Abulhasan’ın yazmış olduğu Savaş adlı romana yapmış olduğu yorumlar eleştirildi. Çünkü bu romanda da savaşın gerçek yüzü çok farklı yansıtılmıştı. Savaşı ise bizzat ön cephede yaşayan İsmail Şihli’ydi. Bunun üzerine yazarımızın savaş hakkında konuşması Sovyet hükümeti tarafından yasaklandı. Çünkü Ruslara göre Sovyet hükümetinin politikası tek ve mükemmeldi, yani tartışılmaz derecede iyiydi onlara göre (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

İsmail Şihli ilk hikâyelerini yayımladıktan sonra gazetecilik ve sanatsal gücü artmaya başladı. Takma adının katkısı, deneme türünde yazdığı başarılı yazılar onun daha çok tanınmasını sağladı. 1947- 1952 yılında 40 basılı bir makale yayımladı ve bu makalesini dönemin önde gelen bir parti basınında yayımlatmayı başardı (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

1948 yılında Raykom Sekreteri adlı yazılarını Devrim ve Kültür adlı dergide yayımladı. Edebî çevrelerce makaleden ziyade hikâyeye daha yakın olan bu eserde Kosar köyündeki gerçek olayları görüp anlatması ve kolhozun hayatının çekmiş olduğu acıları kaleme almıştır. Ama yönetimde görevli olan kişiler bu kitaptan dolayısıyla da yazılanlardan çok büyük rahatsızlıklar duyarak ailesine baskı kurmuşlardır.⁶

⁶ Bkz: <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

1949 yılında Yazarlar Birliđi'ne üye oldu, yazmış olduđu başarılı eserler sayesinde tanınan genç yazar yaratıcılık gücü daha çok arttı (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Büyük bir coşkuyla Azerbaycan sokaklarını geziyor, yeni inşa edilen Dashkasan'da ilgili şantiyelerle ilgili makaleler yazmaya devam ediyordu. 1951 yılında ilk romanı olan Dađlar Sarsıntı adlı eserini bu Dashkasan'da yapmış olduđu gözlemlerini, burada çalışan inşaat işçilerinin yaptığı emeklerine büyük içtenlikle övgüler yağdırmıştır. Bu kitap aynı zamanda sosyalist gerçeklikle çatışma teorisinin en iyi yansımasıydı.⁷

1952 yılında 33 yaşındayken İsmail Şihli evlendi. Evlenmiş olduđu kız yakın akrabası olan Mammad'ın kızı idi. Yazar aslında bu kızın sık sık ziyaret ettiđi yakın arkadaşı Mehdi Hüseyin'in yanına gidip gelirken görmüştü (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

1954 yılında Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Bilim kuruluna sunduđu yaratıcılık tezini uzun uğraşlar sonunda savundu ve tezi kabul edildi. Aynı zaman diliminde *Ayrılabilir Yollar* romanını yazmaya çalıştı. Bu romanını bitirince önce dergi sonra da 1957 yılında kitapta yayımlandı ve bu kitap hakkında genel olarak iyi yorumlarda bulunuldu (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

1950'li yıllardan sonra yazarın yazarlığındaki güç daha çok arttı. 1957 ile 1966 yılları arasında yoğun olarak yazarlık gücünü göstermeye çalıştı. Bu yazarlık gücünü gösterdiği eseri konumuz olan *Deli Kür* idi. Deli Kür'ü 1962-1966'da yayımladıktan sonra 1968'de kitap olarak bastırıldı ve bu roman yazarın daha çok tanınmasına çok ama çok büyük katkısı oldu (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Yollar Ayrıldı romanını 1957 yılında kitap haline getirtti. Eser 50'li yıllarda önemli bir yere sahiptir. Stalin bu romanda ilk kez eleştirilmiştir (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

⁷ Bkz: <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

1965- 1968 yılları arasında yazarlar birliği sekreterliği, 1972’de Rus ve yabancı edebiyat bölümünün başkanlığı, 1976- 1978 yılları arasında Azerbaycan Dergisi’nin baş editörlüğünü yürüttü. 1981 yılında ise Yazarlar Birliği’nin seçilen ilk sekreteriydi. Bu dönemlerde hatıraları, tarihsel gerçekliğin olgusu ve gerçek gözlem gücüne dayanıyordu. Bu yıllarda yazmış olduğu kitaplarıysa; *Beni Kaybetme* (1984), *İleriye Doğru Arama* (1988), *Namard Bullet* (1991) ve *Mezarda Ölüler Mezarlığı* (1992) adlı eserlerdir.⁸

SSCB’nin yıkılması, Karabağ felaketi sonucunda savaşa ve toprak kayıplarına neden oldu. Bu zamanlarda Azerbaycan halkının çıkarlarını ve hakkını koruyup, savunanların en başında İsmail Şihli geliyordu. Bu konuda öncü olan isimler ise şair Bahtiyar Vahabzade ve akademisyen Ziya Bunyadov idi (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

“*Frontline Diaries*” adlı eserini ilk kez 1975 yılında Büyük Vatanseverlik Savaşı Zaferi’nin 30. Yılında Edebiyat Gazetesi’nde yayımlamıştır. Daha sonraki gelişmeler eklenerek eser genişletilmiş ve son şeklini 1986 yılında almıştır. Cephedeki askerî gündemleri konu alan bir eserdir (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

1990 yılına geldiğimizde ise kanlı Ocak olayları, Gorbaçov rejimi, vatansever Azerbaycan gençliğinin kanını çok döktü. İsmail Şihli bu olayları “kanlı yeniden yapılanma” olarak niteleyerek Sovyet rejiminin halkına karşı işlemiş olduğu büyük cinayetleri dile getirip onları suçladı.

İSMAİL ŞİHLİ’NİN ESERLERİ

Yeter Aslanova, Bakü, 1949. Kerç Sularında, Bakü, 1950. Dağlar Seslenir, Bakü, 1951. Daşkesen, Bakü, 1953. Ayrılan Yollar, Bakü, 1957. Deli Kür, Bakü, 1968-77-82-83. 18.Asr Harici Edebiyyat Tarihi, Bakü, 1970. Seçilmiş Eserler (İki Cilt), Bakü, 1971-1986. 20.Asr Harici Edebiyyat Tarihi, Bakü, 1974. Menim Regibim, Bakü, 1975. Hatireye Dönmüş İller, Bakü, 1980. Meni İtirmeyin, Bakü, 1984. Cebhe Yolları,

⁸ Bkz: <http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

Bakü, 1985. Daim Ahtarışda, Bakü, 1988. (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

Tercümeleri:

19.Asr Harici Edebiyyat Tarihi, Bakü, 1964. Mopassan Gi De. Hekayeler ve Novellalar, Bakü, 1980. Eziz Nesin. Futbol Kralı, Bakü, 1988 (Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. 8, 2007: 110).

ESERİN ÖZETİ

Göytepe Köyüne yaz gelmiş, otlar yeşermiş, evlerin damları, samanlıkların üzerleri yeşillenmiş, etrafta mis çiçek kokuları yayılmakta, mutluluktan ötüşen kuşlar ve şırl şırl serin akan Kür Irmağı. Yazın bütün bu güzelliklerine rağmen gönlü açmayan tek bir kişi vardır o da Zərnigar Hanımdı.

Zərnigar Hanım'ın oğlu Şamxal eve geldiğinde annesinin bu üzüntülü ve ağlamaklı halini görünce annesine neler olduğunu, böyle güzel bir mevsimde neden ağlamaklı olduğunu sorar. Öğrendikleri karşısında o da çok şaşırır ve annesinin durumuna çok üzülür. Öğrendiğine göre babası Cahandar Ağa annesinin üzerine başka köyden evli bir kadını kuma getirmiştir. Bu duruma Şamxal da çok üzülür ve çok kızar.

Bunları öğrenen Şamxal bir hışımla eve girer. Evde olup bitenlerden habersiz öksüz ve yetim yeni gelin olan Mələk bir köşede oturmaktadır. Şamxal bütün hırsıyla yeni geline saldırır. Ne annesi ne de kız kardeşi Salatın, Şamxal'ı durduramazlar. Onlar boğuşurken Cahandar Ağa eve gelir. Gördüğü manzara karşısında çok şaşırılmıştır. Hemen Şamxal'ın üzerine yürür ve ona bir vurmaya yere serer. Bu Şamxal'ın babasından yediği ilk dayaktır. Hatta Cahandar Ağa öz oğlunu vurmak üzereyken araya eşi ve kızı girer. Bu olay üzerine Şamxal evden ayrılır ve bir daha babasının olduğu yere gelmez. Çərkəz ile Güləsər'in evinde kalır.

Bu arada eve dönmeyen başta Mələği sevmeyen hatta döven kocası Allahyar onun yokluğuna, evin sessizliğine ve onsuzluğa alışamaz sabaha kadar eşini arar. Ama bir sonuç elde edemez. Birkaç gün sonra komşuları haber verirler. Kür'de bir kadın cesedi bulunduğunu ve Allahyar'ın gidip bakmasını eşi olabileceğini söylerler. Allahyar hiç zaman kaybetmeden ve korkarak da olsa hemen Kür'e olayın olduğu yere gider. Korka korka cesedin yüzüne bakar bu sonradan çok sevmeye başladığı eşi

Mələk değildir. Az da olsa rahatlamış bir şekilde ama merak içerisinde evine geri döner. Artık Cahandar Ağa'nın en büyük düşmanı Allahyardır.

İlerleyen bölümlerde ise Cahandar Ağa küçük oğlunu yeni eğitim veren yatılı okula gönderir. Köyde ama birçok kişi bu yeni eğitim veren okula karşı olup eski eğitim sistemini savunmaktadırlar.

Cahandar Ağa, bir akşam erkekler meclisinde yer alan kız kardeşi Şahnigar Hanım'ın bu olayını duyunca çok kızar. Köyde kendisine farklı bir gözle bakıldığını ve onu görünce dedikoduların arttığını hisseder. Evden kimseye haber vermeden bir hışımla çıkar kız kardeşinin yanına gider. Şahnigar Hanım bu olaylardan çok pişman ve üzgündür. Kardeşinin geldiğini görünce çok sevinir. Ama Cahandar Ağa'nın planı farklıdır. Kız kardeşini atının arkasına ipe bağlayarak yollarda sürükler. Uzunca bir süre ormanlık alanda dolaşırlar. Göz göze geldiklerinde Şahnigar Hanım, küçüklükte neler yaptıklarını Cahandar'ı kendisinin büyüttüğünü ve onu çok sevdiğini söyler. Canına kıymamasını ister. Ama Cahandar Ağa tek bir kelime etmeden aslında canından çok sevdiği ablasını öldürür. Eve üzgün bir şekilde döner.

Daha sonra canı kadar sevdiği en yakın yareni olan Gemberi adlı atına düşmanı Allahyar tarafından zarar verilir. Bunun üzerine çok sevdiği atını öldürmeye karar verir. Bir uçurum kenarına geldiklerinde konuşmasalar da birbirlerini çok iyi anlayan iki dost hüznü dakikalar geçirirler. Gemberi sahibine son bir iyilik yapmak için uçurumdan aşağıya kendisini bırakır. Acaba Cahandar Ağa hangisinin ölümünden daha çok üzülmüştür? Ablası Şahnigar Hanım'ın mı yoksa yıllardır birlikte olduğu atı Gemberi mi?

Romanın sonunda tuzağa düşürülen Cahandar Ağa, düşmüş olduğu Kür Irmağında, Kür'ün gürleyen sesi arasında sessizce ölüme yol alır.

Romanın en son bölümünde Şamxal ile kardeşi Eşref babaları Cahandar Ağa'nın mezarı başında konuşmaktadırlar. Roman bu sahne ile bitmektedir ve babasına uzun süre küs ve ayrı olan Şamxal babasının yerini almış yeni köyün ağası gibidir artık.

I. BÖLÜM

I.1. FİİLLERDE YAPI

Fiillerde yapı basit, türemiş ve birleşik yapılı fiiller olmak üzere üç ana bölüme ayrılır.

I.1.1. BASİT FİİLLER

“Basit fiil; herhangi bir yapım eki ile genişletilmemiş olan ve daha basit kök, ek öğelerine ayrılamayan kelimelerdir. Türemiş ve birleşik fiillerin dışında kalan bütün fiiller basit fiil grubuna girer. Bunlar, kök niteliğinde oldukları ve dilin oluşma dönemlerine ait buldukları için sayıları sınırlıdır, yeni kökler yaratılamaz. Ancak, kelime yapımında temel görev bunların üzerindedir. Çünkü kök olmadan kelime yapmak mümkün değildir” (Korkmaz, 2014: 117).

“Sözlük kelimelerinden bir takımı bölünmez anlam unsurlarıdır. Çoğu tek heceli olan bu ses toplulukları daha basit parçalara bölünmesi mümkün olmayan fiillerdir” (Banguoğlu, 1995: 144).

“Bu fiillerin bir kısmı müstakil hüviyete sahip en küçük kelimeler veya sadece manalı şekillerdir” (Ergin, 2009: 105).

“Basit fiiller, kendi içlerinde daha basit anlamlı öğelere ayrılamayan kök fiilleridir” (Korkmaz, 2014: 488).

“Kökler, kelimelerin yapısında yer alan bütün ekler çıkarıldıktan sonra, daha küçük parçalara ayrılamayan ve kelimelerin temel anlamlarını oluşturan öğelerdir. Buna göre, kök, bir kelimenin yapısında yer alan anlamlı en küçük dil birimi olarak tanımlanabilir” (Korkmaz, 2014: 102).

Basit fiiller kök halinde olan fiillerdir. Bu bölümde yapılan sınıflandırmalar seslere göre yapılmıştır.

Ünsüz+ Ünlü:

de- (8, 10, 11(2), 12, 13, 15, 16, 18, 21, 22, 23(3), 24, 26, 30(4), 31(3), 33, 34(2), 35(2), 36, 38, 39, 40, 41(5), 42(2), 46(2), 47(5), 49, 50(3), 51(3), 53(2), 54(2), 56(3), 58(3), 60(2), 62(3), 63, 64, 65(3), 66, 68, 69, 71, 74(2), 76, 78, 79(2), 80(3), 81(2), 82(2), 83, 84, 85, 86(2), 88, 89, 91, 92(3), 93(3), 95(2), 96(2), 97, 98(2), 99, 100).

ye- (17,29(2), 34, 58, 60(2), 63(2), 82(2), 93, 94, 97).

yu- (18, 21).

Ünlü+ Ünsüz:

en- “İnmek” (7(2), 12, 15, 17, 18, 19, 20, 27, 29(2), 31(2), 34, 46, 49, 52, 54, 55(2), 59, 67, 68(2), 72, 79, 88, 94, 96, 100).

it- “Kaybetmek” (7, 12, 46, 68, 78(2), 80, 86, 95, 97, 98).

as- (8(2), 10, 63, 70, 86(2), 89).

at- (8, 9(3), 14(3), 17, 18, 19, 24, 28, 29, 30(2), 31, 32(2), 36, 38, 40(2), 45, 46, 50, 52, 57, 61, 62, 65, 69, 70, 72, 77, 81, 84, 92, 93, 96, 99).

əy- “Eğmek” (9, 19, 26, 30, 42, 43, 62, 74, 82, 99).

aç- (10, 11, 13, 25, 46, 51, 59, 64, 77, 79, 82, 84(2), 85).

iç- (11, 19, 21, 70).

al- (13, 14, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 29(2), 30, 31, 32, 34, 35(2), 39, 40(3), 41, 43(2), 46, 47, 49, 51, 59, 63, 64, 75, 77, 80, 82, 83, 85(4), 86(3), 89, 91, 95, 98(3)).

əs- (19, 31, 76, 97).

əz- (23, 50, 95).

aş- (24).

öp- (35, 66, 74, 77, 78(2), 80, 81, 84).

uç- (42, 44, 61, 76, 80, 98).

es- (50).

Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz:

bas- (7, 18, 32, 46, 50(2), 54(2), 55, 60, 78, 86).

sil- (7, 26, 46, 58, 61).

sür- 1. “Görünmek” (7) 2. “Sürünmek” (8, 15, 24) 3. “Gitmek” (8, 21, 55(2)) 4. “Dolamak” (12) 2. “Sürmek (Zaman)” (8) 5. “Dokunmak” (14, 93, 98) 6. “Sektirmek” (17) 7. “Gitmek” (19, 38, 43, 44, 65) 8. “Sürmek” (20, 44, 46, 65) 7. “Yansıtmak” (27) 9. “Takılmak” (49) 10. “Mutlu olmak” (84).

qaç- 1. “Kaçmak” (8, 23, 32, 72, 75, 91) 2. “Solmak” (11) 3. “Kaymak” (12, 98) 4. “Gitmek” (26, 33(2), 39, 40, 41, 44, 47, 55, 57, 67, 69(2), 75, 100) 5. “Korkmak” (32, 38, 49, 50) 6. “Küsmek” (45, 92) 7. “İstem dışı söylemek” (56, 80) 8. “Ortadan kalkmak” (63) 9. “Fark etmek” (80) 10. “Çevirmek” (99).

şiş- “Vücudun herhangi bir tarafında meydana gelen kabarıklık” (8, 13).

qal- (8, 12).

çat- 1. “Kaldırmak” (8, 34, 87) 2. “Ulaşmak” (19, 31, 32, 45, 49, 61, 64) 3. “Batmak” (31) 4. “Yetmek” (33, 84) 5. “Vurmak” (33) 6. “Patlamak” (42, 62) 7. “Öldürmek” (46) 8. “Uğraşmak” (53) 9. “Yetmemek” (92).

düş- (8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 19, 22, 23, 24(2), 25, 26(3), 28, 30, 31, 32, 34, 36(2), 37(3), 38(2), 39(2), 42, 43(2), 45(2), 46, 47, 49, 50, 53, 54(3), 55, 57, 59(2), 60, 61(3), 62, 63, 65, 66, 68(2), 75, 76, 81(2), 89(2), 94, 96, 97, 100).

bax- “Bakmak” (8(2), 9(2), 10(2), 12(2), 13, 14, 16, 17(2), 18(2), 20, 21(2), 22(2), 24, 25(3), 26(4), 27(3), 29(2), 31(3), 32(3), 33, 34(2), 35, 38(2), 39(2), 40(2), 41, 42, 44(2), 46, 48, 49, 50, 52(4), 53, 55(3), 56(2), 57(3), 58(3), 59(2), 60, 61(2), 62(2), 63(2), 65, 68(5), 69, 70, 71(4), 72, 73, 76(2), 77, 78, 79(3), 80(2), 81(3), 84(3), 85(2), 86(4), 88(4), 89(2), 91, 92, 93(4), 95, 97(2), 100).

keç- (8, 9, 10, 13(2), 15, 17(2), 18, 19(2), 21(2), 23, 24(2), 25, 27(2), 28, 29, 32(4), 33, 35, 36(2), 38, 39, 41(2), 45, 46, 49(2), 51, 54(3), 55(2), 56(2), 59, 60(2), 61, 62, 63, 66, 72(3), 74, 76(2), 79, 81, 84(3), 85(2), 88, 89(2), 92, 93(4), 94(3), 96, 97(2), 99, 100).

cum- “Saldırmak” (8, 16, 24, 33(3)).

ged- “Gitmek” (8, 10, 16(2), 17(2), 19, 23, 28(3), 29, 30, 32(3), 34(2), 37, 38, 55, 58, 74, 76, 80, 81(2), 87, 89, 91, 92, 96, 97).

ver- (9, 10, 14, 15, 17, 21, 23, 25(2), 26(2), 27(2), 31, 32, 34(2), 36, 37(2), 39, 40(2), 41, 42, 44, 45, 46(2), 47, 48, 51(2), 54, 55, 56(2), 57(3), 58, 59(2), 61, 62(2), 66, 70, 72, 75, 76, 77, 78(2), 83(4), 85, 88(2), 91, 92, 94(3), 95, 96, 97, 98, 99).

qoy- “Bırakmak” (9, 11(2), 14, 17, 18, 19, 23(2), 24, 26, 28(2), 29, 30, 31, 33, 35(4), 36(2), 37(3), 40(2), 42(2), 43, 47(2), 48, 55, 57, 60, 62, 63(2), 64, 67, 70(2), 71(2), 72, 77, 78(2), 81(2), 82, 83, 85(2), 89, 95, 96, 97, 100(3)).

çix- (9(3), 14, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 26, 27(2), 29, 30, 31(2), 32, 33(2), 36, 37(2), 38(2), 39(2), 40, 41(2), 42(2), 43, 44, 45, 46(3), 47(2), 48(2), 49, 50(2), 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59(2), 62(2), 68(2), 70, 73, 74(3), 75, 77, 78, 82, 83(2), 84, 88, 89, 91, 93(2), 95(2), 96(2), 97, 99(2), 100(2)).

min- “Binmek” (9, 12)

sal- (9(2), 10(2), 11(3), 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21(2), 22, 26, 28, 32, 37(3), 42, 43, 44, 46, 48, 53, 54, 55, 57, 64, 65, 67, 69(2), 70, 75, 76(2), 77, 78(2), 79, 80, 81(3), 84, 92, 95, 96(2), 98, 99).

yağ- (9, 37).

vur- 1. “Vurmak” (10, 11, 13(2), 37(2), 59, 62, 77, 90, 91, 94, 99) 2. “Kızmak” (12) 3. “Söylemek” (25, 29, 30) 4. “Yardım etmek” (34, 99) 5. “Bakmak” (81, 86).

tut- (10, 11, 16, 18, 19, 23(2), 24, 30, 34, 36, 37, 39, 40, 52, 58, 59, 60, 62(2), 63, 66, 67, 69, 70, 72, 73, 77, 83, 86, 95, 97).

gir- (10, 22, 23, 27, 43, 52, 57, 82, 83(2), 88, 99).

yix- “Yıkmak” (11(2), 13, 14, 19, 35, 37, 42, 47, 57(2), 72).

yet- “Kaybolmak” (11, 33, 43, 94).

qov- (12, 20, 26, 44, 53, 55, 72).

kəs- (13(2), 15, 17, 22, 23, 32, 33, 39, 48, 56, 59, 63, 65(2), 76, 78, 81, 85, 93(2), 95(3), 96(2), 98).

dön- (14(2), 16, 17, 20, 21, 34, 38, 41, 44, 51, 52, 53, 62, 64, 67, 73, 96, 97),

sər- (14, 24, 26, 27, 43, 89, 98).

qıy- “Kıymak” (14, 32, 65).

qat- (15, 37, 38, 60, 85).

sev- (16(2), 25, 26, 27, 36, 48, 54, 56, 57, 59, 60, 64, 72, 74, 76, 79).

çim- “Yıkanmak” (17(2), 49, 68, 77).

boğ- (17(2), 51, 52, 59, 69, 75, 89).

gül- (18, 21, 33, 39, 40, 56, 59, 62, 63, 71, 75, 79, 81, 84, 85, 100).

tap- “Bulmak” (18, 26, 29, 63, 79, 80, 85, 91, 93).

qop- “Kopmak” (18, 49, 94, 95).

çök- (20, 34, 42, 44(3), 47, 52, 53, 62, 67, 68, 72, 81, 87, 91, 96, 99).

sön- (20, 35, 42, 78, 97).

duy- 1. “Hissetmek” (21, 22, 28, 48, 51, 72, 77, 83, 92, 94, 95, 97) 2. “İşitmek” (24, 48, 52, 54, 75, 89(2))

sus- (21, 23(2), 31, 32, 37, 39, 54, 55, 56(2), 67, 76, 92, 94).

dam- “Damlamak” (25, 67, 97).

dol- (27, 36, 38, 55(2), 79, 94, 98, 100).

doğ- (28, 31, 48,).

çax- (31, 54).

qır- (33, 42).

dər- (33, 56, 57, 58, 59, 60(2), 94),

seç- (35, 36, 40, 60, 83).

süz- (38, 52, 58(2), 63, 70, 75, 86).

çap- “Basmak” (39, 67).

bat- (40, 42, 43, 44, 55(2), 59).

küs- (45, 87),

hop- “Zıplamak” (48).

qaz- (51, 64)

Ünlü+Ünsüz+ Ünlü:

oxu- (7, 30, 44, 71, 78, 83(2), 85, 89).

əri- “Erimek” (26, 53, 90).

Ünlü+Ünsüz+ Ünsüz:

ört- (21, 37, 64(2), 70, 89).

Ünsüz+Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz:

qalx- 1. “Kalkmak” (7, 8, 9, 18(2), 30, 33, 34, 42(2), 57, 58, 61, 65, 67, 79, 86)
2. “Doğmak” (7, 79) 3. “Gitmek” (32, 36, 60) 4. “Oturmak” (39, 43, 51, 64).

qorx- (9, 14, 22, 32, 45, 56, 72, 73(2), 74, 78, 80(2), 82, 87, 94).

sürt- (14, 41, 85).

çarp- “Çarpmak”(9, 15, 17, 31, 33, 38, 49, 69, 72, 73(3), 74, 77).

Ünsüz+Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü:

çilə- 1. “Yağmak” (7, 43) 2. “Yayılmak” (46, 67).

böyü- (14, 16, 25, 26, 63).

boya- 1. “Boyamak” (44, 95) 2. “Boyanmak” (67, 68).

Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü+Ünsüz:

eşit(d)- (12, 16, 23, 27(2), 31, 37, 39, 41, 45, 47, 48, 50, 52, 56, 57, 65, 66, 71(2), 74, 75, 78, 82, 84, 88, 91, 95(3), 99).

ayıl- 1. “Yönelmek” (14) 2. “Ayılmak”(14, 35, 48, 63) 3. “Ayrılmak” (44, 54).

otur- (15, 16, 21, 22(2), 28, 30(2), 35, 37, 39, 53, 63, 65(2), 69, 70, 71, 74, 75, 78, 81(2), 82, 83, 86(2), 91, 95).

Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz+Ünlü:

ağla- (7, 18, 22, 27, 41, 53(2), 83, 92).

istə- (7(2), 8, 10, 13, 15(2), 17(2), 23, 25(2), 27, 30(2), 33, 35, 36, 37(3), 41(2), 42(3), 43(2), 44(3), 46, 47, 49, 51, 52(3), 53(2), 54, 55, 57, 58, 63(2), 65, 68(3), 69, 71(3), 72(2), 73(3), 74, 75(4), 76, 77(2), 78, 81, 82(2), 84, 85, 86(3), 88, 89, 91(2), 92(4), 93, 94(2), 95, 96(2), 97(3), 98(2), 99, 100(2)).

oxşa- “Okşamak” (24, 38, 56, 59, 63(2)).

əsnə- “Esnemek” (31, 79).

Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü:

tanı- (9, 38, 66, 76, 87).

şütü-“Süratlı koşmak, kaçmak, gitmek, hemen sürüp gitmek, geçip hitmek.”
(9).

bürü- “Kaplamak” (18, 20, 22, 24, 28, 32, 36, 54, 62, 69).

qaşı- “Kaşımak” (20).

Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz:

cücər- “Yetişmek, büyümek” (7, 60).

toxun- (7, 48, 76, 77, 84).

götür- 1. “Götürmek” (7, 10, 28, 32, 36, 39, 43(4), 46, 51, 55, 59, 63(2), 84, 85(2), 88, 89, 91, 95, 96, 97) 2. “Kaplamak” (14, 25, 30, 35, 37, 47, 51, 65, 73, 74, 99) 3. “Almak” (25, 29(2), 93) 4. “Götürülmek” (46).

qayıd- “Dönmek” (7, 17, 18, 22, 27, 35, 38, 44, 79).

darıx- “Sıkmak” (10, 22, 23, 28, 35(2), 47, 54, 66, 74(2), 87, 92).

siyir- (13, 96).

sataş- 1. “Gözün Takılması” (13, 21, 52) 2. “Rahatsız etmek” (38, 52, 59).

burax- (13, 15(2), 25, 33, 61, 62, 74, 76, 78, 94, 95).

çıgır- “Bağırmaq” (15, 35).

sovur- “Savurmaq” (20).

dağıd- (20, 30).

danış- (22(2), 25, 32, 36, 66, 67, 69, 76, 80, 88(2), 91, 93(2), 97).

çağır- (23, 47, 51, 68, 88).

hürüş- “Havlamaq” (27, 34, 46, 65).

Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz:

axtar- 1. “Yoklamak, araştırmak, teftiş etmek, muayene etmek” (18, 49, 73) 2. “Elde etmeye çalışmak, arzu etmek, bir şeyin olmasına, meydana çıkmasına çalışmak” (45) 3. “Oldukça fazla düşünmek, kendini kaptırmak” (48) 4. “Gizli veya saklanmış, yahut kaybolmuş bir şeyi bulmağa, ortaya çıkarmağa çalışmak, görmeye bulmağa çalışmak, aramak, bulmağa çalışmak” (50, 91) 5. “Ummak, beklemek” (92).

öyrən- (21, 47, 93).

Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz+ Ünlü:

saxla- (8, 11, 13, 21, 30, 31, 34, 50, 55, 60, 61, 68, 80, 93, 98).

doğra- (11(2),15, 29, 48).

titrə- 1. “Titremək” (13, 14,18, 48, 73,74, 77, 78, 88) 2. “Titrettirmek” (28, 68, 73, 76), 3. “Titreşmək” (29, 31, 89(2)).

sıçra- (13, 24, 33, 63, 98).

söykə- “Dayamak” (18, 98).

kişnə- (19, 39, 43).

qayna- (25).

göynə- “Kaşınmaq, sızlanmaq” (26, 93).

qarğa- “Kargımaq, beddua etmək” (36).

çeynə- “Yemek için ağza alınan şeyi dişlə kırıp ezmək, Dişləri ilə kesmək, kemirip kırmək.” (42).

Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz+ Ünsüz+ Ünlü+ Ünsüz:

göstər- (11, 38, 40, 61, 62(3), 69, 76, 84, 85, 86(2), 94, 99).

yalvar- (11, 24, 34).

göndər- (30, 47, 66, 67).

şirnik- “Heveslenmək” (44).

fırnıx- “Kımıldamak” (45).

I.2. TÜREMİŞ FİLLER

“Türemiş fiiller, kelime türetme yoluyla elde edilir. Bu yol, kelime kök ve gövdelerine ekler getirerek değişik anlamda yeni fiiller yapma yoludur. Bu yapma yolları fiilden isim türeten ve fiilden fiil türeten eklerle yapılır” (Korkmaz, 2014: 118).

“Bu fiiller anlam değişikliği yapan üretim ekleri ile uzatılmış fiillerdir” (Banguoğlu, 1995: 144).

“Basit fiillerden daha büyük kelimeler yapmak için kullanılan kelime parçaları olup sestən büyük fakat kelimedən küçük dil birlikleridir” (Ergin, 2009: 105).

I.2.1. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de isimden türemiş fiiller büyük bir yekûn tutar.

“Azerbaycan Türkçesi’nde isim kök veya isim gövdelerinden fiiller türeten ekler şunlardır:

+A-, + (A)l-, +Ar-, +I/+U, +IA-, +dA-, +lAn- (<+la-n-), +lAş- (<+la-ş-)” (Buran vd.,2014: 120).

+lAn- (+la-n-):

“+lA- ekiyle kurulmuş geçişli ve geçişsiz fiillerin bazıları -n- dönüşlülük ekiyle genişletilerek +lAn- biçiminde kaynaşmış ve birleşik ek oluşturmuştur. adlan- “ün sahibi olmak”, ayaklan- gibi” (Korkmaz, 2014: 178).

səpələn- (7, 13).

tüstülen- “Dumanlanmak” (7, 62, 69, 70).

atlan- “Ata binmek, hareketlenmek” (9).

ləngərlən- “Sağa sola eğillenmek” (9, 98).

aralan- 1. “Birbirnden ayrılmak, uzaklaşmak, biraz kenara, yana çekilerek yol açmak.” (9, 23, 62, 74, 95(2)). 2. “Biraz açılmak, yarı açık duruma gelmek.” (12, 21) 3. “Çatlamak, yarıklar meydana gelmek, kopmak” (54)

dillən- 1. “Konuşturmak” (10, 19, 28, 50, 58, 62, 66, 70, 73, 74, 75, 92, 94, 95, 96, 99) 2. “Konuşurtmak” (49).

yırğalan- “Sağa sola hareketlenmek” (11, 50).

şəşələn- “Sinirlenmek” (13).

düyünlən- “Düğümlenmek” (14, 98).

canlan- (16).

səslən- (16, 72).

kədərlən- (17).

eşələn- (17, 18).

fırlan- “Hızla yerinde döndürmək, hareket ettirmək.” (17, 25, 35, 43, 99).

çalxalan- (18).

parçalan- (19).

güclən- (20(2), 22, 23).

hərlən- “Dönmək” (20, 22, 35(2), 64, 72, 89).

işıqlan- (22, 27).

qəhərlən- “Dertlenmək” (22, 66).

hirsələn- (23, 36, 52, 53, 64, 67, 76, 77).

alovlan- “Tutuşmaq” (23).

xumarlan- “Keyifləndirmək” (24).

evlən- (26, 76, 100).

vahimələn- (27, 69).

dinlən- (27).

üşürgələn- “Üşürgezmək” (31).

yollan- (31, 55, 56, 67).

acıqlan- (34, 40, 41).

diyirlən- “Yuvarlanmaq” (36).

dirsəklən- (42, 47).

həyəcanlan- (42, 44, 88, 91, 98),

zibillən- “Durmadañ gözlerine bakmaq” (43),

ürəklən- (46).

ehtiyatlan- (52).

+Ar-:

“+A- ve -r- eklerinin birleşmesinden oluşmuş bulunan bu ek “yapma” bildiren bir birleşik ektir. Geçişli fiiller türetmiştir: başar-, becer- gibi” (Korkmaz, 2014: 174).

göyər- “Bitmek, yeşermeğe başlamak” (7, 89).

ağar- (7, 32, 46, 47, 63, 78, 95).

yaşar- (12).

qızar- (21, 30, 55, 56, 60, 76, 78).

közər- (42).

+IAş- (+la-ş-):

“+IA- eki için söz konusu olan durum, aynı biçimde +IAş- birleşik eki için de söz konusudur. Bu ekle türetilen fiillerin bir kısmında +IA- eki yine kökten ayrılarak -ş- dönüşlülük veya işteşlik ekiyle kaynaşıp addan fiil türeten bir +IAş- eki oluşturmuştur. Bu fiillerde genellikle “dönüşme, kendi kendine oluşma” özelliği hakimdir. anaçlaş-, azgınlaş- vb.” (Korkmaz, 2014: 178).

yaşıllaş- (7).

yaxınlaş- (8, 9, 10(2), 12, 23(2), 27, 32, 37, 42, 43, 44, 49(2), 53, 55, 57, 62, 66, 70, 78, 79, 81, 88(3), 89(2)).

qabaqlaş- “Karşılaşmak” (9, 19, 21).

sakitləş- “Gürültü patırdı azalmak veya kesilmek, sessizlik çökmek, sakinleşmek.” (10(2), 37, 46, 49, 65, 73, 74, 95).

qaqqıldaş- “Gıdaklaşmak” (15).

qatılaş- (33).

əsəbiləş- (33).

qatarlaş- “Sıra haline gelmek” (41).

xosunlas- “Fısıldaşdaşmak” (50).

+IA-:

“+IA- tek veya çok heceli her türlü ad kök ve gövdeleriyle, sıfat, zarf vb. ad soylu sözlere de gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Ekin işleklığı, türettiği fillere birbirinden ayrı anlamlar yüklemesiyle de kendini gösterir” (Korkmaz, 2014: 176).

addımla- (7, 34, 56, 59, 60, 69, 79).

zillə- “Sesi yükseltmek” (8, 18, 20, 22, 47, 53, 55, 56, 57, 72, 89, 96).

anla- (9, 16, 28, 48, 70, 71, 73(2), 83, 88, 96).

irəllə- “İlerlemek” (9, 46(3), 68, 75, 81, 91).

yamanla- “Kötülemek” (10, 64, 92).

qarşıla- (10, 19, 23, 43, 58, 79, 92).

çərənlə- “Boş konuşmak” (10).

başla- (11(2), 14(3), 16, 20, 24, 32, 40, 44, 45, 47, 50, 53(2), 54, 61, 65, 69, 70(2), 71, 73, 76(2), 77, 78, 82, 94).

döyəclə- “Dövmek” (13, 53, 54).

itələ- (13, 29, 36, 52, 57, 58, 95, 96, 98).

qucaqla- (14, 24, 35, 55, 70, 73, 83(2), 86).

bürmələ- “Tomar yapmak” (16).

fırla- (17(2), 25, 35, 43, 89, 99).

adla- (17, 62, 66).

iylə- “Koklamak” (20).

rahatla- (20, 34).

sula- (21, 43(3), 54).

mahmızla- “Mahmızla vurmak, dürtmek” (21, 44, 45(2)).

peşmanla- “Pişman olmak” (23).

gözlə- (25, 27, 28(2), 32, 39, 40, 41(2), 49, 53, 56, 64, 81, 91(3), 93, 100).

murdarla- “Murdar hale gelmek, pislenmek” (28).

işlə- (29, 61).

danla- “Azarlamak, kınamak, tenkit etmek.” (29, 44, 49, 50, 72).

salla- (32).

bağla- (33, 59, 85(2), 97).

xatırla- (35).

təriflə- “Övmək, methetmək” (37).

əzizlə- “Şımartmaq” (38, 41).

çatla- (42, 46).

yorğala- “Yürümək, koşmaq” (44).

yumruqla- (48).

yoxla- (40, 42, 45, 49, 50, 58).

yəhərlə- “Sırtına eyer bağlamak” (51).

+dA-:

“Birkaç tek heceli ad dışında ses yansımaları sözlerden ses yansımaları fiiller türeten bir ektir. Adlardan geçişli fiiller türetmiştir: alda- “aldatmaq”, ünde- “ünlemek” vb. Ses yansımaları ikincil köklerden genellikle “etmək” anlamında geçişsiz fiiller türetmiştir. Ek, ses yansımaları fiillerde -II/ -UI, -Ir/ -Ur kökleri üzerine geldiği için hep tonlu +dA biçimindedir: büngülde-, cızında- vb.” (Korkmaz, 2014: 175).

parılda- (8(2), 10, 13, 28, 30, 43, 57, 62, 68, 81, 84, 97).

güyüldə- “Kıpraşmaq” (8, 12, 16, 48, 71, 99).

gizildə- “Sızlamak” (10).

uğulda- (16, 54).

cikkildə- “Cik cik sesleri çıkarmak (küçük kuşlar) (18).

qıçırdə- (20).

zingildə- “Havlamak” (24),

şırılda- (26).

xorulda- (29).

işılda- (31, 97).

nərilde- “Haykırmak, bağırmaq, nara atmaq” (35).

danqılde- “Tangırtılı ses çıkarmak” (36, 42).

mışılde- (37).

zınqılde- (41).

pıçıl-da- “Fısıldamak” (42, 52).

+ (A)l-:

“+A- ekiyle edilgenlik bildiren -l- çatı ekinin kaynaşmasından oluşan +Al- eki, ünsüzle sonuçlanan sıfatlardan “olma” bildiren fiiller türeten bir birleşik ektir. Bu türetmelerde -l- ekinin işlevi etkin durumdadır: azal-, bolal- vb.” (Korkmaz, 2014: 173).

ayrıl- (8, 41, 67).

dikəl- (9).

kövrəl- “Ufalanmak” (10(2), 17, 30, 41, 76, 88).

sızıl- “Şikayetlenmek” (10, 89).

suyul- “Dili tutulmak, seyriltmek”(12).

cırıl- “Gıcırıldamak” (18, 22).

çoxal- (23, 78).

diril- (34, 61).

+A-:

“+A- eki; n, l gibi akıcı ve d, p gibi patlayıcı, ş, z gibi sızıcı ünsüzlerle sonuçlanan tek heceli ad köklerinden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Çok seyrek olarak iki hecelilere de gelmiştir. Ancak, bunlarda ikinci hecenin ünlüsü düşmüştür: ada-, boşa- vb.” (Korkmaz, 2014: 173).

oyna- (13, 23(2), 38, 40, 41(4), 45, 51, 52, 54, 58, 63(2), 71, 84, 98).

dala- “Isırmak” (30).

I.2.2. FİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Fılden fiil yapım ekleri, diğr isimden fiil yapım ekine göre görevi daha açık olan eklerdir.

“Azerbaycan Türkçesi’nde fiil kök veya gövdelerinden fiiller türeten ekler şunlardır:

-AIA-, -Ar-, -dİr-/ -dUr-, -gİz-/ -gUz-; -xİz-, -II-/ -UI-, -(I)n-/-(U)n-, -Ir-/ -Ur, -Iz-, -Uz-, -İş-/ -Uş-, -It- / -Ut-” (Buran vd., 2014: 121-122).

-İş-/ -Uş-:

“-(I)ş-/ -(U)ş- eki, fiil kök ve gövdeleriyle addan türemiş fiillere gelerek birbirinden farklı birkaç işlev yüklenmiş bir çatı ekidir: atış-, bakış- vb.”(Korkmaz, 2014: 187).

dəyiş- “Değişmek” (7, 47, 76, 77(2), 79).

doluş- (7, 54).

yapış- (8, 53, 56, 68(2), 74(2), 77, 94(2), 97, 98, 100).

üyüş- “Uyuşmak” (8).

yanaş- (9).

dartış- (11, 53).

yığış- (12, 47).

qızış- (13).

qarış- (15, 24, 27, 29, 47, 65, 68, 75, 85, 90, 98(2)).

ulaş- (16, 31, 65, 69).

əyləş- “Oturmak” (19, 74, 82, 99).

soruş- “Sormak, soruşmak” (22, 33, 37(2), 40, 56, 63, 75, 98, 99).

bişir- (23, 34, 34, 36, 60, 61, 62, 63).

sıçraş- (24).

dırmaş- “Tırmanmak” (25).

gərnəş- “Gerinneşmek” (28, 31).

titrəş- “Titreşmek” (29, 31, 89(2)).

quruldaş- “Kurbağaların suda çıkardığı ses, guruldaşmak” (30).

rahatlaş- (34).

bulaş- (34, 60).

qızıaş- “Karşılıklı kızışmak, kızmak” (41).

hazırlaş- (42, 52).

qarıldaş- “Bağırmaq” (43).

ağarış- “Rengi açılmak” (46, 78).

dağılış- (50).

-II/-UI-:

“(I)l-/ -(U)l- eki, hem çatı eki olma hem de özel anlamda yeni kelimeler türetme özelliği taşır. Genellikle, ünsüzle biten geçişli fiil kök ve gövdelerinden “olma” ya da “yapılma” bildiren edilgen fiiller türetir: açıl-, anıl- vb.” (Korkmaz, 2014: 183).

tökül- (7, 8, 11, 18, 25, 27, 38, 42(2), 49, 78, 80, 82, 86).

çəkil- (7, 8(3), 20(2), 25, 29, 34, 39, 43, 77, 98, 100).

atıl- (9, 14(2), 38, 45, 52, 61, 65, 77, 93, 94).

bükül- (9).

saral- “Sararmak” (12, 49, 80(2)).

açıl- (13, 50, 63, 77, 85, 94).

yayıl- (13, 19, 28, 34, 42, 50, 58, 63).

itil- (13, 53).

tutul- (16, 19, 30).

eşidil- (23, 27, 31, 37, 39, 45, 48, 57, 65, 66, 75, 78, 95).

doldurul- (23).

səril- (24, 27, 43, 89, 98).

veril- (25).

çevril- (31, 48, 65, 89).

çırpıl- (31).

üzül- (33).

yıxıl- (35, 47, 57(2), 72).

seçil- (36, 40, 60).

qısıl- (37, 73, 82, 87).

sovrul- -“Gökyüzüne yükselmek, savrulmak” (42).

qırıl- (42, 97).

əyil- (42, 43, 62).

söyül- -“Sövülmek, küfür yemek” (44).

qovul- (44).

götürül- (46).

yorul- (47, 57, 72).

süzül- (52, 78).

-(I)n-/ -(U)n-:

“Asıl görevi, genellikle geçişli fiillerden “olma” ve bazen de “yapma” bildiren dönüşlü fiiller türetmektir, *-n-* ekini alan fiillerde, fiilin gösterdiği işi yapana yani özneye döner: *giy-in*, *taşı-n* gibi. Yapılan işin yapana dönmüş olması fiile hem “olma”, “yapma” bildirme özelliği hem de eke “dönüşlülük” bildirme işlevi kazandırmıştır. Dönüşlülük fiilleri yapılan işi yalnız yapana çevirmekle kalmayıp, özne ile ilgili daha başka durumları da içine aldığından kullanım bakımından bir çeşitlenmeye uğramıştır. *-n-* eki, genellikle tek heceli fiil kökleriyle, addan yapılmış fiil gövdelerine gelen bir ektir. Kendinden önce başka bir fiilden türetme eki alamaz ama kendinden sonra bazı ekleri alabilir: *uslandır-*, *yönlendir-* gibi” (Korkmaz, 2014: 185).

sürün- (7, 8, 15, 24, 27).

bulan- (9, 55).

düşün- (10, 25, 26, 37(2), 45, 46, 49, 54, 61, 86, 91, 95).

dayan- (11, 13(2), 22, 28, 32, 33(3), 35, 39, 41, 42, 45, 46, 48, 52(3), 53(2), 55(2), 56, 59(2), 66, 67, 68(2), 69(3), 71(3), 75(2), 76(2), 77, 81, 84, 85(2), 91, 93, 95, 97(2), 100).

dolan- (12, 25, 30, 38, 60, 61, 83, 94).

dartın- “İki eliyle tutup sallamak” (13, 33, 73).

döşən- (14, 49, 53).

bölün- (16).

uzan- (17, 24, 28, 29(2), 37, 48, 63, 65, 70 (2), 79).

soyun- (18, 32, 47(2), 55, 77, 78(2), 85).

oyan- “Uyanmak” (20, 31, 61, 78).

gülümsün- “Gülümsemek” (21, 39, 40, 71, 84, 100).

ısin- (24).

sevin- (25, 26, 54, 56, 57, 60, 64, 72, 74, 76, 79).

kecin- “Yaşamını sürdürmek, geçinmek” (26).

oxran- “Yavaşça kişnemek” (28).

çilən- “Damla damla dökülmek, serpinti hâlinde dökülmek” (30, 46, 67).

çırpın- (38, 69, 72, 73(3), 74, 77).

bilin- (39, 84).

qalan- “Elde kalan” (42).

gizlən- (45, 68, 72).

qapazlan- “Şamarlanmak” (45).

boylan- (46, 49, 69, 93).

zillən- “Durmadan gözlerine bakmak” (47).

söylən- (47, 49).

-It- / -Ut-:

“-t- eki, ünlü ile ya da akıcı veya patlayıcı ünsüzlerden biriyle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek ettirgenlik fiilleri kuran işlek bir çatı ekidir. Bir kısım fiillerde yerini -(I)r-/ -(U)r ettirgenlik ekiyle birleşerek oluşturduğu -Dİr-/ -DUr- ekine bırakmıştır: acıt-, ağrıt- vb.” (Korkmaz, 2014: 188).

düzəlt- (8, 18, 28, 91).

şaqıldat- “Güldürmek” (9).

daralt- (9, 88).

yumşalt- “Hafifletmek” (12).

çıxart- (9, 31, 33, 41, 46(2), 47(2), 52, 55, 70, 73, 74, 77, 84, 91, 93, 95, 97, 99).

ucalt- “Yükselmek” (10, 93).

uzat- (11, 34, 55, 98, 99).

gizlət- (19, 32, 40, 92).

sarsıt- “Titretmek” (21, 74).

düzəld- (29, 66, 85).

tüstülət- (30, 63).

unut- (31, 37, 40, 55, 78, 99).

qorxut- (32).

qaçırt- (32).

axıd- (32, 45).

yanılıt- (35).

bərkit- (43),

səyird- (44).

çatlad- (46).

şappıldad- (49).

-dİr-/ -dUr-:

“Ünsüz ile sonuçlanan geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek “oldurma” ve “yaptırma” bildiren geçişli fiiller türetir. Fiil gövdelerinde genellikle -ş- ‘li ve -n’li çatılar üzerine gelmiştir: açtır-, alıştır- vb.” (Korkmaz, 2014: 183).

yandır- (10, 17, 35, 65, 76, 89, 100).

sındır- “Kırmak” (12).

uzaqlaşdır- (15, 53, 94).

sürüşdür- “Kaydırmak” (17).

döndər- (20).

yerləşdir- (20).

doldur- (20, 23, 29, 38, 55, 61, 63, 67, 68(2), 89, 91).

qazandır- (20).

darıxdır- “Özletdirmek” (22, 87, 92).

kəsdır- (23, 40, 59, 81, 95).

ışıqlandır- (27).

qıcıqlandır- (31).

aldır- “Çıkartmaq, sökmək” (31).

söndür- (35, 42).

yedir- (36).

yağdır- (37).

maraqlandır- (38, 72).

çaldır- (41).

yazdır- (41).

həyəcanlandır- (44).

gəzdir- (46, 74(2)).

soyundur- (47, 85).

dilləndir- (49).

basdır- (50 (2)).

çaşdır- “Hayret ettirmək, hayrete düşürmək (Çaş-, Şaşmaq)” (51).

-(I)r-/ -(U)r-:

“İşlev bakımından -Ar- ekiyle götəvdeştir. Ancak onun gibi körelmiş bir ek değil, işlek bir ektir. Ünsüz ile biten geçişli ve geçişsiz fiil köklerinden ettirgen anlamlı fiiller türetmiştir: artır-, aşır- vb.” (Korkmaz, 2014: 186).

-(I)r-/ -(U)r- eki bazı örneklerde ettirgenlik işlevini yitirerek eklendiği kökle yeni bir anlam oluşturmuş; fiile yeni bir sözlük anlamı kazandırmıştır: ayır-, aşır- vb.” (Korkmaz, 2014: 186).

keçir- (9, 17, 19, 21, 25, 28, 29, 32(3), 35, 36, 38, 45, 49, 56, 60(2), 62, 63, 72(2), 79, 84(3), 85(2), 89(2), 93, 94).

biçir- (38).

batır- (43, 99).

uçur- (44, 61, 80).

I.3. BİRLEŞİK FİLLER

Birleşik fiilleri üç başlık altında inceleyebiliriz.

“Birleşik fiiller, bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir” (Korkmaz, 2014: 199).

I.3.1. İSİM +YARDIMCI FİİL

Bu tür birleşik fiillerde isim unsuru genelde tek kelimedenden ibarettir. Fakat birden fazla kelimedenden meydana geldiği de görülmektedir. İsim unsuru normal isim olabileceği gibi sıfat ve zarf da olabilir. Bunun yanında sıfat-fiiller de oldukça çok kullanılır. İsim çoğunlukla yalın ve çekimsiz haldedir. Bunun yanında çekimli hale girdiği, iyelik ve isim hâl eklerini de aldığı da görülür.

Bu birleşik fiil grubunda anlam olarak pek çoğu mecazlı ifade taşımaktadır.

İlk unsur isim diğer unursa it-, ol-, eyle-, kıl- gibi yardımcı fiillerle oluşturulan birleşik fiillerdir.

“Bir ad ya da bir sıfat ile “it-, ol- yardımcı” fiillerinin veya esas fiil olma dışında yardımcı fiil olarak da kullanılan “bul-, bulun-, buyur-, eyle-, kıl-, yap-” fiillerinin birleştirilmesi yoluyla kurulan birleşik fiillerdir. Bu birleşiklerde, yardımcı fiiller, ad ve sıfatları fiil durumuna geçirme görevi yüklenmişlerdir. Bunların en yaygın kullanılıştaki olanları bir kılış bildiren geçişli it- ve bir oluş bildiren geçişsiz ol- yardımcı fiili ile kurulan birleşiklerdir” (Korkmaz, 2014: 199).

“Salt kılış ve oluş bildiren “etmek ve olmak fiilleri ve eylemek, yapma, kalmak” gibi anlamdaşları yalnız kullanışları dışında yardımcı fiil (verbe auxilliaire) olarak birçok isim tabanları ile belirsiz nesne kalıbında kaynaşarak birleşik fiiller meydana getirirler. Salt anlamda kılış ve oluş ifade ettiklerinden o isim tabanlarını fiilleştirmiş olurlar” (Banguoğlu, 1995: 314).

“Azerbaycan Türkçesinde isimleri fiilleştiren başlıca yardımcı fiiller “et-, èle-, ol-” fiilleridir” (Kazımov, 2010: 174).

ol-:

qərq ol- “ Batmaq, boğulmaq” (7).

tabe ol- “ Birisinin veya bir şeyin hükmü altına girmek, ona bağımlı olmaq, itaat etmək, boyun eymək” (7, 21)

xal ol- (8).

razı ol- (8, 30, 42, 47).

söhbətlər ol- (10, 50).

qurban ol- (11, 14, 37, 66, 73, 80).

necə ol- “Bununla beraber olmaq” (11, 14, 16, 18, 22, 23, 24, 29, 30, 37, 80, 94, 100).

tez ol- (12, 28, 51, 66, 76, 77, 84(2), 85, 86, 98).

bir ol- (13, 39, 93, 95).

vaxt ol- (18)

yoq ol- (19, 21, 99).

belə ol- “ Bu şəkildə olmaq” (19, 20, 64, 100).

qismət ol- (23).

məst ol- (24).

peydə ol- (27).

xeyir ol- (27).

qınayan olma- (27)

bərk ol- “Hızlı olmaq” (32).

təslim ol- (33, 52).

xəcil ol- “ Utanmaq, sıkılmək” (36).

halal ol- (39).

pərt ol- “Kalbi kırılmək” (40).

toy ol- “ Ziyafət olmaq, eglence olmaq” (41).

hakim ol- (49).

məyus ol- “Ümitsiz olmaq, moral bozulmaq” (49).

məlum ol- (50).

mane ol- “ Engel olmaq”(52).

xəbəri olma- (8).

razı olmu- (8, 42).

bais olma- “Sebep olmamak” (12, 14).

et-(d):

əks ed- (8).

yəqin et- “Kəsin inanmaq” (9).

zənn et- (9, 15, 21, 66, 91).

təsir et- (11, 77).

xəsarət et- “Zarar etmək, vermək” (14).

tamaşa et- (16, 18, 61, 79).

məsxərə ed- “Maskara etmək” (18).

tamaşa ed- (18).

ne et- (20, 94).

cəsarət et- (22, 87, 97).

hiss et- (25(2), 27, 32, 33, 34, 35, 59, 60, 66, 71, 73, 74, 89, 98, 99).

səbr ed- (27, 40).

əlavə et- “İlavə etmək, üstünə koymaq, artırmaq” (28, 31).

yoldaşlıq ed- (29).

insafsızlıq et- (30).

etiraz et- (34).

müraciət et- (39).

heyran et- (40).

israr et- (41).

davam et- (44, 58, 59, 65, 95).

qət et- (45).

söhbət et- (51).

minnet etme- “Minnet etməmək” (45).

ela-:

şükür elə- (8).

halal elə- (10, 98).

tamaşa elə- (11).

edil-:

gömgöy edil- (18).

I.3.2. FİİL + FİİL (KURALLI BİRLEŞİK FİİLLER)

Bu gruba giren birleşik fiiller, isim+ yardımcı fiil kuruluşlarına göre daha az yer tutmaktadır.

İki unsuru da fiil olan birleşimdir.

“Bu gruptaki birleşik fiiller, iki fiilin birleşmesinden oluşmuştur. Burada birinci fiil bir zarf-fiil kuruluşundadır. Buna, esas fiilin anlamını tasvir eden ve ona yeni bir anlam özelliği katan yardımcı fiil eklenir. Bu türlü birleşik fiiller tasvir edici yardımcı fiil olarak kullanılan “bil-, ver-, dur-, yaz-, gel-, gör-, kal-” fiilleri ile karşılanır” (Korkmaz, 2014: 200).

“Tasvir fiillerinde ilk unsurdaki fiil zarf-fiil yapısında olduğu gibi sıfat-fiil yapısında da olabilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde “ol- ” fiili “-mış, -an, -acak, -malı, -ası” gibi sıfat fiil ekleriyle analitik yolla birleşerek birleşik fiil oluşturmaktadır” (Kazımov, 2010: 328).

“Azerbaycan Türkçesinde en fazla kullanılan tasvir fiilleri genel olarak şöyledir: “at-, bil-, bit-, çıx-, dur-, düş-, gel-, gét-, keç-, qal-, qurtar-, ol-, tök-””(Yalçın, 2018: 328).

götürə bil- (9).

dözə bil- “Katlanabilmek” (13, 17, 64, 82, 97).

ayırd edə bilmə- (16).

unuda bil- (27, 40(2), 48, 51, 71).

gedə bil- (44, 79).

yalaya bil- (51).

baxa bil- (52).

görə bilmə- (5).

tərpənə bilme- “Kıpırdanabilmek” (14, 88).

ola bilmərəm (14, 100).

gələ bilmə- (16).

verə bilmi- (17).

yaxınlaşa bilmi- (20).

soruşa bilmə- (21).

dayana bilmə- (27).

qova bilmə- (43).

I.3.3. ANLAMCA KAYNAŞMIŞ FİLLER

“Bu gruptaki birleşik fiiller, ad ya da ad soylu bir veya birden çok kelimenin, belirli şekil bilgisi kalıpları içinde, bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur. Bu nitelikteki birleşiklerin iki yönü vardır. Birinci yönleri, bundan önceki gruplarda ele alınan birleşik fiillerde olduğu gibi, şekilce bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan birleşiklere benzemeleri ve onlar gibi tek bir kavrama karşılık olmalarıdır. Ancak, onlardan ayrılan yanları, fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması, yalnız olarak kullanılabilirdiği gibi, bir ad grubu biçimiyle de bulunabilmesi ve işletme ekleriyle genişletilebilmesidir: “Göze gir-, gözden düş-, kanı tepeye çık-, evdeki pazar çarşıya uyma-” gibi. Bu özellikleri dolayısıyla, fiilden önce gelen ad ögesi, fiile bir özne, bir nesne bir yer tamlayıcısı veya zarf görevi ile bağlanmıştır” (Korkmaz, 2014: 201).

“Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller, bir isim ve bir fiil unsurundan oluşur. İsim başta, fiil sonda bulunur. Unsurlardan biri veya hepsi sözlük anlamları dışında kullanılabilir. Bu birleşik fiillerin bir kısmı deyim olarak da kullanılır” (Yalçın, 2018: 337).

geri çəkil- (8(3), 25, 39, 77)

ələ gəl- (8).

yetim qal- (8, 24).

qərara al- “Karar vermek” (9, 18, 24, 27, 29, 49, 51, 100).

səbri tükən- (10, 22).

qolları boşal- “Kendinden geçmek”(12).

ağlını başından al- (12).

hesab çək- “Hesaplamak” (12).

ələ al- (14, 21, 95).

əl çək- (14(2), 35).

əl qaldır- (16).

yadına sal- “Hatırlamak”(16, 21).

- göz qoy-** (18, 23).
- yola düş-** (21, 51, 55).
- baş qoy-** (23, 48).
- tüpürdüyünü yala-** (24, 51).
- dilə tut-** “Çok konuşmak” (24).
- fikir göt-** “Fikre dalmak” (25, 51, 65).
- xoşu gəl-** “Hoşlanmak” (25).
- salamat qal-** (25).
- mahnı qoş-** “Mani söylemek” (26).
- ağız əy-** (26).
- boyun əy-** (26, 30).
- burnundan tök-** “Burnundan mek” (26).
- yaddan çıx-** (26, 99, 100).
- işıq ver-** (27).
- qəzəbi art-** (30).
- hirs götür-** (37).
- fikrə get-** “Dalmak, bir şey hakkında düşünmek” (38, 40, 52, 70, 92).
- rast gəl-** (38).
- heyran qal-** (39).
- xezir tut-** (39)
- nişan tax-** (41).
- ağır gəl-** (41).
- yadına düş-** (43, 100).
- xoş gör-** (46, 66(2)).
- baş qaldır-** (48, 71, 100).
- gözdən qoymu-** “Hep dikkati onda, gözü onda olmak” (24).
- üstünü vurma-** “Yüzüne söylememek” (25).
- üzə vurma-** “Yüzüne hakikatı söyleme” (29).

II. BÖLÜM

II.1. FİİLLERDE ÇEKİM

“Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahıs gösteren eklerdir. Azerbaycan Türkçesinde şahıs ekleri Genel Türkçede olduğu gibi üç gruptadır. Bunlar: İyelik kökenli şahıs ekleri, emir şahıs ekleri ve zamir kökenli şahıs ekleridir” (Buran vd., 2014: 106).

“Olumsuzluk eki, Azerbaycan Türkçesinde fiil çekiminde olumsuzluk şekli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-ma/- me” ekiyle yapılır. Gereklilik kipinin “-mAII ve -AsI” ile yapılan şekillerinde olumsuzluk “deyil” kelimesiyle de yapılır” (Buran, vd., 2014: 107).

“Soru eki ise; daha çok vurgu ve tonlama ile belirtilir. Bizde de olduğu gibi “-mı/- mi,+ mu/-mü” eki kullanılır. Bunun yanında bu edebiyatta bütün çekimlerde soru eki sondadır” (Buran vd., 2014: 107).

“Fiiller bir oluşu, bir kılışı veya bir durumu bildiren kök ya da gövde durumundaki anlamlı gramer birimleridir. Bu gramer birimleri, dilde yalın olarak yalnızca gösterdikleri oluş, kılış ve durumun adı olan mastar şekilleriyle yer alırlar. Fiiller, cümle ve söz içinde, diğer kelimeler ile çok yönlü ilişkiler kurdukları ve bu ilişkiler dolayısıyla farklı kalıplara girdikleri için dilde yalın olarak değil çekimli olarak bulunurlar. Çekimli bir fiilde de fiil kök veya gövdesi dışında kip, zaman, şahıs, sayı kavramı ve öğeleri bulunur. Bu öğeleri taşıyan çekimli fiil, bitmiş fiil diye adlandırılan ve dilde yargıya dayanan bir anlam değeri kazanır” (Korkmaz, 2014: 515).

II.2. YALIN KİPLER

Bu kipleri haber kipleri ve dilek kipleri olarak ayırabiliriz.

II.2.1. HABER KİPLERİ

“Adından anlaşılacağı üzere, bu kipler yapılmış, yapılmakta veya yapılacak olan işleri haber verme, yargı halinde bildirme niteliği taşıyan kiplerdir. Geçişli geçişsiz, olumlu olumsuz kök ve gövde halindeki bütün fiilleri kapsarlar. Bu kipleri

kurmak üzere getirilen ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içlerine alırlar. Bu kiplerde başlıca beş ayrı zaman yer almıştır” (Korkmaz, 2014: 527).

II.2.1.1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ

Türkçenin bütün lehçelerinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de bu çekim geçmişte başlayıp geçmişte bitmiş olan ve nakledilen tarafından ya da gözle görülmüş veya kesin olarak bilinen hareketleri ifade eder.

Roman tahkiyeli bir üslup sergilediği için görülen geçmiş zamana çok sık başvurulduğunu görmekteyiz.

“Azerbaycan Türkçesinde bizde olduğu gibi “-dİ” ekiyle yapılır. Ekin tonsuz şekli yoktur” (Buran vd., 2014: 108).

“Azerbaycan Türkçesinde “Şühudi keçmiş” olarak da adlandırılan ve Türkiye Türkçesindeki görülen geçmiş zamanla aynı yapı ve işleve sahip olan bu kip “-dİ/ -dU” ekiyle kurulur. Ek tonsuz karşılığı olmadan tek şekilli kullanılmaktadır” (Yalçın, 2018: 272).

İtirdi: “Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də təbiətin bu umumi ahənginə tabe olmaq istəmir, dərəli-təpəli yamacları aşıb üfüqdə gözdən **itirdi**” (7, 12, 46, 68, 78(2), 80, 95, 98). (3. Teklik şahıs)

Süründü: “Havada süzon iri bir çalağanın kölgəsi çəpərin üstündən aşıb, həyətin ortası ilə tövləyə doğru **süründü**” (7). (3. Teklik şahıs)

Yatdım: “Yaxşı, mən **yatdım**” (29, 46, 96, 98.) (1. Teklik şahıs)

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen diğer görülen geçmiş zaman kip örnekleri şunlardır:

Olumlu Görülen Geçmiş Zaman Kullanımları:

1. Teklik Şahıs:
yoruldum (47). **göndərdim** (47).
2. Teklik Şahıs:
suyuldun (12)
3. Teklik Şahıs:

doluşdu (7). **endi** (7, 12, 15, 17, 29(2), 31(2), 46, 49, 55, 67, 68, 96). **addımladı** (7, 56, 60, 69). **çatdı** (8, 19, 34, 49). **baxdı** (8(2), 9(2), 10(2), 12(2), 13, 17, 18, 20, 22, 25(3), 27, 31(2), 32(2), 33, 34(2), 39(2), 40, 41, 42, 46, 49, 52(2), 53, 55(3), 56, 57(2), 58(3), 59(2), 60, 61(2), 62(2), 63, 68(4), 71(3), 76, 77, 78, 79(3), 80(2), 81(2), 84(2), 86, 88(2), 89(2), 91, 92, 93, 97). **keçdi** (8, 10, 13(2), 18, 27, 36, 39, 41(2), 46, 49, 54(3), 55(2), 56, 61, 66, 72, 74, 76(2), 81, 88, 94, 97, 99) **şükür elədi** (8). **zillədi** (8, 18, 20, 53, 55, 56, 57, 89, 96). **yaxınlaşdı** (8, 9, 10(2), 12, 23(2), 27, 32, 37, 42, 43, 44, 49(2), 53, 55, 57, 62, 66, 70, 78, 81, 88(3), 89(2)). **üyüşdü** (8) . **dəhşətə gətirdi** (8). **verdi** (9(2), 10, 14, 15, 26, 31, 32, 34(2), 37, 39, 40(2), 41, 42, 46(2), 47, 51, 55, 56, 57, 59, 61, 62(2), 78, 83(4), 88, 91, 94(2), 95, 97) .**qərara aldı** (9, 18, 24, 49, 51). **təsəlli verdi** (9). **dikəldi** (9). **anladı** (9, 28, 70, 88). **atlandı** (9). **yəqin etdi** (9, 73). **irəlilədi** (9, 46(2), 81, 91). **tanıdı** (9, 66). **qorxdı** (9, 14, 73, 94). **çıxartdı** (9, 31, 33, 41, 46(2), 47, 55, 70, 73, 74, 77, 84, 91, 93). **yanaşdı** (9). **şaqqılatdı** (9). **atıldı** (9, 14, 52, 65, 93, 94). **ləngərləndi** (9, 98). **aralandı** (9, 12, 21, 23, 74). **atdı** (9, 14, 18, 24, 30, 31, 32, 36, 40, 46, 62, 69, 70, 72, 84, 92, 96, 99). **çıxdı** (9, 14, 16, 20, 25, 27, 29, 30, 37, 39, 41, 42(2), 43, 46, 54, 56, 57, 59, 62(2), 68(2), 74, 75, 78, 83, 89, 95, 96(2), 99). **daraltdı** (9, 88). **çəkdi** (9, 13, 18, 22(2), 24, 25, 28, 29(2), 30, 33, 36, 46, 55, 57, 63, 65, 71, 74, 81, 83, 87, 94, 95, 98). **qalxdı** (9, 18(2), 30, 32, 33, 39, 42(2), 43, 51, 65, 79, 86). **gəldi** (9, 11(2), 14, 15(2), 20(2), 23, 25, 28, 29, 33(2), 37, 41, 42, 43, 54(3), 55, 56, 57, 66(2), 68, 71, 73, 74, 77, 79, 80(2), 81, 86, 94(2), 97, 98(2), 100). **zənn etdi** (9, 66). **kövrəldi** (10(2), 17, 30, 76, 88) (3. Tekil şahıs). **dedi** (10, 35(2), 41(3), 46, 47(2), 51, 53, 60, 63, 66, 69, 78, 80, 85, 88, 105, 109). **açdı** (10, 11, 25, 46, 64, 77, 84, 85). **sakitləşdi** (10, 49, 65, 73). **yamanladı** (10, 64). **düşdü** (10, 13, 14, 16, 39, 43(2), 46, 49, 54(2), 59, 62, 66, 68, 79, 81(2), 97, 100). **düşündü** (10, 37(2), 45, 46, 49, 54, 86, 91, 95). **dilləndi** (10, 19, 28, 50, 58, 66, 70, 73, 74, 75, 92, 94, 95, 96, 99). **tükəndi** (10, 22). **ucaldı** (10, 93). **dinmədi** (10, 31, 37, 47, 52, 55, 56, 68, 75, 88, 99). **girdi** (10, 22, 52, 88, 99). **asdı** (10, 89). **götürdü** (10, 14, 25(2), 28, 29, 30, 35, 36, 37, 43(2), 46, 47, 51, 55, 63, 73, 74, 89, 93, 95, 96, 97, 99). **dayandı** (11, 13, 22, 28, 32, 33, 39, 41, 42, 48, 52, 53, 59, 67, 68(2), 69, 71(2), 75, 77, 81, 84, 93, 95, 97(2), 100). **apardı** (11, 19, 54, 73).

göstərdi (11, 61, 62, 69, 86). **başladı** (11(2), 14(3), 16, 20, 24, 32, 40, 45, 47, 50, 53(2), 54, 61, 70(2), 71, 73, 76, 77, 78, 82, 94). **təsir etdi** (11, 77). **qaçdı** (11, 12, 33, 39, 40, 45, 63, 69, 92, 98). **yalvardı** (11, 34). **yıxdı** (11, 13). **dartışdırdı** (11, 53). **ayağa durdu** (12, 13, 22, 31, 36, 63, 71, 81, 88, 93, 97). **səyridi** (12). **bildi** (12, 86(2)). **yumşaltdı** (12). **qolları boşaldı** (12). **ağlım başından aldı** (12). **dolandı** (12, 25, 30). **vurdu** (12, 37, 59, 62, 77, 94). **güyləddi** (12, 71). **eşitdi** (12, 41). **şışdı** (13). **qaldı** (13(3), 16, 49, 52, 71, 78, 80, 85, 95, 97(2)). **şığdı** (13, 94). **döyəclədi** (13, 53, 54) (3. Tekil şahıs). **siyirdi** (13) (3. Tekil şahıs). **parıldadı** (13, 30, 62, 81, 84). **sataşdı** (13, 21, 52). **bir oldu** (13, 39, 93, 95) . **açıldı** (13). **səpələndi** (13). **aldı** (13, 14, 15, 18, 29, 39, 43(2), 49, 58, 64, 82, 86, 91, 95). **yayıldı** (13, 19, 42, 50, 63). **itələdi** (13, 29, 36, 52, 57, 95, 96, 98). **dartındı** (13, 73). **sıçradı** (13, 33, 98). **oynadı** (13, 52, 84, 98). **bozardı** (14, 96). **titrədi** (14, 74, 78(2)). **düyünləndi** (14, 98). **ayıldı** (14(2), 19, 35). **böyüdü** (14). **döndü** (14, 41, 52, 53, 96) . **ələ aldı** (14, 21, 95). **sərdi** (14)). **öldürdü** (14, 37, 99) . **döşəndi** (14, 49, 53). **sürtdü** (14). **xəsarət etdi** (14). **gucaqladı** (14, 55, 70, 73, 83, 86). **qatdı** (15, 60). **oturdu** (15, 22, 28, 30(2), 37, 63, 65, 70, 74, 82, 83, 86, 91). **tamaşa etdi** (16, 61, 79). **əl qaldırdı** (16). **bölündü** (16). **yadına saldı** (16). **səsləndi** (16). **ötürdü** (17, 35, 56, 83, 84). **kədərləndi** (17). **boğdu** (17(2), 52, 75). **söykədi** (18, 98). **qopdu** (18, 95). **töküldü** (18, 38, 42, 49, 78, 86). **bürüdü** (18, 20, 22, 24, 28, 36, 62). **getdi** (18, 20, 37, 38, 40(2), 46, 47, 49, 52, 61(2), 63, 68(2), 70(2), 74, 75, 77, 78, 79, 83, 84, 92, 99). **töküdü** (18, 29, 62, 63). **yudu** (18). **düzəltdi** (18, 28, 91). **cikkildədi** (18). **gizlədərdi** (18, 40). **soyundu** (18, 47). **əsdı** (19, 31, 97). **kişnədi** (19, 39, 43). **çaldı** (19, 40, 41(2), 82). **belə oldu** (19). **tutuldu** (19, 30). **qıcırdadı** (20). **səslədi** (20(2), 74, 76). **qovurdular** (20, 26). **ıylədi** (20). **qaşdı** (20). **çökdü** (20, 34, 42, 47, 52, 53, 62, 68, 87, 91, 96) . **gücləndi** (20(2), 22). **doldurdu** (20, 29, 63, 67, 68, 89). **duydu** (21, 28, 52, 77, 83, 89(2), 92, 94, 95). **gülümsündü** (21, 39, 40, 71, 84, 100). **mahmızladı** (21, 44, 45). **örtüdü** (21, 37, 64(2), 70). **yox oldu** (21). **darıxdırdı** (22, 87, 92). **soruşdu** (22, 33, 40, 56, 63, 75). **çoxaldı** (23). **eşidildi** (23, 27, 39, 57, 65, 78, 95). **göz qoydu** (23). **dolduruldu** (23). **ayırd edildi** (23). **yandı** (23, 25, 35). **düşürdü** (24). **xoşu gəldi** (25, 54). **hiss etdi** (25, 33, 34, 35, 71, 89). **peydə oldu** (27). **hürüşdü**

(27). **dinləndi** (27). **gözlədi** (27, 41, 53, 81, 91, 98). **vahimələndi** (27, 69). **oxrandı** (28). **donquldandı** (28). **darıxdı** (28, 47, 54, 74, 87, 92). **bükdü** (29). **buladı** (29, 57). **xoruldadı** (29). **eşdi** (30, 91, 99). **tüstülətdi** (30, 63). **daladı** (30). **çiləndi** (30, 46). **titrəşdi** (31). **üşürgələndi** (31). **qorxutdu** (32). **soyımdı** (32). **əlləşdi** (32, 67). **qaçırttı** (32). **qayıtdı** (32, 33, 38, 47, 49, 51, 67, 69, 72, 79). **endirdi** (34). **rahatlaşdı** (34). **çevirdi** (34, 67, 82, 89(2), 96, 100). **acıqlandı** (34, 40, 41). **xatırladı** (35). **öpdü** (35, 66, 77, 78(2), 80, 84). **fırlandı** (35, 99). **çığırdı** (35). **hırləndi** (36, 52, 53, 64). **araladı** (36, 41, 96). **doldu** (36, 55, 61, 63, 67, 68(2), 89, 91, 94, 98). **dağıldı** (36). **danqıldadı** (36, 42). **diyirləndi** (36.) **istədi** (37(2), 41(2), 42, 43, 46, 52, 53(3), 55, 57, 68(3), 69, 71(2), 72, 73, 75, 78, 86, 89, 93, 94, 95, 96, 97(2), 98(2), 99, 100). **hirs götürdü** (37). **qısıldı** (37, 73, 87). **fikirleşdi** (37, 97). **unutdu** (37, 55, 78, 99). **fikrə getdi** (38, 40, 52, 70, 92). **doladı** (38, 97). **sürdü** (38, 43). **döydü** (39(2), 53, 98). **çapdı** (39). **müraciət etdi** (39). **qurtardı** (40). **toy oldu** (41). **qızaşdı** (41). **ayrıldı** (41). **zınqıldadı** (41). **pıçıldadı** (42, 52) . **közərdi** (42). **dirşəkləndi** (42, 47). **həyəcanlandı** (42, 44, 88, 91, 98). **əyildi** (42) . **uçdu** (42). **hazırlaşdı** (42, 52). **yoxladı** (42, 49, 58). **haqqını verdi** (43) . **yadına düşdü** (43, 100). **ötdü** (44). **davam etdi** (44, 58, 59, 65, 95). **yorğaladı** (44). **göründü** (45, 54). **qırpdı** (45). **dinlədi** (45). **götürüldü** (46). **sildi** (46, 61). **ağarışdı** (46). **ürəkləndi** (46). **dartdı** (46, 47). **boylandı** (46, 69) **zilləndi** (47). **söyləndi** (47). **qarışdı** (47, 81, 85). **yığışdı** (47). **başına götürdü** (47, 99). **dəyişdi** (47, 77(2)). **axtardı** (49, 73). **saraldı** (49, 80(2)). **məyus oldu** (49). **danladı** (50). **yola düşdü** (51, 55). **qazdı** (51). **çaşdırdı** (51). **çağırdı** (51, 68). **ehtiyatlandı** (52). **təslim oldu** (52). **mane oldu** (52).

1. Çokluk Şahıs:

xoş gördük (46, 66(2)). **söhbət etdilər** (51).

2. Çokluk Şahıs:

3. Çokluk Şahıs:

mırılşaşdılar (7). **mindilər** (9). **saldılar** (9, 11(2), 14, 15, 16, 20, 22, 37, 42, 43, 46, 48, 57, 64, 67, 69, 70, 76, 77, 78(2), 79, 81, 84, 96, 98). **şütüdülər** (9). **qabaqlaşdılar** (9,19). **çırpdılar** (15). **uzaqlaşdırdılar** (15, 53). **yerləşdirdilər** (20).

rahatladılar (20). **suladılar** (21).). **qarşılادılar** (22, 43). **susdular** (23, 31, 32, 37, 54, 55, 56(2), 76, 92, 94, 98).). **cumdular** (24, 33(2)). **uzaqlaşdılar** (24, 30, 44, 49, 51, 53, 94, 96) **düzdülər** (24). **yollandılar** (31, 55, 56, 67). **gizlətdilər** (32, 40). **dərdilər** (33, 94). **nişan taxdılar** (41). **qatarlaşdılar** (41). **çaldırdılar** (41). **qığıldaşdılar** (42). **şirvandılar** (46). **asdıraydılar** (50).

Sayısal olarak bakıldığında en çok 3. teklik şahıs en az ise (hiç kullanılmayan) 2. çokluk şahsın kullanılmadığı görülmektedir.

Olumsuz Görülen Geçmiş Zaman Kullanımları:

1. Teklik Şahıs:

demədim (12, 34, 40, 51, 53, 60, 62, 74, 96).

2. Teklik Şahıs:

qoymadın (17).

3. Teklik Şahıs:

fikir vermədi (7, 15, 55, 69) . **görmədi** (8, 13, 33). **sürmədi** (8) . **sındırmadı** “kırmadı” (12). **qırpmadı** (12). **dözə bilmədi** “katlanamadı” (13, 17, 97). **tərpənə bilmədi** “kımıldayamadı” (14, 88) . **qalmadı** (14). **görə bilmədi** (15). **ayırd edə bilmədi** (16). **bacarmadı** (17, 52, 71, 75, 94). **enmədi** (20). **belə olmadı** “böyle olmadı” (20). **soruşa bilmədi** (21). **gəlmədi** (47, 79). **üstünü vurmadı** (25). **çəkmədi** (27, 34). **dayana bilmədi** (27) . **razı olmadı** (30, 47) **saxlaya bilmədi** (33) . **imkan vermədi** (36, 66, 69, 86). **seçilmədi** (40). **unuda bilmədi** (40, 71). **açmadı** (42, 80). **yata bilmədi** (48, 99). **tapa bilmədi** (51, 69, 87).

1. Çokluk Şahıs:

2. Çokluk Şahıs:

3. Çokluk Şahıs:

gormədilər (18).

Sayısal olarak bakıldığında en çok 3. teklik şahıs en az ise (hiç kullanılmayan) 1. ve 2. çokluk şahsın kullanılmadığı görülmektedir.

II.2.1.2. ÖĞRENİLEN GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ

“Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman iki şekilde yapılır. Birincisinin eki “-miş”tir. İkincisi ise “-İb” ekiyle yapılır. Ancak 1. Şahıslar bu eki almaz” (Buran vd., 2014: 107).

“Azerbaycan Türkçesinde “Neqli keçmiş” olarak da adlandırılan ve Türkiye Türkçesindeki öğrenilen geçmiş zamanla aynı yapı ve işleve sahip olan bu kip “-miş/ -muş” ekiyle kurulur” (Yalçın, 2018: 275).

“Azerbaycan Türkçesinde II. tip geçmiş zaman tıpkı neqli keçmiş zaman gibi nakledilen geçmişi anlatmakta. Bu kip Azerbaycan Türkçesinde “-İb/ -Ub” ekiyle kurulur. Azerbaycan Türkçesinde “-İb/ -Ub” şeklindeki bu ek Türkçenin birçok lehçesinde geçmiş zaman oluşturmada yaygın olarak kullanılan “-(İ)p (tur-)” şeklin de kısaltarak oluşmuştur” (Yalçın, 2018: 277).

Göyərmiş: “Bu il yağınlıq olduğundan, o otlar vaxtından əvvəl **göyərmiş...**” (7). (3. Teklik şahıs).

Basmış: “Həyətləri birləşdirib torpaq yola çıxan, sonra da sahildəki çəmənliyi çalın-çarpaz doğrayıb Kürə enən cığırları ot **basmış...**” (7). (3. Teklik şahıs).

Gəlməmiş: “İl quraqlıq keçəndə bahar **gəlməmiş...**” (7, 57). (3. Teklik şahıs).

Buların dışında romanın belirtmiş olduğumuz sayfalarında geçen diğer öğrenilen geçmiş zaman kip örnekleri şunlardır:

I. Tip Kullanımları:

Olumlu Öğrenilen Geçmiş Zaman I. Tip Kullanımları:

1. Teklik Şahıs:

yaddan çıxmışam (26). **bişirmişəm** (36). **esmişəm** “Titremişim” (50). **qalmamışam** (37).

2. Teklik Şahıs:

3. Teklik Şahıs:

çəkilmış (7). **şişmiş** (8). **yapışmış** (8, 53, 74, 77, 94). **gəlmiş** (16, 41, 47, 50, 66, 84, 87(2)). **eşitmiş** (16). **cırılmış** “Gıcıdamış” (18). **saxlamış** (21, 61). **salmış** (21). **dönmüş** (21). **getmiş** (26, 27, 36, 67). **boyun əymiş** (26). **kecindirmiş** “Geçindirmiş”

(26). **başlamış** (26). **söymüş** “Dayamış” (26). **göndermiş** (30). **batmış** (40). **ısrar etmiş** (41). **söyülmüş** “küfretilmiş” (44). **yatmış** (44). **görmüş** (50). **gayıtmamış** “Geri dönmemiş” (25, 51). **dememiş** (51).

1.Çokluk Şahıs:

2.Çokluk Şahıs:

3.Çokluk Şahıs:

qırılmışlar (42). **dağılımışlar** “Dağılmışlar” (50).

Sayısal olarak bakıldığında en çok 3. teklik şahıs en az ise (hiç kullanılmayan)

1. teklik, 1. ve 2. çokluk şahsın kullanılmadığı görülmektedir.

3. Teklik şahsın iki 1. Teklik şahsın ise bir defa kullanıldığı görülmektedir.

II. Tip Kullanımları:

Olumlu Öğrenilen Geçmiş Zaman II. Tip Kullanımları:

3. Teklik Şahıs:

tutub (11, 27, 56, 60). **gəlib** (11, 39, 56, 74, 80). **zənn edib** (15, 91). **daşib** (31). **yağib** (31). **bulanıb** (31). **kəsib** (31, 98). **qırıb** (33). **söndürüb** (35). **düşüb** “Düşmüş” (41). **gəzdirib** (47). **qayıdıb** “Dönmüş” (47). **sürüşüb** “Kaymış” (49). **tapılıb** “Bulunmuş” (50). **yuarlanıb** (52). **çıxmayıb** (31). **qoymayıb** (32). **səbr edə bilməyib** (40). **söndürməyiblər** (42). **qalmayıb** (47, 50, 59). **atmayıb** (49). **deməyib** (49). **yeməyib** (50).

3.Çokluk Şahıs:

aparıblar “Götürmüşler” (33, 92). **yazdırıblar** (41). **sürtüblər** (41, 85).

3. Teklik, 3. Çokluk şahsa göre fazla kullanılmıştır.

II.2.1.3. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ

“Şimdiki zaman eki “-r, -İr”dir. Ünlüyle sona eren fillerden sonra araya -y- ünsüzü alır” (Buran vd.,2014: 108).

“Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-magda/ -megde” ile şimdiki zaman ifade edilebilir” (Buran vd., 2014: 109).

“Azerbaycan Türkçesinde “İndiki zaman” olarak adlandırılan bu kip, “-(y)Ir/ -(y)Ur” ekiyle kurulur” (Yalçın, 2018: 279).

“Azerbaycan Türkçesinde bu kip, Fiilin devam “devam” şekli olarak geçer ve “-maqda/ -mekde” ekiyle kurulur” (Yalçın, 2018: 281).

Ağarır: “Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır...” (7) (3. Teklik şahıs).

İstəmir: “Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də təbiətin bu ümumi ahənginə tabe olmaq **istəmir...**” (7, 15, 44, 74) (3. Teklik şahıs).

Tüstülənir: “Həyat-bacalarda ocaq **tüstülənir...**” (7) (3. Teklik şahıs).

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen diğer şimdiki zaman kip çekimleri şunlardır:

Olumlu Şimdiki Zaman Kullanımı:

1. Teklik Şahıs:

üşüyürəm (32).

3. Teklik Şahıs:

tökülür (7). **toxundurur** (7). **götürür** (7, 43). **silir** (7). **əks edir** (8). **ayrılır** (8). **çəkilir** (8) **gedir** (10, 16, 17, 19). **tökür** (10, 77, 82). **necə olur** (11, 22, 94) **yırğalanır** “Sallanır” (11). **qızıdır** (13). **titrəyir** (13). **bürmələyir** (16). **gedir** (16). **toplaşır** (16). **gətirir** (17, 48). **çimir** “Yıkıyor” (17, 77). **istəyir** (17, 52, 63(2), 86). **çıxır** (17, 27, 31, 33, 36). **gəlir** (17, 33, 47, 59, 74, 79, 82, 83, 86, 92). **eşələnir** (18). **içir** (19). **parçalanır** (19). **görmüsənmi** (19). **mələyir** (20). **hərlənir** (20, 22, 72, 89). **hirsələnir** (23,77). **peşmanlayır** (23). **güclənir** (23). **sərilir** (24). **aşır** (24). **sıçraşır** (24). **xumarlanır** (24). **qucaqlayır** (24). **böyüyür** (25). **sevinir** (25, 64). **keçir** (25, 29, 32(2), 36, 45, 72, 84(2), 89). **şırıldayır** (26). **göynəyir** (26, 93). **düşünür** (26). **yaşayır** (27, 75) **sürünür** (27). **səyriyir** (28). **gözləyir** (28(2), 91). **murdarlayır** (28). **işləyir** (29). **dadıyır** “Tadıyor” (29). **atır** (29). **ötür** “Geçiyor” (30). **saxlayır** (31, 68). **düşür** (31, 55, 61(2), 63, 65). **aldırırlar** (31) **dartınır** “Tartıyor” (33) **dartır** “Tartıyor” (33). **hürüşür** “Ürüşüyor” (34). **bişirir** (34, 61, 63). **darıxır** “sıkılıyor”

(35). **baxır** (35, 52, 63, 71, 93, 100). **seçilir** (36). **yedirdir** (36). **əzizləyir** (38) **dolur** (38) **süzür** (38). **aparır** “Götürüyor” (38). **doldurur** (38, 91). **qatır** (38). **sataşır** (38)). **uzaqlaşır** (38). **bilinir** (39). **eləyirlər** (39). **qalanır** “Ateşleniyor” (42). **çeynəyir** (42). **qarıldaşır** (43). **fırlanır** “Dönüyor” (43) **qonur** (43, 52) **sürür** (44, 49). **çökür** (44). **fırxır** “Kımıldıyor” (45). **gizlənir** (45). **yatır** (47) **çəkir** (48, 51). **çevrilir** (48). **danlayır** “Azarlıyor, kınıyor, tenkit ediyor” (49). **çırpır** (49). **tərpənir** (51). **çalışır** (52).

2.Çokluk Şahıs:

qaçırsınız (33, 38, 56, 72, 75(2), 80).

3.Çokluk Şahıs:

mahnı qoşurlar “Şarkı söylerler” (26).

3.Teklik çekimi daha çok kullanılmıştır.

Olumsuz Şimdiki Zaman Kullanımı:

1.Teklik Şahıs:

açmıram (37), **tanımıram** (38). **çıxa bilmirəm** (47).

3.Teklik Şahıs:

tərpənmir (14, 35). **buraxmır** (15). **çatmır** (31, 33, 92). **gəlmir** (31, 87(2)).

darıxmır (35). **utanmır** (36). **oxşamır** (38). **qayıtmır** (49) **yalaya bilmir** (51).

3.Çokluk Şahıs:

yatmağı bilirlər (42).

3.Teklik çekimi daha çok kullanılmıştır.

II.2.1.4. GENİŞ ZAMAN KİPİ

“Geniş zaman eki “-Ar”dır” (Buran vd., 2014: 109).

“Adından da anlaşılacağı üzere, geniş zaman kipi, geçmişten geleceğe uzanan geniş bir zaman kesimindeki oluş ve kılışları içine alır. Her üç zaman arasında gidip gelen bir esnekliğe sahiptir. Ekte esas itibarıyla “her zamanı” içine alan bir süreklilik işlevi vardır. Bu işlevi dolayısıyla, sık sık yapılan, alışkanlık ya da âdet hâline gelen veya her zamanı kapsayan ve genellik taşıyan oluş ve kılışlar hep bu kiple anlatılır. Deyim yerinde ise, kipi zaman üstü bir anlatıma sahip olduğu söylenebilir. Bu özelliği dolayısıyla “genel yargılar, kanunlar, kurallar, hikmetler, vecizeler ve atasözleri” ifadesini hep bu kipte bulur” (Banguoğlu, 1995: 462).

Görərik: “Kimin anasının mələr qaldığını onda **görərik**” (9, 56). (1. Çokluk şahıs)

Deyər: “Eşidən-bilən nə **deyər**” (8, 23, 30, 42, 68, 87, 97)? (3. Teklik şahıs)

İş tutar: “Heç ərlük-boyluq qızı olan, sənin kimi oğul böyüdən kişi də belə iş **tutarmı**” (10, 34, 59)? (3. Teklik şahıs)

Bunların dışında romanın belirtilmiş sayfalarında geçen diğer geniş zaman kip çekimleri şunlardır:

Olumlu Geniş Zaman Kipleri:

1. Teklik Şahıs:

taparam (18). **qataram** (37) . **gəzərəm** (49).

3. Teklik Şahıs:

salar .**yandırar** (10).**sızıldayar** (10).**doğrayar** (11) .**sevər** (16). **yeyər** (17) .**tamaşa edər** (18). **gizlərdirdi** (18, 40).**keçər** (19, 100). **düşər** (19, 30). **danışar** (36, 91). **göstərər** (38). **qaldırarmı** (39). **tökər** (40). **yoxlayar** (40).

1. Çokluk Şahıs:

atarıq (28)

3. Çokluk Şahıs:

baxarlar (29(2), 40). **çıxarlar** (37, 47, 50(2), 83). **kəsərlər** (39).

3.Teklik çekimi daha çok kullanılmıştır. Az kullanılan ise 1.çokluk çekimidir.

Olumsuz Geniş Zaman Kullanımları:

1.Teklik Şahıs:

**halal eləmərəm (10). gələ bilmərəm (16). tutmaram (18). yemərəm (29).
qoymaram (37, 67, 85).**

3.Teklik Şahıs:

**tüpürdüynü yalamaz (24). ağlamaz (27) düşməz (32) oynatmaz (38).
çıxmaz (45, 68, 89)**

1.Teklik ve 3.teklik şahıs çekimleri aynı oranda kullanılmıştır.

II.2.1.5. GELECEK ZAMAN KİPİ

Bu kipin asıl görevi, bir hareketin istikbalde mutlaka olacağını bildirir.

“Gelecek zamanın kullanımı Türkiye Türkçesindeki gibidir. Eki “-acag/ -ecek”tir. 1. Şahıslarda ince ünlülerden sonra ek geldiğinde ekin sonundaki g; y’ye, kalın sıradan ünlülerden sonra ise g sesi ğ’ye dönüşür” (Buran vd, 2014: 109).

“Türkiye Türkçesinde “Gelecek zaman”, Azerbaycan Türkçesinde “Qeti gelecek zaman” olarak adlandırılan bu kip, “-acaq/ -ecek” ekiyle kurulur” (Yalçın, 2018: 283).

Saxlamayacaq: “Əgər bir az irəlidə yağın gurultu ilə uçmasaydı, o, ayaq saxlamayacaq...” (8) (3. Teklik şahıs).

Töküləcək: “İkicə addım qabağa getsə, torpaq ayağı altından ovxalanıb töküləcək...” (8, 80) (3. Teklik şahıs).

Çıxacaq: “Harada olsa gəlib çıxacaq” (9) (3. Teklik şahıs).

Bunların dışında romanın belirtilmiş sayfalarında geçen diğer gelecek zaman kip çekimi şunlardır:

Olumlu Gelecek Zaman Kullanımları:

1. Teklik Şahıs:

doğrayacağam (15, 48). **gedəcəm** (18, 23, 28(2), 29, 32, 34(2), 74, 80, 81(2), 89, 91, 92, 96). **dilə tutacağam** (24). **alacam** (25, 86(2)). **düzəldəcəyəm** (29, 85). **qoyacağam** (30, 35). **gətirəcəyəm** (30). **keçirəcəyəm** (32). **çevirəcəyəm** (37). **vuracağam** (37). **gözləyəcəyəm** (41, 56).

3. Teklik Şahıs:

minəcək “Binecek” (12). **yaxalayacaq** (14). **cumacaq** “Dalacak” (16) **güləcək** (18). **məsxərə edəcək** (18). **basacaq** (18). **düşəcək** (22, 23, 42) . **qismət olacaq** (23). **barışacaq** (24) **yoldaşlıq edəcək** (29) . **deyəcək** (30, 58, 74). **çıxa biləcək** (45). **eşidəcək** (47)

1. Çokluk Şahıs:

oynadacağıq (41).

2. Çokluk Şahıs:

isinişəcəksiniz “Isınacaksınız”

3.Çokluk Şahıs:

Salacaqlar (23, 80) , **susacaqlar** (23).**girəcək** (23).**gedəcək** (23, 28, 30, 87) .
danlayacaqlar “Azarlayacaklar” (29) **duracaqlarmı** (37).

3.Teklik çekimi daha çok kullanılmıştır.

Olumsuz Gelecek Zaman Kullanımları:

1.Teklik Şahıs:

getməyəcəm (30). **boyun əyməyəcəm** (30).

3.Teklik Şahıs:

keçməyəcəkmi (17). **deməyəcəkmi** (18). **yıxılmayacaqımı** (37).
düşməyəcəkmi (37). **qalmayacaqımı** (37).

3.Teklik çekimi 1. Teklik çekiminden daha çok kullanılmıştır.

II.2.2. DİLEK KIPLERİ

“Gramerlerimizde ve fiil konusunu işleyen makalelerde dilemeli kip, isteme kipleri, dilek kipleri, uyarı kipleri gibi farklı terimlerle karşılanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren kiplerdir. Bu tanımı biraz daha açmak gerekirse, denilebilir ki, tasarlama kiplerinde, bildirme kiplerindeki gibi bildirme, haber verme biçiminde bir oluş ve kılış yoktur. Bu kipler, daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir” (Korkmaz, 2014: 577).

II.2.2.1 EMİR KİPİ

“Bu kipte her şahsın ayrı bir eki vardır” (Buran vd, 2014: 111).

“Emir kipi, yapılması istenen işi kesinliğe bağlayarak emir biçiminde ifade eden bir gramer kalıbıdır. Bu kalıpta kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiştir. Fiil kök veya gövdesine getirilen kip eki aynı zamanda şahsı da karşıladığından, kipe ayrıca şahıs ekleri getirilmez. Dolayısıyla, her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Yalnız üçüncü şahıs çokluk çekimi, üçüncü şahıs teklik çekimindeki kip ekine, bir “-IAr” çokluk ekinin getirilmesiyle karşılanır” (Korkmaz, 2014: 591).

Atsın: “Bəlkə birdəfəlik özünü **atsın**” (8) (3. Teklik şahıs).

Gel: “**Gəl**, yaxın **gəl**...” (11(4), 22, 32(2), 33, 39, 56, 59, 66, 67, 70, 81, 84) (2. Teklik şahıs).

Farağat dur: “Dərdin alım, ay qağa, **farağat dur**” (11) (2. Teklik şahıs).

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen diğer emir kipi çekimleri şunlardır:

Olumlu Emir Kullanımları:

1. Tekil Şahıs:

qayıdım (18, 22).

2. Tekil Şahıs:

dür (11, 12(3), 13, 18, 22(2), 26, 27, 28, 30, 31(2), 36, 37, 52, 61, 63, 71, 78, 80, 81(2), 84, 85(2), 88, 92, 96, 97). **sal** (12, 17, 19, 28, 99). **hesab çək** (12). **vur** (13(2)). **itil** (13). **burax** (13, 15). **kəs** (13(2), 15, 22). **saxla** (13, 50, 80, 93). **yığ** (14, 33, 64). **öldür** (14(2), 53). **axıt** (22). **yat** (29, 47(2)). **qal** (30, 36, 79). **yetir** (33, 43). **bağla** (33, 85(2)). **gəzdir** (46). **yoxla** (50). **qaldır** (52, 80).

3. Tekil Şahıs:

dursun (27). **doğsun** (28). **üzülsün** (33). **yanıltsın** (35). **qara olsun** (36, 70). **tərifləsin** (37). **yıxsın** (42). **çatlasın** (42). **batsın** (42). **çevirsin** (42). **tökülsün** (42). **küssün** (45). **çıxartsın** (47).

2.Teklik çekimi 3.Teklik çekime göre daha çok kullanılmıştır.

Olumsuz Emir Kullanımları:

2. Tekil Şahıs:

söymə (13). **kəsmə** (15). **danışma** (22, 76, 80, 93(2))
çəkmə (22).

2. Çoğul Şahıs:

höcət eləməyin (41).

2.Teklik çekimi 2.çokluk çekime göre daha çok kullanılmıştır.

II.2.2.2. ŞART KİPİ

Günümüzde olduğu gibi doğrudan doğruya şart ifade eder. Bu yönüyle kesin bir hüküm bildirmez yani cümle kuramaz. Bunun yanında şartlı birleşik cümlelerde şart unsurunu meydana getirir.

“Şart kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-sA” ekiyle kurulur” (Buran vd. , 2014: 110).

“Bir oluş ve kılışı “şart”a veya “dilek, istek ve niyet’e bağlayan bir tasarlama” kipidir. “-sA” eki ile kurulur. “Şart” bildirme görevi ile kurulan öteki tasarlama kiplerinden ayrılan yanı, yalnız başına bir yargı taşınamaması ve ancak temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir yardımcı, bir tamlayıcı öge niteliği taşımasıdır. Bu tamlayıcı öge veya cümle parçası bir yargı bildirmediği için de temel cümlenin zarfı durumundadır” (Korkmaz, 2014: 600).

“Eski Türkçede “-sAr” ekiyle kurulan bu kip Azerbaycan Türkçesinde /r/ ünsüzü düşmüş şekilde “-sa/ -se” biçiminde kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde şart kipinin çekimi iyelik kökenli şahıs ekleriyle yapılır” (Yalçın, 2018: 289).

Cücərsə: “Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot **cücərsə...**” (7) (3. Teklik şahıs).

Getsə: “İkicə addım qabağa **getsə...**” (8, 29, 30, 79(2)) (3. Teklik şahıs).

Çalışsalar: “Qayıqdakılar nə qədər **çalışsalar ...**” (9, 43, 48, 50, 53, 72, 92) (3. Çokluk şahıs).

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen diğer şart kipi çekimleri şunlardır:

Olumlu Şart Kullanımları:

1. Teklik Şahıs:

sürsəm (46).

2. Teklik Şahıs:

baxsan (21, 22, 24, 44, 48, 65, 88, 97). **dağıdırsan** (30)

3.Teklik Şahıs:

saralsa (12). **qalsa** (12, 35). **dəysə** (14). **keçsə** (15, 89, 94). **görsə** (16, 48, 52,59, 68, 88) **öyrənsə** “ Öğrense”(21).**istərsə** (35) **başə düşsə** (36) **söysə** (42) **istəsə** (43, 54). **qayıtsa** “Geri dönse” (49, 76). **boğulsa** (51).

3.Teklik çekimi 1. ve 2. teklik çekimlerine göre daha çok kullanılmıştır.

Olumsuz Şart Kullanımları:

2.Teklik Şahıs:

sürüməsən (12).

3.Teklik Şahıs:

eşitməsə (27). **vurmasa** (30). **məndən olmasa** (30). **ürkəklik olmasa** (93).**çatmasa** (33). **dəyməsə** (34). **tutmasa** (36). **başə düşməsə** (38).

3.Teklik çekim 2.teklik çekime göre daha çok kullanılmıştır.

II.2.2.3. İSTEK KİPİ

“İstek kipinin eki “-A”dır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- girer” (Buran vd., 2014: 111).

“Bu kip, fiile istek, niyet, arzu kavramları veren bir tasarlama kipidir. Yapılan işin istendiğini veya o işe niyet edildiğini gösterir. Kipi kuran ek, bugünkü Türkiye Türkçesinde 1. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde ayrı köklerden gelen iki değişik ek durumundadır” (Korkmaz, 2014: 577).

“Azerbaycan Türkçesinde istek kipi “+A”dır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- ünsüzü girer. Bu kipin çekiminde hem iyelik kökenli (sadece I. şahıslarda) hem de zamir kökenli şahıs ekleri (I. şahıslar dışındaki tüm şahıslarda) kullanılmaktadır” (Yalçın, 2018: 291).

İstəyim: “Tez-tez kəlağayısının ucu ilə gözünün yaşını silir, "mən bu dərdə necə dözüm, kimdən imdad **istəyim**?..” (7) (1. Teklik şahıs).

Xeyir ola: “ Ə, **xeyir ola**, gecə vaxtı qəbirdən xortdamış kimi bardan gəlirsən” (27)? (3. Teklik şahıs).

Xəcil olasan “Mahçup olasin”: “Səni görüm el içində **xəcil olasan**, ay kişi, oğul-uşaq yanında üzün qara olsun", - deyə ərinə qarğayırdı.” (36).

Olumsuz İstek Kullanımı:

2.Teklik Şahıs:

aparmayasan “Götürmeyesin” (36).

II.2.2.4. GEREKLİLİK KİPİ

Bu kip, tasarlanan hareketin yapılmasının gerekli olduğunu, lazım olduğunu ifade eder.

“Gereklilik ifadesi üç şekilde yapılır: Birincisi “-mAlI” ekiyle yapılır” (Buran vd, 2014: 110).

Çatdırmalıyam: “Herhangi bir vasıta veya yolla ulaştırmalıyım, vardırmalıyım” “Həm də, cənablar, Aleksey Osipoviçin onların dilini və adətlərini mükəmməl bildiyini sizin nəzərinizə **çatdırmalıyam**” (115) (3. Teklik şahıs).

“İkincisi “-AsI” ekiyle yapılır. Kaynak dilimizde buna “fiilin lazım forması” denir” (Buran vd, 2014:, 110).

Üçüncüsü “gerek” kelimesi ve “-A” istek ekiyle yapılır (Buran vd, 2014: 111).

“Gereklilik kipi, bir oluşun bir kılışın veya tasarlanan bir eylemin yapılması gereğini bildiren bir kiptir. Bugün “-mAlI” eki ile kurulur” (Korkmaz, 2014: 613).

“Azerbaycan Türkçesinde I. tip gereklilik kipi “+malI” eki ile yapılır. Bu kip Azerbaycan Türkçesinde “Fiilin vacip şekli” olarak geçmektedir” (Yalçın, 2018: 293).

“Azerbaycan Türkçesinde II. tip gereklilik kipi “+AsI” eki ile yapılır. Bu kip Azerbaycan Türkçesinde “Fiilin lazım şekli” olarak geçmektedir” (Yalçın, 2018: 295).

“Azerbaycan Türkçesinde III. tip gereklilik kipi fiilden önce getirilen “ gerek” kelimesi ile fiile getirilen “-A” istek ekiyle yapılır. Burada gerek sözcüğü fiilden hemen önce de gelebilir, araya kelime ve kelime grupları getirilerek çok daha önce de gelebilir” (Yalçın, 2018: 296).

Baxmalıyıq: “Amma biz daha uzağa **baxmalıyıq**” (115) (1. Teklik şahıs).

Yaşamalı: “Arvad həmişə intizar içində **yaşamalı**, ərinin onu sevib-sevmədiyini bilməməlidir” (153) (3. Teklik şahıs).

Qoymalı: “Adət üzrə ev sahibi heybəyə şirniyyat **qoymalı** idi” (204) (3. Teklik şahıs).

II.3. BİRLEŞİK KIPLER

“Birleşik kipli fiillerde birden fazla kip eki vardır. Bunlar genellikle iki kipten oluşmuştur. Üç kipten oluşan katmerli birleşik zamanlı fiiller çok seyrekdir. Sonuç olarak, birleşik kipli fiiller, içinde birden fazla kip eki bulunan fiiller olarak tanımlanabilir” (Korkmaz, 2014: 643).

“Azerbaycan Türkçesinde birleşik çekim; rivayet, hikâye ve şart olmak üzere üç çeşittir” (Buran vd., 2014: 111).

II.3.1. HİKÂYE BİRLEŞİK KİPİ

“Hikâye kipi, bildirme ve tasarlama kiplerindeki şekil ve zaman kavramlarına bağlı olarak, geçmişte gerçekleşmiş, halen gerçekleşmekte olan ve gerçekleşmesi tasarlanan bütün oluş ve kılışların geçmişte kaldığını bildiren, onları hikâye eden bir birleşik kip türüdür” (Korkmaz, 2014: 645).

“Fiillerin hikâye şekli i- (<er-) yardımcı fiiline geçmiş zaman eki “-dI/ -dU” getirilerek yapılır. Ek, fiilin üzerine hem ayrı hem de bitişik olarak getirilebilir: Alır idi/ alırdı, almış idi/ almıştı vb. gibi” (Yalçın, 2018: 297).

“Fiillerin hikâye şekli “-dİ” ekiyle yapılır. Ek, fiilin üzerine hem ayrı hem de bitişik gelebilir. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi görülen geçmiş zaman ve emir kipinin hikâye çekimi bulunmaz” (Buran vd., 2014: 114).

Səpələnmişdi: “Serpilmişti, saçılmıştı” “Göytəpə kəndinin yastı qazma daxmaları Kürün sahilinə qədər **səpələnmişdi**” (7). (3. Teklik şahıs)

Qalxmışdı: “Bu il yağınlıq olduğundan, o otlar vaxtından əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyandan sonra isə püskürüb **qalxmışdı**” (7(2), 64, 67). (3. Teklik şahıs)

Yaşıllaşmışdı: “Hələ aprel sona çatmamış bu çal-çəpərsiz kəndin həyətləri, xırman yerləri, tövlə və samanlıqların üstü, hətta evlərin damları da **yaşıllaşmışdı**” (7). (3. Teklik şahıs)

Bunların dışında romanın belirtilmiş sayfalarında geçen diğer hikâye birleşik kipli örnekleri şunlardır:

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi:

1. Teklik Şahıs:

şirnikmişdim “İkna olmuşum” (44).

3. Teklik Şahıs:

dəyişmişdi (7). **qərq olmuşdu** (7). **çiləmişdi** “Hafif hafif yağmur yağmıştı” (7). **xal olmuşdu** (8). **qalmışdı** (8, 24, 25, 39, 51(2), 77). **düzəltmişdi** (8). **bulanmışdı** (9, 55). **yağmışdı** (9). **bükülmüşdü** (9). **düşmüşdü** (9, 21, 26, 28, 34, 50, 60, 61, 68, 75, 89, 94). **tutmuşdu** (11, 60, 62, 69). **yaşarmışdı** (12). **gətirmişdi** (12, 26, 36). **qarıxmışdı** (15, 27, 29, 65, 68). **böyümüşdü** (16, 63). **dönmüşdü** (16, 51, 73, 97). **tutulmuşdu** (16). **əl qaldırmışdı** (16). **demişdi** (16, 21, 26, 30, 41, 65). **bilmışdi** (16). **gömgöy edilmişdi** (18). **atmışdı** (19, 50). **gəlmışdi** (19, 21, 61, 62, 88). **yıxmışdı** (19). **gizlətmışdi** (19). **əyləşmişdi** (19). **oyanmışdı** (20, 61). **almışdı** (20, 21, 27, 36, 58, 85). **düşmüşdü** (21). **gabaqlaşdırmışdı** “Mukayese etmişti, karşılaştırmıştı” (21). **baxmışdı** (21, 50). **görmüşdü** (21, 65, 67, 77). **keçmişdi** (21, 24). **susmuşdu** (21, 39). **zənn etmişdi** (21). **sarsıtılmışdı** (21). **oturmuşdu** (22). **zilləmişdi** “Sesini yükseltmişti” (22). **cırlılmışdı** “Yıpranmıştı, yırtılmıştı.” (22). **aparmışdı** “Götürmüşdü” (24, 25). **böyömüşdü** (24). **yetim qalmışdı** (24), 33, 64). **düşürdü** (24). **salamat qalmışdı** (25). **burnundan tökmüşdü** (26). **salmışdı** (26, 37, 69). **durmuşdu** (26, 52). **dolmuşdu** (27, 55, 100). **yayılmışdı** (28). **dikmişdi** (29). **insafsızlıq etmişdi** (30). **saxlamışdı** (30). **çevrilmişdi** (31). **unutmuşdu** (31, 40). **getmişdin** (31, 36, 51(2), 60, 86, 99). **sallamışdı** (32). **bürümüşdü** (32, 54, 69). **qatlaşmışdı** (33). **bulaşmışdı** (34, 60). **düzmüşdü** (36). **sakitləşmişdi** “Sessizlik çökmüşdü” (37, 46, 74). **heyran qalmışdı** (39). **heyran etmişdi** (40). **kövrəlmişdi** (41). **əyilmişdi** (43, 62). **sərilmişdi** (43). **qovulmuşdu** (44). **başlamışdı** (44). **çökmüşdü** (44, 99). **boyamışdı** (44). **qət etmişdi** (45). **çatmışdı** (45). **axıdılmışdı** (45). **hopmuşdu** (48). **döymüşdu** (48). **axıtmışdı** (48). **yumruqlamışdı** (48). **əzmişdi** (50). **məlum olmuşdu** (50). **fikir götürmüşdü** (51, 65).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Şekli :

qayıtmamışdı (51). **çıxmamışdı** (51). **dönməmişdi** (17). **görməmişdi** (18). **fikirləşməmişdi** (20). **salmamışdı** (21). **buraxmamışdı** (25). **endirməmişdi**

(27). **çıxarmamışdı** (44). **fikir verməmişdi** (48). **qayıda bilməmişdi** (49). **qalmamışdı** (50). **asmışdılar** (8). **uzanmışdılar** (17, 24). **açmışdılar** (21, 54). **duymuşdular** (24, 75). **çıxmışdılar** (38, 48). **girmişdilər** (43). **vermişdilər** (44, 51, 65, 87). **inildəmişdilər** (45). **qaçmışdılar** (50, 100). **basdırmışlar** (50). **dayanmışdılar** (52, 69(2)). **duymamışdı** (48).

Şimdiki Zamanın Hikâvesi:

3.Çokluk Şahıs:

enirdilər (7, 54, 55). **qayıdırdılar** “Geri dönüyorlardı” (7). **oxuyurdular** (7, 44, 78). **qaçırdılar** (8). **qalxırdılar** (8). **gedirdilər** (8, 16, 17, 38, 55). **qaqqıladaşırdılar** “Konuşurdular”(15). **istəyirdilər** (15, 36). **ulaşırdılar** (16, 31, 69). **sürüşdürüdürlər** “Kaydırdılar” (17). **fırlanırdılar** (17). **keçirdilər** (19). **baş qoyurdular** (23). **quruldaşırdılar** (30). **gülürdürlər** (33, 56, 63, 85). **biçirdilər** (38). **sulayırdılar** (43(2)). **çiləyirdilər** (43). **hürüşürdürlər** “Havlaştılar” (46, 65).

3.Teklik Şahıs:

ağlayırdı (7, 53). **parıldayırdı** (8(2), 10, 28, 43, 68, 97). **güyüldəyirdi** (8, 16, 48). **sürünürdü** (8, 15, 24). **istəyirdi** (8, 10, 13, 15, 23, 25, 27, 30, 36, 37, 42, 44, 52, 71, 72, 73, 81, 91(2), 92(2), 94, 97, 100). **cumurdu** (8, 33). **görünürdü** (8, 9, 46(2), 59, 68(2), 77, 79, 88, 94). **çəkirdi** (9, 38, 90, 99). **sürünürdü** (8, 15, 24). **əyirdi** “Eğiyordu” (9). **keçirirdi** (9, 38, 60, 72). **gizildəyirdi** (10). **qarşılayırdı** (10, 19). **vururdu** (10). **gəlirdi** (10, 15, 20, 33, 38, 41, 48(2), 51, 60, 64, 67, 77, 97). **baxırdı** (14, 26, 27, 31, 38(2), 52, 68). **dönürdü** (14, 38). **çıgırırdı** (15). **dolaşırdı** (15). **aparırdı** (16, 29, 33(2), 34, 38, 61, 72). **canlanırdı** (16). **uğuldayırdı** (16). **sevirdi** (16, 48). **fırladırdı** (17). **atırdı** (17, 32, 57). **eşələnirdi** (17). **yandırdı** (17, 100). **titrəyirdi** (18, 48, 73). **çalxalanırdı** (18). **axtarırdı** (18, 48, 92). **yox olurdu** (19). **sovururdu** (20). **yuyurdu** (21). **qorxurdu** (22, 45, 72, 73, 80), **işıqlanırdı** (22). **duyurdu** (22, 48, 51, 54, 97), **görürdü** (22, 25, 35, 63). **əzirdi** (23). **verirdi** (23, 25). **qarışırdı** (24, 75). **oxşayırdı** (24, 56, 59, 63). **çixırdı** (24, 45, 59). **məst olurdu** (24). **danışırđı** (25). **dırmaşırdı** (25). **verilirdi** (25). **fikirləşirdi** (25). **gözləyirdi** (25, 39, 49, 64, 91, 100). **qaynayırdı** (25). **damırdı** (25, 67, 97). **silirdi** (26). **girirdi** (27). **hiss edirdi** (27, 32, 99). **yanırdı** (27, 54, 68). **tökülürdü** (27). **işıldayırdı** (31). **eşidilirdi** (31, 37, 45, 48, 66, 75). **sərilirdi** (27). **işıqlandırđı** (27). **titrəşirdi** (29, 89(2)).

uzanırdı (29). **ağarırdı** (32). **təslim olurdu** (33). **dincəlirdi** “Dinlenirdi” (33). **yayırdı** (34, 58). **dayanırdı** (35, 45). **seçirdi** (35). **qarğayırdı** “Birini göze getirmək üçün konuşuyordu” (36). **deyə bilmirdi** (36). **soruşurdu** (37). **dolanırdı** (38, 60, 61, 83). **deyirdilər** (38). **qaçırdı** (38, 99). **maraqlandırırırdı** (38). **atılırdı** (38, 45, 77). **oynadırırdı** (38, 58). **çırpınırdı** (38, 73, 77). **ağır gəlirdi** (41). **sovrulurdu** “Savruluyordu” (42). **axırdı** (43, 57, 94). **zibillənirdi** “Çöp götürüyordu”(43). **batırırdı** (43). **uçurdu** (44, 61, 80). **salırdı** (44). **danlayırdı** (44). **çalırdı** (44, 57, 67). **səyirdirdi** (44). **həyəcanlandırırırdı** (44). **axtarmırdımı** (45). **dinləyirdi** (45). **yoxlayırdı** (45). **mahmızlayırdı** (45). **qapazlanırdı** “Tokat yiyiyordu” (45). **daralırdı** “Daralıyordu” (45). **irəliləyirdi** (45, 68, 75). **söylənirdi** (49). **hakim olurdu** (49). **boylanırdı** (49). **dilləndirirdi** (49). **qaralırdı** (49). **yırğalanırdı** “Sallanıyordu”(50). **bənzəyirdi** (51). **oynayırdı** (51, 54, 63).

Şimdiki Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Şekli:

görmürdü (7) **fikir vermirdi** (8). **bilmirdi** (8, 17, 29, 35, 36, 37, 49, 88, 92). **bacarmırdı** (8). **görünmürdü** (8, 16, 22). **eşitmirdi** (10, 99). **çəkmirdi** (14, 38, 44, 99). **anlamırdı** (16, 48, 63). **haqq verə bilmirdi** (17). **ağlamırdı** (18). **yaxınlaşa bilmirdi** (20). **cəsarət etmirdi** (22). **istəmirdi** (25, 42, 49, 75(2), 77, 88, 92). **yaşamırdı** (26). **açmırdı** (26). **getmirdi** (26, 67, 72). **unuda bilmirdi** (27, 40, 48, 51). **gələ bilmirdi** (27, 100). **qoymurdu** (35(2)). **başə düşmürdü** (36). **əl çəkmirdilər** (38). **razı olmurdu** (42). **sakitləşə bilmirdi** “Sakinləşəbilmiyordu” (44). **sığışdıra bilmirdi** (44, 64). **rahatlıq vermirdi** (48). **tanıya bilmirdi** (48). **kəsmirdimi** (48). **inanmırdı** (49).

1.Çokluk Şahıs:

kəsirdik (17, 33, 76).

Şartın Hikâyesi :

3.Teklik Şahıs:

istəsəydi (17).

Şartın Hikâyesinin Olumsuz Şekli:

uçmasaydı (8). **gəlməsəydi** (17, 60).

3.Çokluk Şahıs:

görsəydilər (49).

1.Teklik Şahıs:

dönsəydim (44).

Gelecek Zamanın Hikâyesi :

3.Teklik Şahıs:

düşəcəkdı (8). **yetim qalacaqdı** (8). **yaxalayacaqdı** (15). **diriləcəkdı** (34). **qayıdacaqdı** (35). **aparacaqdılar** (35). **çökəcəkdı** (44).

3.Çokluk Şahıs:

çıxacaqdılar (9).

Gelecek Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Şekli:

xəbəri olmayacaqdı (8). **gətirə bilməyəcəkdı** (33).

Geniş Zamanın Hikâyesi:

3.Teklik Şahıs:

çatladardım (46).

3.Teklik Şahıs:

sakitləşərdi (10). **baxardı** (16). **adlayardı** (17). **ləzzət verərdi** (17). **göz qoyardı** (18). **çalardı** (19). **enərdilər** (19). **dağıdardı** (20). **gətirərdi** (25). **sevərdi** (27, 36, 59). **nəriləyərđi** (35). **hərlənərdi** (35). **gedə bilərdi** (44). **edə bilərdi** (36). **çıxardı** (38). **əzizləyərđi** (41).

3.Çokluk Şahıs:

deyərdilər (49, 89).

Geniş Zamanın Hikâyesinin Olumsuz Şekli:

qurulamazdımı (49). **büzüşməzdı** (9). **durmazdı** (18, 61). **baş verməzdı** (44). **qulaq asmazdım** (48).

İstek Fiilinin Hikâyesi:

1.Teklik Şahıs:

dözəydim (17). **olaydım** (26, 82). **düşəydim** (26). **baxaydım** (26(2)).
qaçaydım (26). **götürəydim** (32). **qayıdaydım** (44).

3.Teklik Şahıs:

qıraydı (36).**yağdıraydı** (37).

İstek Fiilinin Hikâyesinin Olumsuz Şekli:

yaranmaydım (37).

II.3.2. RİVAYET BİRLEŞİK KİPİ

“Birleşik kipli fiillerin rivayeti bir kip eki almış esas fiile, i- fiilinin duyulan geçmiş zaman biçimi olan i-miş veya bundan kısalmış>-miş ekinin getirilmesi ile oluşturulur. Rivayet kipleri; olmuş, olacak veya olması tasarlanan işleri duyuma ve rivayete dayanarak anlatan kiplerdir. Rivayet kiplerinde, yalnız emir kipinin değil, görülen geçmiş zaman kipinin de rivayeti yoktur. Çünkü görülen ve bilinen bir oluş ve kılışın duyuma ve rivayete dayanılarak anlatılması mümkün değildir” (Korkmaz, 2014: 662).

“Rivayet kipinin duyuma dayanan anlatımı yanında yer yer “şüphe”, “uzaklık”, ve “küçümseme” bildiren kullanımları da görülür” (Korkmaz, 2014: 662).

“Fiillerin hikâye şekli i- (<er-) yardımcı fiiline geçmiş zaman eki “-miş/ -muş” getirilerek yapılır. Ek, fiilin üzerine hem ayrı hem de bitişik olarak getirilebilir: alır imiş/ almış, almış imiş/ almışmış vb. gibi” (Yalçın, 2018: 308).

“Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “(-y)miş, -muş” ekiyle yapılır. Rivayet eki kimi kiplerin rivayet birleşik çekiminde “İmiş” şeklinde ekleşmemiş olarak da kullanılmaktadır” (Buran vd., 2014: 112).

Düşübmüş: “Yəqin balıq düşübmüş” (33). (3. Teklik şahıs)

Bilirmiş: “Demək, oğlu hər şeyi bilirmiş” (47, 81). (3. Teklik şahıs)

Görecekmışik: “-Allah sən saxla, hələ çox şey görəcəkmışik” (50). (1.

Çokluk şahıs)

II.3.3. ŞART BİRLEŞİK KİPİ

“Birleşik zamanlı fiillerin şartı, kip eki almış bir esas fiile, i-ek- fiilinin şart kipinin getirilmesi ile oluşturulur. Bu birleşik kip, kendi yapısındaki şarta bağlı bu oluş ve kılışı cümledeki asıl fiille ilişkili kılarak asıl fiilin tamamlayıcıları görevini yüklenir. Dilimizde pek bol kullanılan şarta bağlı birleşik kipler, iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekime girerler. Emir, şart ve istek kipinin şartlı birleşik çekimi yoktur” (Korkma, 2014: 671).

“Fiillerin hikâye şekli i- (<er-) yardımcı fiiline şart eki “-sA” getirilerek yapılır. Ek, fiilin üzerine hem ayrı hem de bitişik olarak getirilebilir: alır ise/ alırsa, alar ise/ alırsa vb. gibi. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi emir, istek ve şart kiplerinin şart çekimi bulunmaz” (Yalçın, 2018: 317).

“Şart çekimi de “-(y)sA” ekiyle yapılır. Ayrı ve bitişik olabilir. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi emir, istek ve şart kipinin şart çekimi bulunmaz” (Buran vd., 2014: 116).

Dolandısa: “Lakin həftələr keçib, aylar **dolandısa** da, ortaya çıxan olmadı” (25).

Yalvardısa: “Anası ilə bərabər, göz yaşını axıdan Salatın nə qədər **yalvardısa** da, arvad inadından dönmədi” (34).

İstədisə: Özünü irəli atmaq **istədisə** də bacarmadı” (52, 69, 71, 75, 99).

Bunların dışında romanın belirtilmiş sayfalarında geçen diğer şart birleşik kipli örnekleri şunlardır:

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı:

3. Teklik Şahıs:

gedıbsə (45, 49).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı Olumsuz Şekli:

getməyıbsə (45).

II.4. FİİLİMSİLER

“Çekimsiz fiiller, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak, şahıs ekleri alarak çekime girmedikleri için, yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş fiil niteliğinde olan fiillerdir. Çekimsiz fiil diye adlandırılmaları da bu nedendir” (Korkmaz, 2014: 747).

II.4.1. SIFAT-FİİLLER

“Adından da anlaşılacağı üzere, sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir: “tanıdık adam, umulmadık iş, geçmiş gün” vb. gibi. Sıfat-fiiller bir yanları ile sıfat bir yanları ile fiildirler. Fiil özellikleri dolayısıyla, kendinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sığata aktararak varlıkları ve nesnelere hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırılır” (Korkmaz, 2014: 784).

“Azerbaycan Türkçesi ile ilgili yapılmış olan çalışmalarda sıfat-fiil ekleri genellikle geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman sıfat fiilleri başlıkları altında incelenmiştir” (Kazımov, 2010: 281- 290).

“Sayı ve şahsa bağılı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamanına bağılı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekillerini oluşturan eklerdir. Azerbaycan Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri, Türkiye Türkçesiyle aynı olup sadece bazı fonetik farklılıklar mevcuttur” (Buran vd., 2014: 122).

“Bu ekler şunlardır: “-An, -acag/-ecek, -AsI, -dıg, -dik/ -dug, -dük, -mAll, -mİş/ -mUş, -Ar, -mAz”” (Buran vd., 2014: 122).

Enən: “Həyətləri birləşdirib torpaq yola çıxan, sonra da sahilədəki çəmənliyi çalın-çarpaz doğrayıb Kürə **enən** cığırлары...” (7, 12, 18, 25, 55(2), 59, 68, 100).

Solan: “İl quraqlıq keçəndə bahar gəlməmiş saralıb-**solan** dəmyələr “Sulanmayan toprak” ...” (7).

Uzanan: “Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru **uzanan** xır” (7, 50, 67).

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen diğere sıfat-fiil örnekleri şunlardır:

-An:

seçilən qara damlar (7). **dəyən** daş evlər (7, 30, 75). **çökən** duman (7, 23, 83). **tökən** çavanlar (8, 35). **axan** qijiltılı boz-bulanıq su (8, 22, 45, 46, 49, 57). **bilən** Güləsər (28, 71, 82, 86). **eşələnən** toyuq-cücə (8, 15, 49, 61, 62). **aralanan** kimi kürək (9, 61). **şütüyən** uzun qayıq (9, 17, 69, 74). **gedən** yoldaş (9, 12, 15, 19(2), 23, 25, 27, 51, 54, 55, 68(2), 95). **ürəklənən** Zərnigar xanım (10). **kövrələn** Zərnigar xanım (10). **böyüdən** kişi (10). **qoyan** Salatın (11, 35, 46). **çəkməyən** Şamxal, (12, 48). **didişdirən** titrək barmaq (12). **uçunan** bu gəlin (12). **dayanan** ucaboy oğlan (12, 41(2), 43, 55, 76, 94, 97, 99). **sürünən** bacı (13, 14). **üzən** Cahandar ağa (13, 17, 61). **gidən** yenicə çəkən Cahandar ağa (13). **gətirən** gəlin (13, 25, 67). **yaraşmayan** bir çeviklik (13). **gələ bilməyən** oğul (13, 74). **bilməyən** Şamxal (13, 17, 36, 74). **hazırlaşan** buğa (13, 14, 93, 94, 95, 97). **gözləməyən** Cahandar (14). **qalan** gəlin (14, 15, 17, 46, 76, 92). **dağılan** bu cavan (14, 18). **seçməyən** Cahandar (14). **yetirənlər** (15). **gəlməyən** Şamxal (15). **söyən** Cahandar (15). **civildəşən** bala (15). **görünən** boz dağlar (15, 21, 26, 43, 58). **baş verən** əhvalat (15). **çevirən** Kür (16). **soxulan** (16). **aparan** Kür (16, 50, 69). **yayılan** bu nəhəng (16, 50(2)). **çalışan** ac çaqqal (16). **qarışan** kim (16). **döşənən** Salatın (16). **titrəyən** Mələq (16, 52, 69). **parıldayan** qumluq (17, 21, 31, 36, 52(2), 58, 72, 86). **bəhsə girən** uşaq (17, 61). **əhəmiyyət verməyən** çılpaq bir uşaq (17). **qopan** nəriltili (18, 44). **göllənən** su (18). **uçan** tərəf (18). **çimişən** bu mələk (18, 58). **tərpənən** yulğun (18). **bürüyən** duman (19, 68). **yatan** çiskin (19, 28, 39, 42, 48, 100). **içən** maral (19, 20, 71). **açılan** Cahandar (19, 69, 99). **cavab gözləyən** nökr (19, 92). **qalxan** Cahandar (20, 44, 55, 61). **yeriyən** maral (20). **qalanan** ocaq (20). **dərək edən** bir qadın (21). **zilləyən** kişi (21). **hiss edən** Cahandar (21). **çıxmayan** gəlin (21). **kəsdirən** enli-kürük kişi (21, 23, 53). **açan** kim (22). **qaldıran** (22, 76). **dirsəklənən** Cahandar (22). **oxuyan** oğul (23). **haylayan** Tapdıq (23). **şaqqalanan** maral (23). **düşən** közlər (24, 34, 39, 49, 58, 72, 75, 78, 79, 82). **duran** (25). **yırğalanan** əndamına (25). **arayan** (25). **Saxlayan** (26, 64). **sulayan** oğlan (26). **otaran** uşaq (26, 69). **qınayan** olmasaydı (27). **götürən** kim (27, 63, 69). **dolanən** pərvanə (27, 65). **bilən** Güləsər (28, 75, 82). **bürünən** (29), **hürən** it (29). **közəran** papiros (30). **daraşan** birə (30). **daşan** Kürün (31). **çatan** (32, 45, 72). **süzən** qurbağa (32, 68, 79). **toxunan** soyuq (32). **yaxınlaşan** Şamxal (33). **çırpınan** balıq (34). **gicəllənən** balıq

(34, 74). **qayıtmayan** oğlun (35). **yandıran** (36). **gatirən** gün (37). **qoşalaşan** at (38). **çəkilən** (39). **banlayan** beçən (39). **ət yeyən** quş (39, 65, 94). **bağışlayan** (40). **közərən** ocaq (42). **vıyıldayan** külək (42). **itirən** adam (42). **kökələn** ot (42). **duyan** (43, 44, 54, 55). **qatarlaşan** uca (43). **sığmayan** boz-bulanıq su (44). **döyəcələyən** hirsli çaya (44). **gizlənen** günəş (44, 68). **yaşıllaşan** dəmyə (44). **gəzişən** quş (44). **quruldayan** qurbağa (45). **bağlayan** qız(48). **çiləməyən** bu gəlin (48). **qurulayan** qaraltı (49). **fırlanan** quş (49, 99). **ayrılan** balaca qoldan (49, 53). **qulaq asan** qoca (50). **qaralan və şişən** meyit (50, 100). **şişən** meyit (50). **mala qatan** arvad (50). **keçirən** Allahyar (51). **qoşan** nöker (51). **dikən** ana (51). **tamaşa edən** Salatın (51, 78). **qızışdıran** arvad (51). **səyriyən** dodak (52). **büzüşən** çənə (52, 81).

-miş/ -muş:

olmuş torpaq (8). **yığılmış** tövlə (8, 84). **silkələnmiş** qayıq (9). **qalmış** it (10, 72). **çalınmış** ot (10). **ölmüş** təzə eşqə (10). **islanmış** zər (10, 94). **salınmış** taxtda (11, 27, 46, 81, 99). **tikilmiş** imarət (11). **tökülmüş** tanrı (11, 25). **qaçmış** dodaq (12). **qızışmış** köpək (12). **ağarmış** Şamxal (12, 98). **bağlanmış** it (15, 65). **laylanmış** bulud (15). **gırmış** nəhəng bir quş (15). **şaxələnmiş** qol (16, 54). **qurulmuş** qovaq ağacına (17). **laxtalanmış** qam (18, 98). **qonmuş** balaca (18). **əkilməmiş** sinə (19, 59). **vurulmuş** ov (19). **dolmuş** inək (20, 26, 27, 72). **açılmış** it (20, 24, 89, 97). **biçilmiş** ot (20, 67). **asilmiş** çırağ (22, 25, 27, 42, 70, 98). **keçməmiş** şaqqalanan maralın (23, 70). **tamam olmamış** dağ (24). **keçmiş** kəndin (27). **çökmüş** duman (34, 48). **səpilmiş** kabab (36). **döşənmiş** küçə (43). **dükən açmış** yamaqçı (43). **sünbüllənmiş** taxıl (44). **yolu qara gəlmiş** cimbata (47, 50). **gizlənməmiş** qarafatma (47). **soğulmuş** dəyirmanı (51). **alınmış** pələng (52). **sinəsinə enmiş** baş (52). **düşməmiş** alın (52). **aralanmış** dodaq (52). **genişlənmiş** bəbək (52).

-acag/-ecek:

əri olacaq bu adam (14).

-Ar:

axar su (18, 68). **oxsar** bir nişan (51).

-AsI:

söyləyəsi bir adam (26).

-mAz:

çixılmaz vəziyyət (51, 71).

II.4.2. ZARF-FİLLER

“Zarf-fiiller, bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak, yargı bildiren fiiller yanında, onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler. Çekimli fiile dönüşmeleri mümkün değildir” (Korkmaz, 2014: 841).

“Zarf-fiiller hâli ifade eden fiil şekilleridir. Şahsa ve zamana bağlanmayan mücerret bir hareket hâlini karşılarlar” (Ergin, 2009: 338).

“Zarf-fiiler, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevindeki yapılardır. Hem zarf hem de fiil özellikleri taşıyan kelimelerdir” (Buran vd., 2014: 123).

“Bu ekler şunlardır: “-A, -AndA, -Ar...-mAz, -(y)arag, -(y)erek, -ken, -dığca, -dikce/ -dugca, -dükce, -dığda, -dikde/ -dugda, -dükde, -Ib/ -Ub, -IncA/ -UncA, -cag,/ -cek, -mAdAn”” (Buran vd., 2014: 123).

Olduğun: “Bu il yağınlıq **olduğun**...” (7, 21, 27).

Püskürüb: “Bu il yağınlıq olduğundan, o otlar vaxtından əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyandan sonra isə **püskürüb**...” (7).

Birləşdirib: “Həyətləri **birləşdirib** ... (7).

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen digər zarf-fiil örnəkləri şunlardır:

-Ib/ -Ub:

doğrayıb (7, 64). **saralıb** (7). **ötüb** (7,10(2), 45, 54, 55, 66). **aşıb** (7(2), 65). **haylanıb** (7). **süzüb** (7, 39, 79). **vurub** (7, 11, 14, 18, 19, 20, 56, 62, 86, 94). **şaqıldadıb** (7, 29). **söykəyib** (7, 46). **dartınıb** (7, 33, 73). **düzəldib** (7, 21, 39, 56, 57, 61). **haylayıb** (8, 79). **hürküşüb** (8). **yatmayıb** (8). **quruyıb** (8). **götürüb** (8, 15, 18, 21, 23, 29, 34, 37, 43, 44, 47, 57, 65, 66, 67, 69, 70(2), 72, 73, 77, 79, 86, 89, 91(2),

92, 95, 96, 100). **baxmayıb** (8, 15). **gəlib** (8, 9,16, 21, 22, 24, 25, 31, 37(2), 38, 39, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 64(2), 70, 76, 83, 84, 88, 92, 97). **qarışıb** (8, 34, 88). **burulub** (8, 21, 45, 46, 62, 67). **şaxələnib** (8, 46). **fırlanıb** (8, 25, 79, 85). **yalayıb** (8, 94). **hiss edib** (8, 17, 73, 79). **dönüb** (8, 10, 18, 22, 39(2), 40, 41, 52, 56, 68, 71, 86, 88, 89, 92, 95). **əks etdirib** (8, 21). **oturub** (9(2), 11, 16, 17, 26, 35, 69, 75, 95). **seyrəlib** (9). **qoyub** (9, 11, 16, 18, 24, 27, 39, 40, 43, 63, 67(2), 69, 75, 81, 86, 90, 91). **salıb** (9(2), 11, 13, 14, 19(2), 28, 36, 37, 44, 52, 56, 67, 75, 77(2), 95(2), 97). **atılıb** (9, 13(2), 14, 32, 36, 39(3), 46, 55, 57, 59, 74, 94, 95, 96). **gedib** (9, 26, 28, 40, 50, 97, 98). **sıçrayıb** (9, 39, 64, 68, 91, 95). **dirənib** (9). **buraxıb** (9, 11, 17, 94). **çırpıb** (9, 18, 68). **alıb** (9, 17, 25, 27, 38, 56, 84, 96, 100). **görüb** (9, 11, 18, 26, 46, 47, 49(2), 63, 70, 73, 75, 76, 89, 98). **qocalıb** (9, 61). **tutub** (10, 11(3), 13, 20(2), 24, 33, 35, 43, 57(2), 68, 73, 74, 77, 81, 95). **olub** (10, 21, 22, 23, 25, 40, 45, 58, 60, 68, 78, 80, 81, 82, 83, 84(2), 98). **silib** (10, 56, 62(2), 67, 84). **çəkib** (10, 16, 21(3), 31, 32, 33, 39, 42, 44, 45, 50, 53(2), 54, 59, 63(2), 64, 67, 68, 73, 79, 82, 91(2), 94, 100(2)). **uzadıb** (10, 14, 22). **ilişib** (10). **yumub** (10, 46, 72). **düşüb** (10(2), 17, 19(2), 20(2), 23, 26, 42, 45, 53(2), 55, 57, 100). **verib** (10, 13, 16, 27, 30, 32, 34, 36, 43, 44, 59, 61, 65(2), 69, 78, 93). **ağlayıb** (10, 69, 76). **əyləşib** (11). **yapışıb** (11, 13, 17, 21, 39, 84, 94(2)). **büzüşüb** (11,17, 27, 37, 53, 81). **mindirib** (11). **yolub** (11). **eləyib** (11, 38, 51, 98). **qızışıb** (11(2)). **qısılıb** (11, 22, 24, 73, 78). **itələyib** (11, 36, 53(2), 63, 74(2), 76). **sürünüb** (11, 14, 42). **qalxıb** (12, 18, 22, 39, 46, 52, 65, 66, 88, 94(2), 96). **sürüşüb** (12, 24, 28, 39, 55, 81, 82, 89). **dolayıb** (12, 13, 18, 33, 45). **göyərüb** (13). **döşənib** (13, 51). **keçib** (13, 17, 19(3), 25, 29, 31, 33, 38, 43, 47, 49, 51, 65, 66, 73, 74, 75, 99). **sürüyüb** (13, 33). **toplayıb** (13, 73, 100). **bölünüb** (13). **donub** (13, 52, 71, 76). **quruyub** (13, 80). **hərləyib** (13, 46(2), 95, 98). **çaşıb** (14). **böyüyüb** (14, 71, 97). **çöküb** (14, 16, 17, 97, 99). **tökülüşüb** (15, 57). **qucaqlayıb** (15, 21, 35, 53, 67, 74, 80, 81, 84, 96). **boğulub** (15). **çıxıb** (15,16, 18, 23, 29, 30, 35, 41, 45(2), 47, 51, 59, 62, 64, 65, 72, 77, 78, 99(2)). **dolub** (15, 79). **dartıb** (15, 48, 55, 73). **uzanıb** (15, 16, 18(2), 26, 43, 54). **yarıb** (16, 55, 69, 74). **köpüklənib** (16). **sığmayıb** (16). **yuyub** (16, 55, 70). **qoparıb** (16). **qalınlaşıb** (16). **üzüb** (16, 18 (2), 31, 32, 72, 74). **soxulub** (16). **minib** (16, 19, 49(2), 59, 64). **asıb** (17, 20, 48, 76, 79, 95). **durub** (17, 23, 28(2), 30, 57, 61, 71, 78, 81(2), 85, 88, 94). **atıb** (17, 26, 29, 30, 31, 50, 91, 99). **toxunub** (17, 68). **lillənib** (17). **hirsələnib** (17, 100). **xatırlayıb** (17). **çimib** (17, 49). **bağlayıb** (17, 19, 43(2)). **töküb**

(17). **şığayıb** (17). **dayanıb** (18, 25, 26, 32, 34, 57, 58(2), 59, 61, 78, 90, 94, 97). **titrəyib** (18, 80, 81, 97). **uçub** (18, 42, 43, 61, 65). **kəsilib** (18). **açıb** (18, 23, 25, 32, 35, 37, 40(2), 42, 47(2), 53, 63, 81, 89, 91, 95). **axıb** (18, 38, 98). **diksinib** (18, 2, 54, 78). **ovxalayıb** (18, 29). **əyilib** (18, 49, 55, 63, 96, 98). **girib** (18, 64, 96, 99). **tökülüb** (18, 42). **zarafatlaşıb** (18). **əzilib** (18, 63). **çapıb** (18, 26, 46, 47). **qalib** (18). **enib** (19(2),66). **qovub** (19, 34, 65, 68, 72). **dolanıb** (19, 81). **dağıdıb** (19). **qoşub** (19). **saxlayıb** (19, 49(2), 76, 81, 95). **çubuqlayıb** (20). **əzib** (20). **batırıb** (20). **mahmızlayıb** (20, 49). **qanrılıb** (20, 46, 53, 55, 56). **qatarlaşıb** (20). **buynuzlayıb** (20). **aralanıb** (20, 38, 39, 56, 59, 60, 78). **eşib** (20, 65). **içib** (20). **yaxınlaşıb** (20, 22(2), 84). **böyüdüb** (20). **sağıb** (20). **qaldırıb** (21, 42, 52, 54, 60, 68(2), 71,86, 92, 94, 100). **doldurub** (21, 41(2), 88). **deyinib** (21). **qızıb** (21). **səpələnib** (22). **çəkilib** (22, 23, 24, 28, 73, 89, 98, 99). **qışqırıb** (22, 33). **duyub** (23, 65, 78). **çatıb** (23, 41, 51). **zingildəyib** (23). **köməkləşib** (23, 65). **doğranıb** (23). **alışıb** (23, 25, 42, 62, 99). **çırmayıb** (24, 61). **çarpazlaşıb** (24). **çöməlib** (24). **sinib** (24). **bölüb** (24). **dillənib** (24). **yumşalıb** (24). **nişanlanıb** (25). **keçirib** (25, 45, 96). **qırçınb** (25). **oynadıb** (25, 34, 38, 77(2), 81). **sorusub** (25). **geyindirib** (26). **danlayıb** (26). **sərilib** (26). **eşidib** (27, 46, 68, 75, 88). **quzulayıb** (27). **ovuşdurub** (28). **qızarıb** (28, 38, 96). **büküb** (29, 31, 42, 43, 55). **qarışdırıb** (29). **haçalanıb** (29). **deyib** (29, 46, 59, 74, 81, 86), **çıxardıb** (30, 46, 63). **sümürüb** (30(2), 65, 91, 92). **ayırıb** (30). **cızıb** (30), **vızıldayıb** (30, 57). **solğunlaşıb** (31). **yatıb** (31, 78). **kükürəyib** (31). **dayayıb** (31, 47, 94). **daşıb** (32). **qaçıb** (39(2), 41, 54, 72). **soyunub** (32, 58, 77). **dönüb** (32). **şığanıb** (32). **danışıb** (33, 37). **unudub** (33, 35, 42, 100). **çırpınıb** (33, 49, 69). **şappıldadıb** (33). **səksənib** (33). **ça-palayıb** (34). **geyinib** (34, 55). **qıyıb** (35, 58, 86). **çaşdırıb** (35). **yığdırıb** (35). **oxşayıb** (35). **axtarıb** (35, 91). **qalanıb** (36). **qatlayıb** (36, 40). **dəyib** (36). **döyüb** (37). **tərifləyib** (37). **zilləyib** (38, 41, 48(2), 99). **yorub** (38, 82). **toplaşıb** (38, 59). **yedəkləyib** (39). **didişdirib** (40). **qabardıb** (40). **qalıb** (40, 42, 69, 75). **dağılıb** (40, 68, 94). **çıxarıb** (40, 84, 85). **köçüb** (41, 60). **doyub** (41). **dayandırıb** (41). **düşürdüb** (41). **vıyıldayıb** (41, 95). **yeyib** (42(2), 60). **qarğayıb** (42). **yanıb** (42). **söykənib** (42, 51). **dişləyib** (42, 52). **şırıldayıb** (43). **qonub** (43). **salamlaşıb** (44, 70). **qanadlandıb** (44, 66, 86, 92). **döyülüb** (44). **çırmalayıb** (44, 55). **yavaşdıb** (44). **bezikdirib** (44). **göndərib** (45). **şəkləyib** (45, 65). **tırıldıyıb** (45). **ürəklənib** (45). **söyülüb** (45). **finxırıb** (45, 46). **çağırıb** (45). **qanırıb** (46, 94). **bilib** (46, 69, 81).

tanıyib (46). **verməyib** (46, 66). **yıxılıb** (47). **baxıb** (47, 56, 62, 63, 87). **sığallayıb** (48, 66, 82). **sıxıb** (48, 53(2)). **mürğüləyib** (48). **toplanıb** (49). **oynayıb** (49, 79). **didib** (49, 97). **böyrüşüb** (50). **qopub** (52, 96). **boğub** (52, 96).

-A:

civildəşə (7(2)). **yalaya** (8(2), 18(2), 45(2), 51). **lillənə** (8(2)). **yara** (9(2), 49(2)). **boğula** (10(2)). **silə** (10(2)). **basa** (10(2)). **çəkə** (11(2), 15(2)). **titrəyə** (11(2), 21(2), 98(2)). **dolaşa** (14). **qala** (14(2), 25(2), 44, 61, 67, 75). **gedə** (16). **sürünə** (19(2), 98). **buynuzlaşa** (19(2)). **mırıldəşə** (20(2)). **oynada** (23(2), 61(2)). **edə** (25(2)). **qaça** (25(2)). **uçə** (26(2)). **yuvarlana** (30(2)). **dönə** (38(2)). **tuta** (42(2)). **yana** (46(2)). **düşünə** (46 (2)). **əsə** (49(2)). **qorxa** (51(2), 96(2)). **sürüyə** (51(2)).

-mAdAn:

hissetmədən (8, 71(2), 89). **qırpmadan** (12). **girmədən** (19(2)). **çevirmədən** (19, 46). **fikir vermədən** (33, 57, 85). **olmadan** (37). **gözləmədən** (38). **qızdırmadan** (52).

-(y)arag, -(y)erek:

olaraq (8, 12, 17, 22, 39, 52, 77). **nərildəyərek** (14). **pırpızlaşdıraraq** (15). **qoşularaq** (17). **sallayaraq** (19). **toxunaraq** (19). **baxmayaraq** (21, 25, 43). **uzanaraq** (24, 29). **yataraq** (38). **qaçaraq** (39). **çaparaq** (43, 44). **gıslaraq** (44).

-IncA/ -UncA:

doyunca (10, 19, 26). **səsləninçə** (18). **sızdıqca** (26).

-dıqca, -dikce/ -dugca, -dükce:

yeridikce (10). **getdikcə** (13, 14(3), 16, 19, 20, 23, 78). **keçdikcə** (16, 25, 38). **düşündükcə** (17, 36). **çatıldadıqca** (24). **asdıqca** (24). **aldıqca** (28, 89, 94). **işlədikcə** (29). **olduqca** (31). **basdıqca** (40, 58). **şiddətləndikcə** (42). **diksindiridikcə** (44). **burulduqca** (45). **dimdiklədikcə** (49). **tərpətdikcə** (50).

-Ar...-mAz:

dinməz (11, 29, 37, 49, 51, 55, 80, 97). **söyləməz** (11, 29, 37, 49, 51, 55, 80, 97). **tanınmaz** (50, 51).

-ken:

keçərkən (42).

II.4.3. İSİM-FİLLER

“Ad-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır. Daha açık bir anlatımla, bunlar, fiildeki oluş, kılış ve durumların adlarını bildirirler. Fiilleri, ad-fiil (mastar) ekleri getirerek adlandırırız” (Korkmaz, 2014: 747).

“Adfiil fiilin ad şekli, yani bir kılış bir durum veya oluşun adıdır. Bunun için fiilleri adfiillerden biri ile anarız. Adfiilin bu çeşidine mastar (infinitif) adını veririz” (Banguoğlu, 1995: 420).

“Azerbaycan Türkçesinde hareket adları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç çeşittir” (Buran vd., 2014: 124).

“Bu ekler şunlardır: “-(I)ş/-(U)ş, -mag, -mek, -mA”” (Buran vd., 2014: 124).

Tabe olmaq: “Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağırır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də təbiətin bu ümumi ahənginə **tabe olmaq ...**” (7).

Yağış: “Axşamdan kəndin üstünə çökən duman çəkilməmiş, səhərə yaxın **yağış ...**” (7,54(3), 59).

Uzaqlaşmaq: “Öz evindən baş götürüb **uzaqlaşmaq...**” (8, 43, 71).

Bunların dışında romanın belirtmiş olunan sayfalarında geçen diğer isim-fiil örnekleri şunlardır:

-mag, -mek:

unutmaq (8, 45). **salmaq** (9, 23, 72). **keçmək** (9, 72, 98(2)). **uzanmaq** (10). **almaq** (10, 17, 37, 94). **soyunmaq** (11). **gətirmək** (11, 19, 24, 51, 97). **atmaq** (13, 52). **endirmək** (13). **sakitləşmək** (14). **qaçmaq** (15). **qırmaq** (15). **cummaq** (15). **tamaşa etmək** (16). **adlamaq** (17). **olmamaq** (17). **boğmaq** (18). **qatmaq** (19, 37, 54, 83). **çatmaq** (20, 27, 45, 95). **saxlamaq** (22, 23, 52, 73). **qovmaq** (23, 44). **hirsəndirməmək** (24). **partlatmaq** (25). **vermək** (25, 36, 67). **salmamaq** (26, 36, 42, 75, 84). **çaxmaq** (27, 89). **tapmaq** (28). **demək** (28, 37, 47, 70, 71(2), 72, 88, 97(2), 99,100). **yaşamaq** (29, 64, 87). **qurtarmaq** (30, 54, 71, 73, 95, 100). **etmək** (31, 35, 36, 73, 92). **ayırmaq** (31, 82). **bilmək** (33, 70, 72, 100). **qaçırmamaq** (34).

yandırmaq (34). **həyətə çıxmaq** (37, 55, 86). **dağıtmaq** (37, 45). **söyləmək** (37, 91). **ayrılmaq** (41). **çəkmək** (41). **danlamaq** (42). **göndərmək** (42, 51). **gəmirmək** (42). **dayanmamaq** (43). **yatırmaq** (43). **çatdırmaq** (44). **qayıtmaq** (44, 46, 47, 65). **ötmək** (45). **dönmək** (46, 72). **açmaq** (49, 85). **görmək** (51, 54). **xəlvətləmək** (51).

-mA:

çatma (14, 25). **doğma** (36, 48(2), 53). **qoşma** (39). **selləmə** (44, 51, 54).

-(I)ş/-(U)ş:

göstəriş (24, 35).

SONUÇ

Deli Kür romanı 4 hisse, 56 bölüm ve toplamda 392 sayfadan oluşmaktadır. Bu hisselerin, bölümlerin ve sayfaların yer aldığı sayfalar şöyledir:

- I. Hisse 13 bölüm 95 sayfa (7-103 sayfalar arası),
- II. Hisse 9 bölüm 69 sayfa (103- 173 sayfalar arası),
- III. Hisse 18 bölüm 136 sayfa (173- 310 sayfalar arası),
- IV. Hisse 16 bölüm 226 sayfa (310- 399 sayfalar arası).

BASİT FİLLER

Romanda ilk yüz sayfada basit fiillere bakıldığında en çok ünsüz+ ünlü+ ünsüz yapısının 52 defa kullanıldığı görülmektedir.

En az ise ünlü+ ünsüz+ ünsüz yapısındaki fiillerin 1 kez kullanıldığı görülmektedir.

En çok görülen basit fiil *bax* – 132 defa kullanılmıştır.

1 kez görülen basit fiiller şunlardır: aş-, es-, hop-, qaz-, aha-, sürt-, sütü-, qaşı-, siyir-, sovr-, qayna-, qarğa-, çeynə-, şirnik-, fırıx-.

TÜREMİŞ FİLLER

Türemiş fiillere bakıldığında, isimden fiil yapım ekiyle yapılan türemiş kelimelerde en çok görülen ek +IAn- (+Ia+n-) 35 defa kullanılmıştır.

En az görülen +Ar ve +A ekleri ise 2 defa kullanılmıştır.

En çok görülen fiil *başla*– 30 defa kullanılmıştır.

1 kez görülen fiiller ise şunlardır: atlan-, şeşelen-, canlan-, kədərlən-, çalxalan-, parçalan-, alovlan-, xumarlan-, dinlən-, üşürgələn-, diyirlən-, zibillən-, ürəklən-, ehtiyatlan-, yaşar-, yaşllaş-, qaqqıltaş-, qatılaş-, əsəbiləş-, qatarlaş-, xosunlas-, çərənə-, bürmələ-, iylə-, peşmanla-, murdarla-, salla-, xatırla-, terifle-, yorğala-, yumruqla-, yeherle-, gizildə-, cikkildə-, qıçırdə-, zingildə-, şırıldə-, xorulda-, nərildə-, mışıldə-, zıncıldə-, dikəl-, suyul-, dala-, közər-.

Fiilden fiil türeten ek olarak en çok görülen ek -II-/-UI- 29 defa kullanılmıştır.

Fiilden fiil olaraq en az görülen –(I)r- ekiyə 4 defa istifadə edilmişdir.

En çox görülen fiilden türetilmiş *dayan-* fiili isə 51 defa istifadə edilmişdir.

1 kez görülen fiilden türetilmiş fiiller şunlardır: üyüş-, yanaş-, qızıq-, sıçraş-, dırmaş-, quruldaş, rahatlaş-, qızaş-, qarılmaş-, dağılış-, bükül-, doldurul-, veril-, çırpıl-, üzül-, sovrul-, söyül-, qovul, götürül-, bölün-, ısın-, kecin-, oxran-, qalan-, qapazlan-, zillən-, şaqqıldaş-, yumşalt-, qorxut-, qaçır-, yanılt-, bərkət-, səyird-, çatlad-, şappıldad-, biçir-, sındır-, sürüşdür-, döndər-, yerləşdir-, qazandır-, işıqlandır-, qıcıqlandır-, aldır-, yedir-, yağdır, çaldır-, yazdır-, həyəcanlandır-, dilləndir-, çaşdır-.

BİRLEŞİK FİLLER

Birleşik olaraq isim+yardımcı fiiller, fiil+fiil və anlamca kaynaşmış fiillərə oranla daha çox istifadə edilmişdir.

İsim+yardımcı fiillerdən en çox görülen *hiss et-* fiili 16 defa istifadə edilmişdir.

1 kez görülen isim+yardımcı fiil formasında istifadə edilənlər şunlardır: qərq ol-, xal ol-, əks ed-, şükür elə-, xəbəri olma-, dəhşətə gət-, təsəlli ver-, yəqin et-, tamaşa elə-, fərağət dur-, gözəl bil-, haqq verə bilmi-, gözəl bil-, hagg verə bilmi-, lezzət ver-, məsxərə ed-, tamaşa ed-, yaxınlaşa bilmi-, qismət ol-, məst ol-, peydə ol-, xeyir ol-, üzə vurma-, yoldaşlıq ed-, insafsızlıq et-, bərk ol-, etiraz et-, xəcil ol-, halal ol-, müraciət et-, heyran et-, pərt ol-, ısrar et-, toy ol-, qət et-, hakim ol-, məyus ol-, məlum ol-, söhbət et-, mane ol-, gömgöy edil-.

Fiil+fiil (Kurallı birleşik fiil) olaraq en çox görülen fiil *unuda bil-* fiili 6 kez istifadə edilmişdir.

Fiil +fiil (Kurallı birleşik fiil) formasında 1 kez görülenlər şunlardır: götürə bil-, görə bilmə-, gələ bilmə-, soruşa bilmə-, dayana bilmə-, qova bilmi-, yalaya bil-, baxa bil-, haqq verə bilmi-, yaxınlaşa bilmi-, ayırd edə bilmə-.

Anlamca kaynaşmış fiil olaraq en çox görülen fiil *qərara al-* fiili 8 kez istifadə edilmişdir.

1 kez görülen anlamca kaynaşmış fiiller şunlardır: ələ gəl-, qolları boşal-, ağılı başından al-, hesab çək-, əl qaldır, gözdən qoymu-, dilə tut-, xoşu gəl-, üstünü vurma-, məhni qoş-, ağız əy-, burnundan tök-, işıq ver-, yoldaşlıq ed-, qəzəbi art-, hirs götür-, rast gəl-, heyran qal-, nişan tax-, ağır gəl-, salamat qal-.

FİİLLERDE ÇEKİM

Fiilerde çekim bölümüne geçildiğinde ise öncelikli olarak yalın kipler (tek kip alan) daha sonra ise birleşik zamanlı kipler (iki kip alanlar) sınıflandırıldı. En son bölümde isi fiilimsiler kendi içinde sınıflandırılması yapıldı.

BASİT ÇEKİM

Görülen geçmiş zaman çekiminde en çok görülen fiil *baxdı* 79 kez kullanılmıştır.

1 kez kullanılan görülen geçmiş zaman çekimindeki fiiller şunlardır: süründü, mırıldaşdılar, doluşdu, şükür elədi, üyüşdü, teselli verdi, dikəldi, atlandı, mindilər, şütüdülər, yanaşdı, şaqqıldatdı, səyridi, yumşaltdı, qolları boşaldı, ağılı başından aldı, suyuldun, şişdi, siyirdi, açıldı, səpələndi, böyüdü, sərdi, sürtdü, xəsarət etdi, çırpdılar, , əl qaldırdı, bölündü, yadına saldı, səsləndi, kədərləndi, yudu, cikkildədi, belə oldu, qıçırdadı, iylədi, qaşdı, yerləşdirdilər, rahatladılar, suladılar, yox oldu, oldum, çoxaldı, göz qoydu, dolduruldu, ayırd edildi, dəhşətə gətirdi, düşürdü, düzdülər, peydə oldu, hürüşdü, dinləndi, oxrandı, donquldandı, bükdü, xoruldadı, daladı, titrəşdi, üşürgələndi, qorxutdu, soyımdı , qaçırttı, endirdi, rahatlaşdı, xatırladı, çığırdı, dağıldı, diyirləndi, hirs götürdü, çapdı, müraciət etdi, pərt oldular, qurtardı, nişan taxdılar, toy oldu, qızaşdı, qatarlaşdılar, ayrıldı, çaldırdılar, zıncıldadı, əzizləyərdi, qığıldaşdılar, közərdi, əyildi, uçdu, haqqını verdi, ötdü, yorğaladı, qırpdı, dinlədi, götürüldü, ağarışdı, ürəkləndi, şırvandılar, zilləndi, söyləndi, yığışdı, yoruldum, göndərdim, məyus oldu, danladı, qazdı, çaşdırdı, söhbət etdilər, ehtiyatlandı, təslim oldu, mane oldu, sürmədi, sındırmadı, qırpmadı, qalmaqadı, görə bilmədi , ayırd edə bilmədi, qoymadın, gormədilər, enmədi, belə olmadı, soruşa bilmədi, üstünü vurmadı, dayana bilmədi, saxlaya bilmədi, seçilmədi, asdıraydılar.

Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde en çok görülen fiil *gəlmiş* 8 kez kullanılmıştır.

1 kez görülen öğrenilen geçmiş zaman çekimindeki fiiller şunlardır: göyərmiş, basmış, çəkilmış, şişmiş, eşitmiş, cırılmış, salmış, dönmüş, boyun əymiş, kecindirmiş, başlamış, söymüş, yaddan çıxmışam, göndərmiş, daşıb, yağıb, çıxmayıb, bulanıb, qoymayıb, qırıb, söndürüb, səbr edə bilməyib, qan düşüb, yazdırıblar, qırılmışlar,

söndürməyiblər, gəzdirib, qayıdıb, atmayıb, sürüşüb, görmüş, dağılışmışlar, esmişəm, yeməyib, deməyib, tapılıb, yuvarlanıb.

Şimdiki zaman çekiminde en çok görülen fiiller *gəlir* ve *çıxır* fiilleri 10 kez kullanılmışlardır.

1 kez görülen şimdiki zaman çekimindeki fiiller şunlardır: ağarır, tüstülənir, tökülür, toxundurur, silir, əks edir, ayrılır, çəkilir, yırgalanır, qızışır, titrəyir, bürmələyir, gedir, eşələnir, içir, parçalanır, mələyir, eləyirlər. peşmanlayır, güclənir, sərilir, aşır, sıçraşır, xumarlanır, qucaqlayır, böyüyür, mahnı qoşurlar, şırıldaıyırımı, düşünür, sürünür, səyriyir, murdarlayır, işləyir, dadıyır, atır, ötür, aldırırlar, yalayır, bərk olur, üşüyürəm, dartınır, dartır, hürüşür, darıxır, seçilir, yedirdir, əzizləyir, dolur, süzür, aparır, qatır, sataşır, uzaqlaşır, bilinir, qalanır, çeynəyir, qarıldaşır, fırlanır, çökür, fırxır, gizlənir, yatır, çevrilir, danlayır, qayıtmır, çırpır, tərənir, çalışır, buraxmır, darıxmır, utanmır, açmıram, tanımıram, oxşamır, yatmağı bilirler, çıxa bilmirəm, yalaya bilmir.

Geniş zaman çekiminde en çok görülen fiil *deyər* 7 kez kullanılmışdır.

1 kez görülen geniş zaman çekimindeki fiiller şunlardır: yandırır, sızıldayar, sənə halal eləmərəm, doğrayar, sevar, gələ bilmərəm, yeyər, taparam, tamaşa edər, tutmaram, tükürdüyünü yalamaz, ağlamaz, atarır, yemərəm, düşməz, qataram, oynatmaz, göstərər, kəsərlər, qaldırmı, tökər, yoxlayar, gəzərəm.

Gelecek zaman çekiminde en çok görülen fiil *gedəcəm* 16 kez kullanılmışdır.

1 kez görülen gelecek zaman çekimindeki fiiller şunlardır: saxlamayacaq, çıxacaq, minəcək, yaxalayacaq, cumacaq, keçməyəcəkm, deməyəcəkm, güləcək, məsxərə edəcək, basacaq, susacaqlar, girəcək, qismət olacaq, barışacaq, dilə tutacağam, isinişəcəksiniz, yoldaşlıq edəcək, eləyəcək, danlayacaqlar, gətirəcəyəm, boyun əyməcəm, getməyəcəm, keçirəcəyəm, çevirəcəyəm, vuracağam, düşməyəcəkm, yıxılmayacaqmı, qalmayacaqmı.

Emir çekiminde en çok görülen fiil *dur* 31 kez kullanılmışdır.

1 kez görülen emir çekimindeki fiiller şunlardır: atsın, farağat dur, hesab çək, itil, söymə, kəsmə, axıt, danışma, çəkmə, dursun, doğsun, yanıltsın, üzölsün, tərfləsin, yıxsın, çatlasın, batsın, çevirsin, tökülsün, küssün, gəzdir, çıxartsın, soyundurum, yoxla, həcət eləməyin.

Şart çekiminde en çok görülen fiil *baxsan* 8 kez kullanılmışdır.

1 kez görülen şart çekimindeki fiiller şunlardır: cücərsə, sürüməsən, saralsa, dəysə, görməsənmi, öyrənsə, ərisə, eşitməsə, doysa, bilsə, qərara alsə, dağıdırsan, vurmasa, olmasa, çatmasa, dəyməsə, istərsə, xəcil olasan, aparmayasan, tutmasa, başa düşsə, başa düşməsə, söysə, istəsə, sürsəm, boğulsa.

İstek çekiminde en çok görülen fiil yoktur.

1 kez kullanılan istek çekimindeki fiiller şunlardır: istəyim, xeyir ola.

Gereklilik çekiminde en çok görülen fiil yoktur.

Gereklilik çekiminde çatdırmalıyam, baxmalıyıq, yaşamalı, qoymalı fiilleri 1 kez kullanılmıştır.

BİRLEŞİK ÇEKİMLER

HİKÂYE BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Hikâye birleşik çekiminde en çok görülen fiil *istəyirdi* 24 kez kullanılmıştır.

1 kez kullanılan hikâye birleşik çekimindeki fiiller şunlardır: dəyişmişdi, qərq olmuşdu, qayıdırdılar, çiləmişdi, xal olmuşdu, asmışdılar, qaçışırdılar, qalxırdılar, fikir vermirdi, bacarmırdı, uçmasaydı, düşəcəkdi, yetim qalacaqdı, xəbəri olmayacaqdı, düzəltmişdi, yağmışdı, əyirdi, çıxacaqdılar, bükülmüşdü, gizildəyirdi, vururdu, tutmuşdu, yaşarmışdı, yaxalayacaqdı, qaqqıladaşırdılar, çığırırdı, dolaşırdı, canlanırdı, uğuldayırdı, tutulmuşdu, əl qaldırmışdı, büzüşməzdi, sakitləşərdi, baxardı, gözəl bilirdi, bilmişdi, dözəydim, dönməmişdi, haqq verə bilmirdi, istəsəydi, fırladırdı, sürüşdürüdürlər, fırlanırdılar, eşələnirdi, adlayardı, ləzzət verərdi, ağlamırdı, çalxalanırdı, göz qoyardı, görməmişdi, yox olurdu, keçirdilər, edilmişdi, yıxmışdı, gizlətməmişdi, çalardı, enərdilər, əyləşmişdi, sovururdu, yaxınlaşa bilmirdi, fikirləşməmişdi, düşmüşdü, gabaqlaşdırmışdı, yuyurdu, zənn etmişdi, sarsıtmışdı, salmamışdı, cəsarət etmirdi, oturmuşdu, işıqlanırdı, zilləmişdi, cırılmışdı, baş qoyurdular, əzirdi, məst olurdu, böyümüşdü, salamat qalmışdı, buraxmamışdı, dağıdardı, danışardı, dırmaşırdı, verilirdi, fikirləşirdi, fikir götürdü, qaynayırdı, damırdı, ağız əymişdilər, yaşamırdı, burnundan tökmüşdü, açmırdı, olaydım, düşəydim, qaçaydım, silirdi, girirdi, endirməmişdi, dolmuşdu, tökülürdü, quruldaşırdılar, işıldayırdı, sərilirdi, yayılmışdı, işıqlandırırdı, uzanırdı, dikmişdi, insafsızlıq etmişdi, saxlamışdı, quruldaşırdılar, çevrilmişdi, götürəydim, sallamışdı,

ağarırdı, qatılaşmışdı, gətirə bilməyəcəkdi, təslim olurdu, diriləcəkdi, qayıdacaqdı, aparacaqdılar, dincəlirdi, seçirdi, başa düşmürdü, qarğayırdı, deyə bilmirdi, edə bilərdi, soruşurdu, mışıldayırdı, düşürdü, əl çəkirdilər, deyirdilər, maraqlandırırdı, heyran qalmışdı, heyran etmişdi, kövrəlmişdi, biçirdilər, ağır gəlirdi, sovrulurdu, razı olmurdu, qova bilmirdilər, toplaşırdılar, zibillənirdi, girmişdilər, çiləyirdilər, sərilməmişdi, batırırdı, çökəcəkdi, salırdı, sakitləşə bilmirdi, danlayırdı, şirnikmişdim, qayıdaydım, dönsəydim, baş verməzdi, qovulmuşdu, çıxarmamışdı, başlamışdı, gedə bilərdi, boyamışdı, vermişdilər, səyirdirdi, həyəcanlandırırırdı, axtarmırdımı, qət etmişdi, dinləyirdi, yoxlayırdı, mahmızlayırdı, qapazlanırdı, çatmışdı, dağılırdı, axıdılmışdı, inildəmişdilər, irəliləyirdi, çatlardım, hopmuşdu, fikir verməmişdi, rahatlıq vermirdi, qulaq asmazdım, tanıya bilmirdi, döymüşdü, axıtmışdı, yumruqlamışdı, duymamışdı, kəsmirdimi, çıxardırdı, söylənirdi, inanmırdı, hakim olurdu, qurulamazdımı, boylanırdı, dilləndirirdi, görsəydilər, qaralırdı, şappıldadırdı, qayıda bilməmişdi, qalmamışdı, əzmişdi, yırgalanırdı, bənzəyirdi, hirsləndirdi, məlum olmuşdu, qıraydı, yaranmayaydım, yağdıraydı, qayıdaydım, çatlardım, qayıtmamışdı, çıxmamışdı.

RİVAYET BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Rivayet birleşik çekiminde en çok kullanılan fiil *bilirmiş* 2 kez kullanılmıştır.

1 kez kullanılan rivayet birleşik çekimindeki fiiller şunlardır: gətirib ve düşübmüş.

ŞART BİRLEŞİK ÇEKİMİ

Şart birleşik çekiminde en çok kullanılan fiil *istədisə* 5 kez kullanılmıştır.

1 kez kullanılan şart birleşik çekimindeki fiiller şunlardır: dolandısa, yalvardısa, getməyibsə.

En çok görülen sıfat-fiil *gedən* 14 kez kullanılmıştır.

1 kez kullanılan sıfat-fiiller şunlardır: seçilən, ürəklənən, kövrələn böyüdən, didişdirən, uçunan, gidən, yaraşmayan, gözləməyən, seçməyən, yetirənlər, gəlməyən, söyən, civildəşən, baş verən, çevirən, soxulan, aparan, çalışan, qarışan, döşənən, titrəyən, əhəmiyyət verməyən, göllənən, uçan, tərənən, yeriyən, qalanan, dərk edən, zilləyən, hiss edən, çıxmayan, dirsəklənən, oxuyan, haylayan, şaqqalanan, duran,

yırğalanan, arayan, sulayan, qınayan, bürünən, hürən, közəran, daraşan, daşan, toxunan, yaxınlaşan, çırpıman, qayıtmayan, yandıran, gətirən, qoşalaşan, çəkilən, banlayan, bağışlayan, közərən, vıyıldayan, itirən, kökələn, qatarlaşan, sığmayan, döyəcləyən, yaşıllaşan, gəzişən, quruldayan, bağlayan, çiləməyən, qurulayan, qulaq asan, şişən, mala qatan, keçirən, qoşan, dikən, qızışdıran, səyriyən, olmuş, silkələnmiş, çalınmış, ölmüş, tikilmiş, qaçmış, qızışmış, laylanmış, gırmış, qurulmuş, qonmuş, vurulmuş, tamam olmamış, keçmiş, səpilməmiş, döşənmiş, dükan açmış, sünbüllənmiş, gizlənməmiş, soğulmuş, alınmış, enmiş, düşməmiş, aralanmış, genişlənməmiş, olacaq, oxşar, söyləyəsi.

Zarf-fiil olaraq en çox görülen fiillimsiler *götürüb* və *çəkib* 30 kez kullanılmışlardır.

1 kez kullanılan zarf-fiiller şunlardır: püskürüb, birleşdirib, saralıb, haylanıb, hürküşüb, yatmayıb, quruyıb, dirənib, ilişib, əyləşib, mindirib, yolub, eləyib, bölünüb, çaşıb, boğulub, köpüklənib, sığmayıb, qoparıb, qalınlaşıb, soxulub, lillənib, xatırlayıb, töküb, şığıyıb, kəsilib, zarafatlaşıb, qalib, dağıdıb, qoşub, çubuqlayıb, əzib, batırıb, qatarlaşıb, buynuzlayıb, içib, böyüdüb, sağıb, deyini, qızıb, səpələnib, zingildəyib, doğranıb, çarpazlaşıb, çöməlib, sinib, bölüb, dillənib, yumşalıb, nişanlanıb, qırçınıb, soruşub, geyindirib, danlayıb, sərilib, quzulayıb, ovuşdurub, qarışdırıb, haçalanıb, ayırıb, solğunlaşıb, kükrəyib, daşıb, dönüb, şığanıb, şappıldadıb, səksənib, ça-palayıb, çaşdırıb, yığdırıb, oxşayıb, qalanıb, dəyib, döyüb, tərifləyib, yedəkləyib, didişdirib, qabardıb, doyub, dayandırıb, düşürdüb, qarğayıb, yanıb, şırıldayıb, qonub, döyülüb, yavaşdıb, bezikdirib, göndərib, tırıldayıb, ürəklənib, söyülüb, fınxırıb, çağırıb, tanıyıb, yıxılıb, mürgüləyib, toplanıb, böyrüşüb, dolaşa, gedə, qırpmadan, olmadan, gözləmədən, qızdırmadan, nərildəyərək, pırpızlaşdıraraq, qoşularaq, sallayaraq, toxunaraq, yataraq, qaçaraq, gısılaraq, səslənincə, sızdıqca, yeridikce, çatıldadıqca, asdıqca, işlədikcə, olduqca, şiddətləndikcə, diksindirdikcə, burulduqca, dimdiklədikcə, tərptdikcə, keçərkən.

En çox görülen isim-fiil *demək* 12 kez kullanılmıştır.

1 kez kullanılan isim-fiiller şunlardır: tabe olmaq, uzanmaq, soyunmaq, endirmək, sakitləşmək, qaçmaq, qırmaq, cummaq, tamaşa etmək, adlamaq, olmamaq, boğmaq, hirsəndirməmək, partlatmaq, tapmaq, qaçırmaq, yandırmaq, ayrılmaq,

çəkmək, danlamaq, gəmirmək, dayanmamaq, yatırmaq, çətdırmaq, ötmək, xəlvətləmək, qoşma.

Eser roman olduğu için daha çok *görülen geçmiş zaman* ve *hikâye birleşik zamanlı kiplerinin* kullanıldığı görülmektedir.

Öğrenilen geçmiş zaman kipinin Azerbaycan Türkçesinde -miş dışında Türkiye Türkçesinden farklı olarak bir de -ib'li şekli mevcuttur. Şimdiki zaman kipiye Türkiye Türkçesi geniş zaman kipine çok benzemekte -ir ekiyle yapılmakta, geniş zaman ise Türkiye Türkçesi gibi -Ar ekiyle yapılmaktadır.

Yine fiilimsiler hiç azımsanmayacak oranda olup her üç fiilimsi türünün bolca kullanıldığı çok rahatlıkla görülmektedir. *Deli Kür* adlı bu romanda belirtilen sayfalar içinde en çok kullanılan fiilimsi çeşidi sıfat-fiildir. Daha sonra sırasıyla zarf-fiil ve isim-fiil gelmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV A. **Azerbaycan Dili Meseleleri**, Bakü. 1992.
- ADAMOVIÇ, M., “**Die altem Oghusen**”, *Materialia Turcica*, 1983, 7/8, s. 26-50.
- ADIGÜZEL, Sedat, **Deli Kür Romanı'nın Kültürel Altyapısının İncelenmesi**, Atatürk Üniverstesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, Erzurum, 2001.
- AKAR, Ali, **Türk Dili Tarihi**, Ötüken, Ankara, 2015.
- AKPINAR, Yavuz, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh, İstanbul, 1994.
- AKSAN, Doğan, “**Eski Türk Yazı Dilinin Yaşayışla İlgili Yeni Araştırmalar**” TDAY- Belleten, Ankara, 1975- 1976, s. 133-141.
- AKSAN, Doğan, **En Eski Türkçenin İzlerinde**, Bilgi, Ankara, 2014.
- ALTAYLI, Seyfettin, **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü**, TDK, Ankara, 2018.
- ARAT, Reşit Rahmeti, Ahmet Temir, “**Türk Şivelerinin Tasnifi**”, Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt. Ankara, 1992, s.225.
- ASLAN, Üzeyir, **14-16. Yüzyıl Çağatay ve Azeri Edebiyatı**, Kriter, İstanbul, 2011.
- BANG, W.- R. Rahmeti, ARAT, “**Oğuz Kağan Destanı**”, İstanbul, 1936.
- BANGUOĞLU, Tahsin, **Türkçe'nin Grameri**, TDK, Ankara, 1995.
- BAZİN, L., “**Notes sur les mots ‘Oğuz’ et Turk**”, *Oriens*, 1953, s.315-322.
- BEGDİLİ G., Hinduşah Nahçıvani, **Sıhahu'l- Acem**, Neşr-e Daneşgahi, Tahran, 1982.
- BENZİNG, Johannes ve Karl Heinrich Menges, “**Türk Dillerinin Sınıflandırılması**”, “**Tarihi Türk Şiveleri/ ed.**” Mehmet Akalın, Ankara, 1979.
- BOZKURT, Fuat, **Türklerin Dili**, Eğitim, Konya, 2012.
- BURAN, Ahmet, **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ, Ankara, 2007.
- BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya, **Çağdaş Türk Yazı Dilleri I**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.

BURAN, Ahmet, Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, **Güneybatı/Oğuz Grubu**, Akçağ, Ankara, 2014.

CAFEROĞLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi**, Enderun, İstanbul, 1984.

ÇAĞATAY, Saadet, **Türk Lehçeleri Örnekleri**, Ankara, 1950.

DOERFER, Gethard, **“İrlandaki Türk Dilleri, Die Türksprachen Irans”** TDAY- Belleten, TDK, Ankara, 1969, s. 1-23.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Ahmet Bican Ercilasun Armağanı**, Akçağ, Ankara, 2008.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **“Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine**, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2008, s.226-233.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ, Ankara, 2015.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Kutadgu Bilig Grameri- Fiil-**, Akçağ, Ankara, 2014.

ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak, İstanbul, 2009.

GÜNGÖR, Harun, Azerbaycankulder.org (Azerbaycan Kültür Derneği) Güncel Topluluk.

HACIYEV T., **Azerbaycan Edebi Dili Tarihi**, Azerbaycan Devleti Neşriyatı, Bakü, 1976.

HEYET, Cevat, **Dede Korkut Destanları Ne Vaxt ve Harada Yarandı**, Varlık Dergisi, 4.Cilt s. 3-8, 1994.

HEYET, Cevat, **Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü**, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2004.

HİKMET, İsmail, **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi I-II**, Akçağ, Ankara, 2013.

HUDİYEV, N., **Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi**, Bakü, 1990.

HUDİYEV, N., **Azerbaycan Edebi Dilinin Teşekkülü**, Bakü, 1991.

İPEK, Ali, **Azerbaycan Tarihine Giriş**, Lalezar, Ankara, 2007.

İSMAİLOV, M., **Azerbaycan Tarixi**, Bakü, 1992.

KARAYEV, Yaşar, **Azerbaycan Edebiyatı**, Ötüken, İstanbul, 1999.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi, İstanbul, 1984.

KAFKASYALI, Ali, **İran Coğrafyasında Türkler**, Bilgeoğuz, Ankara, 2011.

KAZIMOV, Q. Ş., **Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya**, Elm ve Tehsil, Bakü, 2010.

KORKMAZ, Zeynep, **Cumhuriyet Döneminde Türk Dili**, Ank. Üniv. DTCF, Ankara, 1974.

KORKMAZ, Zeynep, **“Dil İnkılabının Sadeleşme ve Türkleşme Akımları Arasındaki Yeri”**, Türk Dili, C. XLIX, 1985, s. 401, (Mayıs 1985) s. 1-32.

KORKMAZ, Zeynep, **“Türkçe Nasıl Bir Dildir?”** Türk Dili, s. 697, TDK, Ankara, 2010, (Ocak 2010 sayısı), s.34-46.

KORKMAZ, Zeynep, **Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişim Süreçleri**, TDK, Ankara, 2014.

KORKMAZ, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, TDK, Ankara, 2014.

KORKMAZ, Zeynep, **“Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişim Süreçleri”**, Turkish Studies Dergisi, 2010.

KORKMAZ, Zeynep, **Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi**, TDK, Ankara, 2013.

KRADER, Lawrence, **Peoples of Central Asia**, Bloomington: Indiana University, 1966.

Kültür Bakanlığı, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, Kültürbakanlığı, Ankara, 2002.

MEHMEDOV, A., **Azerbaycan Dilinin Erken Tarixine Dair Materyallar**, Azerbaycan, Filologiyası Meseleleri, Bakü, 1989.

MİR, Celal, **XX: Asır Azerbaycan Edebiyatı**, Akçağ, Ankara, 2008.

ÖLMEZ, Mehmet, **İpek Yolu Türk Dilleri**, Çağdaş, Ankara, 2003.

ÖZKAN, N., **Türk Dilinin Yurtları**, Akçağ, Ankara, 2003.

RZAYEV, Anar, **Azerbaycan Türkçesinin Söz Varlığı**, Akçağ, Ankara, 2005.

RASONYI, Laszlo, **Tarihte Türklük**- Ankara, 1988.

SİNOR, Denis, **“Oğuz Kağan Destanı Üzerine Mülâhazalar”**, İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Derg. C. 4/1-2, İstanbul, 1950, s. 1-14.

SÜLEYMAN, O., **Aziya**. (N. SAFEROĞLU, Çev.), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.

ŞIXLI, İsmail, **Seçilmiş Eserleri (Deli Kür)**, Şərq-Qərb, Bakü, 2005.

POPPE, Nicholas, **Introduction to Altaic linguistics**, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965.

TAVKUL, Ufuk “**Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler**”, Kırım Dergisi, 12(45), 2003, s.23-32.

TEKİN, Talat, “**Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi**”, Erdem, 1989, s.141.

TEKİN, Talat, Mehmet, Ölmez, **Türk Dilleri**, Bilgesu, Ankara, 2014.

TOGAN, Z.V., **Azerbaycan**, İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, s. 91-118, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944.

TUNA, O.N., **Sümer-Türk Dillerinin Tarihi İlgisi il Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, TDK, Ankara, 1990.

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, Cilt 8, s.110, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2007.

UĞURLU, Mustafa, **Oğuzca ve Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi**, TDK, Ankara, 2005.

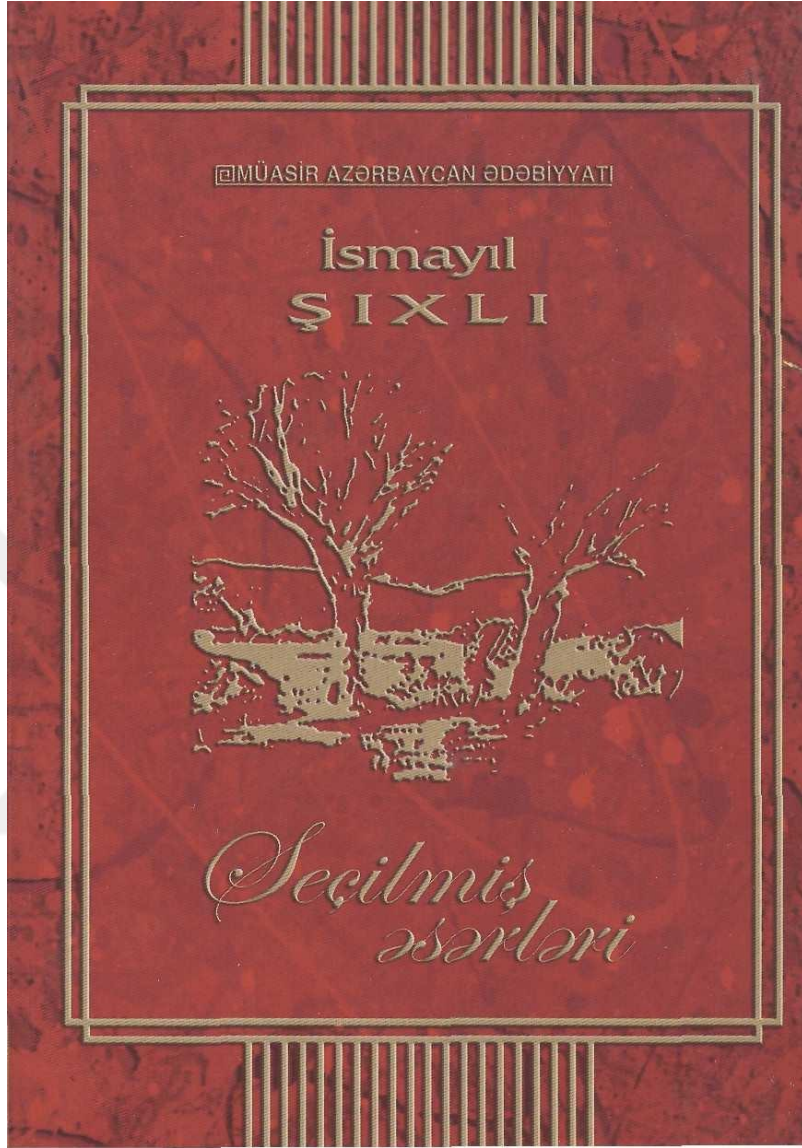
YALÇIN, Süleyman Kaan, **Azerbaycan Türkçesi Grameri**, Kesit, İstanbul, 2018.

Wikipedia.org (Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında resmi rakam ve bilgiler)

<http://www.turkcebilgi.com/azeriler#bilgi> (E.T. 26.12.2019)

<http://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/5000-ismayil-sixli-1919-1995> (E.T:04.10.2019)

EKLER

İSMAYIL ŞIXLI

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI-2005

Bu kitab “*İsmayıl Şıxlı.Dəli Kür.*”(Bakı, Yazıçı,1982) nəşri arasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır.

894.3613 - dc 21

AZE

İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005 ,400 səh.

Görkəmli yazıçı İsmayıl Şıxlının oxucular arasında geniş şöhrət qazanmış "Dəli Kür" romanı XIX əsrdə tarixi qanunauyğunluqların Azərbaycan xalqının həyatına daxil olma prosesini, adamların yaşayışında, mənəviyyatında əmələ gətirdiyi köklü dəyişiklikləri realist inandırıcılıqla göstərən bir əsərdir. Xalqımızın milli oyanış dövrü Göytəpə kəndində baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr fonunda qələmə alınmışdır, Əsər qollu-budaqlı qəhrəmanlarına, ehtiramlar toqquşması və bədii boyaların zənginliyinə görə haqlı olaraq milli tarixi roman janrının kamil nümunələrindən sayılır.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi milli xarakterin, realist zadəgan-kübar (mülkədar) obrazının ilk dolğun, tutumlu örnəyi məhz "Dəli Kür" romanının qəhrəmanı Cahandar ağadır.

...İsmayıl Şıxlı zaman-zaman oxunacaq bir kitabdır - "Dəli Kür"dür.

ISBN 9952-418-34-2

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2005

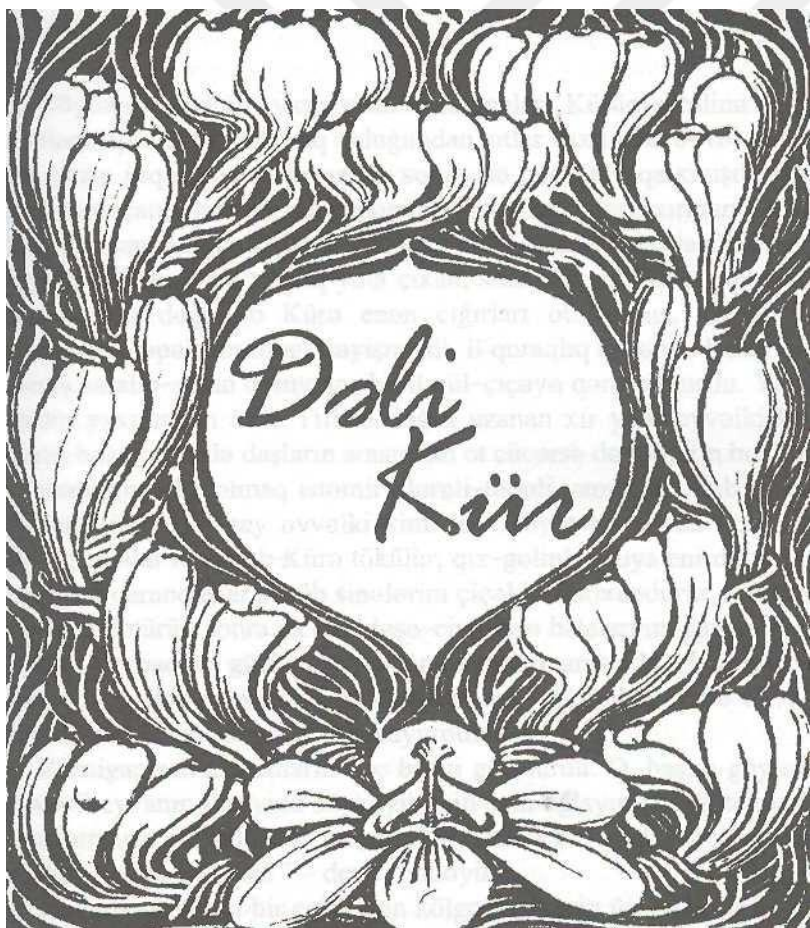
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

BİRİNCİ HİSSƏ

1

Göytəpə kəndinin yastı qazma daxmaları Kürün sahilinə qədər səpələnmişdi. Bu il yağınlıq olduğundan, o otlar vaxtından əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyandan sonra isə püskürüb qalxmışdı. Hələ aprel sona çatmamış bu çal-çəpərsiz kəndin həyətləri, xırman yerləri, tövlə və samanlıqların üstü, hətta evlərin damları da yaşllaşmışdı. Həyətləri birləşdirib torpaq yola çıxan, sonra da sahiləki çəmənliyi çalın-çarpaz doğrayıb Kürə enən cığıruları ot basmış, kəndin üst tərəfindəki ləpələrin rəngi dəyişmişdi. İl quraqlıq keçəndə bahar gəlməmiş saralıb-solan dəmyələr bu il gül-çiçəyə qərq olmuşdu. Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də təbiətin bu ümumi ahənginə tabe olmaq istəmir, dərli-təpəli yamaqları aşıb üfəqdə gözdən itirdi. Hər şey əvvəlki kimi idi. Həyat-bacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirdilər. Haçaquyruq qaranquşlar süzüb sinələrini çiçəklərə toxundurur, Kürə baş vurub su götürür, sonra da civildəşə-civildəşə balalarının yanına qayıdırdılar. Torpaqdan güclə seçilən qara damların arasında təkəm-seyrək gözə dəyən daş evlərin kirəmitli damındakı sığırınlar yenə əvvəlki kimi dimdiklərini şaqıldadıb oxuyurdular.

Zərnigar xanım bunların heç birini görmürdü. O, başını göy məhəccərli eyvanın dirəyinə söykəyib için-için ağlayırdı. Tez-tez kəlağayısının ucu ilə gözünün yaşını silir, "mən bu dərdə necə dözüüm, kimdən imdad istəyim?" - deyə inildəyirdi.

Havada süzən iri bir çalağanın kölgəsi çəpərin üstündən aşıb, həyətin ortası ilə tövləyə doğru süründü. Zəncirdəki itlər dartınıb mırıldadıılar. Toyuq-cücə qorxudan samanlığa doluşdu. Zərnigar xanım bunların heç birinə fikir vermədi, kəlağayısını düzəldib eyvandan endi, cığırda sahilə doğru addımladı.

Gün xeyli qalxmışdı. Axşamdan kəndin üstünə çökən duman çəkilmiş, səhərə yaxın yağış da çiləmişdi. Torpaq yolların və cığırınların

tozu xal-xal olmuşdu. Çəmənliyin şehi parıldıyırdı. Kürün ləpədüyənindən bir az aralı, çaylaqda qaynar asmışdılar. Tumançaq uşaqlar yağının dibi ilə qaçırdılar. Camışları haylayıb suya tökən cavanların hay-küyü sıldırım yağanlarda əks edir, bu yağınların ovuqlarındakı quşlar hürküşüb bölük-bölük havaya qalxırdılar. Lakin Zərnigar xanım heç nəyə fikir vermirdi. Bütün gecəni yatmayıb səhərəcən ağladığından arvadın gözləri şişmiş, kirpikləri bir-birinə yapışmış, göz yaşı quruyub, müşəmbə kimi yanağında qalmışdı. Qulaqları güyüldəyirdi. O, hara getdiyini bilmirdi. Öz evindən baş götürüb uzaqlaşmaq, bir anlığa da olsa, dərdini unutmaq istəyirdi. Ancaq bacarmırdı. Dil desə də ürək razı olmur, ayaqları yarıq-yarıq olmuş torpağı sürünürdü. Zərnigar xanım özü də hiss etmədən gəlib yağın qarşına çatdı. Qarşısındakı uçurumu, ayağının altındakı yarıq-yarıq olmuş torpağı görmədi. Əgər bir az irəlində yağın gurultu ilə uçmasaydı, o, ayaq saxlamayacaq, bəlkə də torpağa qarışıb birbaşa Kürə düşəcəkdi. Gurultunu eşidən kimi qeyri-ixtiyari geri çəkildi, toz yatandan sonra isə uçurumun dibi ilə axan qıjıtlı boz-bulanıq suya dəhşətlə baxdı. "Birparça çörəyim ov-sanata keçdi. Yoxsa balalarım yetim qalacaqdı", - deyər salamat qurtardığına şükür elədi. Bu hal uzun sürmədi. O yenidən gözünü Kürə zillədi. O taydakı qalın meşənin ətəyini, boz qumsallığı yalaya-yalaya axan, bəzi yerlərdə isə burulub, kolları araya alan Kür şaxələnilib qollara ayrılır, balaca adaların ətrafında fırlanıb bəri üzə, hündür yağınların üstünə cumurdu. Sular sarı torpağı yalayıb geri çəkilir, lillənə-lillənə uzaqlara gedirdi. Yağın dibi görünmürdü. Oraya düşənin heç sümüyü də ələ gəlməzdi. Zərnigar xanım ehtiyatla yağana yaxınlaşdı. Bəlkə birdəfəlik özünü atsın? İkiçə addım qabağa getsə, torpaq ayağı altından ovxalanıb töküləcək, uçuruma necə düşdüyündən özünün də xəbəri olmayacaqdı. Bəs sonra? Eşidən-bilən nə deyər?

Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi. Bədəni üyüşdü. Suyun soyuq havasını üzündə hiss edib geri çəkildi. İxtiyarsız olaraq dönüb evlərinə baxdı. Ətrafına yulğun kollarından hündür çəpər çəkilmiş bir-mərtəbə daş evin pencərə şüşələri səhər günəşinin şəfəqlərini əks etdirib parıldıyırdı. Darvaza açıq idi. Eyvanın məhəccərindəki naxışlı taxtalar, mavi rəngli dirəklər, göy qapılar, üstündə bir cüt qabaq-qarşı xoruz çəkilmiş divar, bir az o yandakı samanlıq, çardağının üstünə ilanyalı ot tayası yığılmış tövlə, həyətdə eşələnən toyuq-cücə aydınca görünürdü. Axı bunların çoxunu o özü düzəltmişdi. O, buraya gələn

gələndə ərinin var-dövləti olsa da, əməlli-başlı bir otağı da yox idi. Bunların hamısında onun, Zərnigar xanımın əməyi vardı.

O özünə toxtaqlıq verdi. Heç yana getməməyi, əksinə, onun yurduna su salmaq istəyəni evdən qovmağı qərara aldı. Yarğanın kənarında oturub oğlunu gözləyəsi oldu. "Şamxal bu işləri belə qoymaz, - deyər özünə təsəlli verdi. - Harada olsa gəlib çıxacaq. Kimin anasının mələr qaldığını onda görürük..."

...Kürün o tayında, hündür qovaqların seyrəlib yulğunluğun başladığı yerdə beş-altı qaraltı görünürdü. Zərnigar xanım dikəldi. Əlini gözünün üstünə qoyub diqqətlə baxdı. Gələnlərin, qayığı yuxarıdan salıb, suyun axan ilə bəri üzə keçmək İstədiklərini anladı. Arvadın ürəyi atlandı. Oğlu Şamxalın da orada olduğunu yəqin etdi. Qaraltılar bir-bir atılıb qayığa mindilər. Sahildən aralanan kimi kürəyi işə saldılar. Çəpin təkəni ilə şütüyən uzun qayıq ləpələri yara-yara irəlilədi. Onlar çayın ortasına yaxınlaşdılar. Arvad oğlunu tanıdı. Şamxal qabaqda oturub kürək çəkirdi. Kürün suyu bulanmışdı. Yəqin yuxarılara yağmışdı. Qayıqdakılar nə qədər çalışsalar da, istiqaməti düz götürə bilmir, su qayığı əyirdi.

Zərnigar xanım qayığın suyun axarı ilə gedib, çiləkənə çırpılacağından qorxdı. Ancaq əbəs yerə həyəcan keçirirdi. Çəpin güclü təkəni qayığı suyun axarından çıxartdı. Onlar bəri üzə şütüdülər. Zərnigar xanım əllərini yanına salıb dərindən nəfəs aldı. Qayıq sahilə yanaşdı, burnu xırdaca daşları şaqıldatdı. Şamxal quş kimi sıçrayıb kənara atıldı. Təkandan silkələnmiş qayıq ləngərləndi və sahilə aralandı. Şamxal əlindəki heybəni çiyinə atdı. Kərəntiyə dirənib suvadağı çıxdı. Qayığı suyun axarına buraxıb yarğanın dibi ilə gedən yoldaşlarının arxasınca baxdı. Onlar bir az aşağıdan, kəndin ucqarındakı qazmaların bərabərindən sahilə çıxacaqdılar.

Şamxal üst-başını çırpıb, kəmərinə daraltdı. Gümüş dəstəkli xəncərini yana çəkdi. Kərəntiyə çiyinə alıb, pəncərəsi Kürə baxan evlərinin qənsərindəki cığırla asta-asta yuxarı qalxdı. Zərnigar xanım oğlunun qabağına gəldi. Ana-oğul dikdirdə qabaqlaşdılar. Şamxal anasını gözü-yaşlı görüb, evdə bədbəxt bir hadisə baş verdiyini zənn etdi. Yoxsa arvad bircə gecənin içində bu qədər qocalıb, yumaq kimi büzüşməzdə. Onun beli də bükülmüşdü. Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü.

Şamxal anasına yaxınlaşdı. Qolundan tutub, diqqətlə üzünə baxdı:

- Yenə nə olub, niyə gözüyün on yerindən əhəyirsən?

Arvad daha da kövrəldi. Önlüyünün ətəyi ilə gözlərini silib, hikkəsindən boğula-boğula:

- Gördünmü, ay bala, - dedi, - atan mənim başıma nə oyun açdı?

Şamxal bir az sakitləşdi. Hətta ürəyində anasını yamanladı da. Onun kərənti çəkib, ot çalmaqdan qolları gizlədiyirdi. Bu saat doyunca yemək, qılçalarını uzadıb, əzələrinin sızılması kəsinməyə qədər uzanmaq, rahat nəfəs almaq istəyirdi. Anası isə səhər-səhər onu vay-şivənlə qarşılayırdı.

O, anasının yanından sakitcə ötüb qabağa keçdi. Zərnigar xanım uzun donunun ətəyi ilə gözlərini silə-silə Şamxalın arxasınca cığıra düşdü və oğlunun enli kürəyinə yapışmış tərli köynəyinə, belindəki sallamalı kəmərinə, Kürdən keçəndə islanmış zər baftalı dolağına, suya batmış quşburun çarığına baxdı. Belə bir oğulun onu darda qoymayacağını yəqin edib, özünə toxtaqlıq verdi. Şamxal isə iki yanını basa-basa gedir, yeridikce çiyindəki kərənti sağa-sola ləngər vururdu. Kərəntinin ovxarlanmış və ora-burasında yaşıl ot qırıntıları ilişib qalmış iti ağzı parıldayırdı. Şamxalın üst-başından təzəcə çalınmış ot iyi gəlirdi.

Zərnigar xanım yenidən kövrəldi. Anasının bu halı Şaraxalı darıxırdı. "Görəsən yenə nə olub? Bu zalım qızımın da göz yaş ovcunun içindədir. Bir şey olan kimi gözünü yumub tökür," - deyə öz-özünə düşündü.

Oğlunun gəlişindən sonra həm ürəklənən, həm də kövrələn Zərnigar xanım yenidən dilləndi:

Mənim hayıfımı ondan almasan, südümü sənə halal eləmərəm, oğul!

Qiyamətəcən ahu-naləm səni yandırar, bala!

Şamxalın səbri tükəndi. Cəld geri dönüb, anasının üstünə qışqırdı:

- Bəs deyilmi, səhər-səhər nə çərənləyirsən?

- Belə, atan ölmüş təzə eşqə düşüb, ay bala - deyə, Zərnigar xanım göz yaşına ara verib səsinə ucaldı. - Bizi el içində biabır edib. Heç ərlək-boyluq qızı olan, sənin kimi oğul böyüdən kişi də belə iş tutarmı?

Şamxal dinmədi. O bu cür sözləri birinci dəfə eşitmirdi. Atası hər dəfə bir yana gedəndə, toydan-mağardan qayıdanda evdə belə söhbətlər olurdu. Anası həmişə kişinin üstünə düşüb dava-dalaş salar, ağlayıb-sızıldayar, sonra da sakitləşərdi.

Şamxal həyotə girdi. Xalxalın yanından ötüb çardağa yaxınlaşdı. Kərəntini dirəkdən asdı. Heybəni çiyindən götürdü. Üstünə boz ki-

lim salınmış taxtda oturub, əlini çarığın bağına uzatdı. Oğlunun sakitcə əyləşib, çarıqlarını və corabını soyunmaq istadiyini görəndə Zərnigar xanım irəli gəldi, əllərini belinə qoyub Şamxalın qabağında dayandı.

- Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan?! Atan ölmüşün tərəfini saxlayırsan?! Yoxsa inanmırsan, hə? Gəl, yaxın gəl, gör atan sənə nə yaxşı ana gətirib? Hər yanı bir gəmi boyda. Yeriyəndə yırım-yırım yırgalanır. Gəl, yaxın gəl, tamaşa elə!..

Zərnigar xanım oğlunun əlindən yapışıb çəkə-çəkə ağ daşdan tikilmiş imarətə doğru apardı. Şamxal anasının hirsindən əsdiyini görüb, bu dəfə dinməz-söyləməz onun ardınca astanaya qədər gəldi. Arvad təpiklə vurub qapını taybatay açdı. İçəridə taxtın üstündə büzüşüb oturan gəlini göstərdi:

- İndi gördünmü tərifi atan nə iş tutub? Xalqın halal-kamal kəbinli arvadını gətirib, mindirib mənim boynuma! - O, saçını yolub üzünü cırmağa, şappıltı ilə dizlərini döyməyə başladı. - Haradasan, ay gözü tökülmüş tanrı, bu zülmü niyə götürürsən?!

Anasının fəryadı bu dəfə Şamxala yaman təsir etdi. Doğrudan da atası nə iş tutmuşdu? Oğluna toy eləyib gəlin gətirmək əvəzinə, özü eşqə düşmüşdü? "Yaxşı, deyək ki, atam kişidi, gözü qızıqıb, bəs bu nə üçün evini-eşiyini buraxıb arvad üstünə gəlib?!"

Şamxalın rəngi qaçdı. Yenicə uzatdığı bığlarının ucunu ağzına salıb çeynəməyə başladı. Bayaقدan qorxu içində, küncə qısılib titrəyə-titrəyə qardaşının bərəkətlərinə göz qoyan Salatın özünü Şamxalın üstünə saldı, əllərini tutub yalvardı:

- Qurbanın olum, ay qağa, evimizə qan salma. Amanın bir gününü, əlini qana bulama!

Şamxal bacısını itələyib kənara yıxdı. Əlini sallamalı kəməmindən əsdiyi xəncərin gümtüş dəstəyinə yetirdi. Salatın yenə özünü qardaşının üstünə saldı.

- Dərdin alım, ay qağa, farağat dur. Başına dönüm, evimizi yıxma. Amanın bir gününü, bizi yazıq eləmə. Dədəm hamımızı tikə-tikə doğrayar.

Qızının dizin-dizin sürünüb əl çəkmədiyini görəndə Zərnigar xanım:

- Bircə belə dur, gədənin əl-ayağına dolaşma, - deyə Salatın hörüklərindən tutub dartışdırdı. - Qoy bu həyasız köpək qızını tikə-tikə doğrasın. Onun ovuc-ovuc qanını içəcəm. Qoy bilsin ki, qızıqıb adam üstünə gəlməyin axın necə olur.

- Atia, oğlun, qızın var, günahsız qana bais olma.
- Nə, günahsız?! - Zərnigar xanım elə qışqırdı ki, Salatın özünü itirdi.

Gəlin yavaşca ayağa durdu. Onun ətli sinəsi qalxıb endi. Dodaqları səyrirdi. Əlini xəncərin dəstəyindən çəkməyən Şamxal onun yalın ayağına, topuğına enən gen, beli büzməli qırçın donuna, sürüşüb çiyinə düşmüş nimdaş kəlağayısına, qulağındakı yumru sırğaya, tən ortadan ayırdığı qara saçlarına, koftasının yaxasını didişdirən titrək barmaqlarına baxdı. Gəlinin iri qonur gözləri yaşarmışdı.

Şamxal qorxusundan uçum-uçum uçunan bu gəlinin öz tərəflərindən olmadığını dərhəl bildi. Görünür, atası onu haradansa, Kürün aşağısındakı uzaq kəndlərin birindən gətirmişdi. Gəlinin gözəlliyi Şamxalı yumşaltdı. Onun qolları boşaldı. Bunu hiss edən Zərnigar xanım oğlunun üstünə qışqırdı:

- Hə, niyə durdun? Yoxsa, bu cindar köpək qızının qaş-gözü sənəin də ağılı başından aldı? Atan kimi sən də suyuldun? Bu saat onun saçını biləyinə dolayıb sürüməsən, kişi deyilsən! Di tez ol!

Ani olaraq fikrə gedən Şamxal anasının sözlərindən sonra gəlinə yaxınlaşdı.

- Dur, şələ-küləni yığışdır, rədd ol buradan! - Yolun altı ilə gəlibsən, üstü ilə qayıt xarabana!

Gəlin sapsarı saralsa da, özünü sındırmadı. Gözünü qırpmadan qarşısında dayanan ucaboy oğlanın sarışın sifətinə baxdı. Onun qanı qaçmış dodaqları aralandı:

- Məni sən gotürməyibsən ki, evdən qovursan?

Gəlinin belə sakit, təmkinli cavabı Şamxalın qulaqlarında ildırım kimi şaqquldadı. Ev başına dolandı, yer ayağının altından qaçdı. Üzünə isti qan vurdu, qulaqları güyüldədi. Anasının səsini güclə eşitdi:

- Gördün bu çərhəyə, qızışmış köpək qızını?! Sənə demədimmi bir az da burada qalsa başımıza minəcək?! Ədə sal ayağının altına, sürü bu itin balasını!

Hirsindən rəngi ağappaq ağarmış Şamxal gəlinin üstünə yeriyib boğuc bir sələ qışqırdı:

- Bu saat rədd ol burdan, yoxsa bağırsaqlarını ayağına dolayaram!

Gəlin gözünü də qırpmadı.

- Qeyrətli kişi qadına əl qaldırmaz. Hünərin varsa, get atanla haqq-hesab çək!

Artıq Şamxal dözə bilmədi. Gicgahlarındakı damarlar gömgöy göyərüb şişdi, az qaldı ki, partlasın. O, ayaqlarına döşənib sürünən bacısının üstündən keçib irəli şığıdı. Gəlinin saçını biləyinə dolayıb yerə yıxdı. Təpiyinin altına salıb döyəclədi...

Arvadların qışqırtısı bir-birinə qarışdığından, ovdan qayıdan Cahandar ağanın həyətdə dayandığını heç kəs görmədi.

Gözünü qan örtmüş Şamxal isə getdikcə qızıqır, gəlini sürüyüb ev-dən bayıra atmaq istəyirdi. Birdən gəlin var gücünü toplayıb ayağa durdu. Qabarıq sinəsini irəli verib Şamxalın üstünə qışqırdı:

- Vur, niyə durubsan? Əlin-ayağın niyə titrəyir, arvadı öldürməyə nə var ki? Vur!

Şamxal xəncəri siyirdi. Polad tiyə havada parıldadı. Ayağını üzən-gidən yenicə çəkən Cahandar ağanın gözü pəncərəyə sataşdı. Şamxalın xəncəri gəlinin başına endirmək istədiyini gördüyü ilə tufəngi hərləməyi bir oldu. Güllə açıldı. Pəncərənin şüşəsi cingilti ilə ətrafa səpələndi. Şamxalın əlindəki xəncərin polad tiyəsi iki bölünüb evin ortasına düşdü. Bir anlığa hamı daş kimi donub qaldı. Artıq ölümünü gözü qabağına gətirən gəlin evin ortasında heykəl tək dayandı. Zərnigar xanım əlləri üzündə dəhşət içində quruyub qaldı. Salatının ürəyi keçdi. Vəznəli çuxasının ətəyini belinə sancmış Cahandar ağa ağır bədəninə yaraşmayan bir çevikliklə atılıb içəri keçdi və hələ də özünə gələ bilməyən oğlunun üstünü aldı. Otağa gur və zəhmli bir səs yayıldı:

- İtil burdan, küçük!

Şamxal bir əlindəki dəstəyə bir də hələ də lüləsindən tüstü çıxan tufəngə baxdı. Cahandar ağa oğlunun yaxasından yapışib qapıya tərəf itələdi. Hirsindən nə etdiyini bilməyən Şamxal atasının qolundan tutub dartındı:

- Burax deyirəm sənə!
- Kəs səsini, qancığın balası!
- Ağzını təmiz saxla, dədə!
- Kəs səsini, qancıqdan süd əmən!
- Südümə söymə.
- Ə, qoduq, mənim üstümə şeşələnirsən?!

Cahandar ağa qolunu hərləyib oğluna bir şillə çəkdi. Şamxal gözləmədiyi bu zərbədən dik atılıb bir pişik cəldliyi ilə geri sıçradı. Onun gözlərində qılgıncım oynadı. Ata ilə oğul döyüşə hazırlaşan buğalar kimi qabaq-qabağa dayandılar.

Başı az qala tavana dəyən, pəhləvan cüssəli Cahandar ağanın qara sifəti tunc kimi bozardı, iri həbəşi dodaqları titrədi, qalın, qıllı çatma qaşlarının arası düyünləndi. O az qala yerlə sürünən iri qollarını irəli uzadıb oğluna doğru ayıldı. Şamxal quzğun kimi üstünə gələn atasından əvvəllə qorxdu. Onun nəzərində kişi getdikcə böyüdü və nərildəyərək ov üstünə atılmağa hazırlaşan heybətli bir pələngə döndü. O gördü ki, atası iri pəncəli əlləri ilə bu saat onu yaxalayacaq, sonra da qabarıq sinəsinin altına salıb xurd-xəşil edəcəkdir. Lakin o özünü ələ aldı və birdən atasının üstünə atıldı.

Oğlunun qəfil hücumunu gözləməyən Cahandar ağa tufəngin qundağı və Şamxalın sinəsindən vurub yerə sərdi. Sonra da təpiklə döyəcləməyə başladı.

Zərnigar xanım özünü kişinin qabağına atdı. Dili dolaşa-dolaşa yalvarmağa başladı:

- A kişi, aqlını başına yığ. uşaqdan əl çək. Onda taqsır yoxdur, öldürsənsə məni öldür. Ayə, qurbanın olum, vurma, yazığam, evimi yıxma. - Ərinin sakitləşmək istəmədiyini görəndə isə qarğamağa başladı: - Əlin çürüsün, ona necə qıyırısan? Qolun qurusun, uşaqdan əl çək! Ay Allah, ay camaat, hardasınız, qoymayın, balamı öldürdü!

Salatın yavaş-yavaş özünə gəldi. Sürünüb atasının ayaqlarına döşəndi. Üzünü torpağa sürtdü.

Bir göz qırpımında hadisədən çəşib qalan gəlin yerindən tərپənə bilmədi. Üst-başı cırılıb, saçları üzünə dağılan bu cavan qadın heyərlə Cahandar ağaya baxırdı. Kişi onun nəzərində getdikcə böyüyüb dağa dönürdü. O, sehrlənmiş kimi yerindən tərپənmir, əri olacaq bu adamdan gözünü çəkmirdi. Lakin Şamxalın yumaq kimi evin ortasında fırlandığını, hirsindən gözü ayağının altını seçməyən Cahandar ağanınsa getdikcə qızıışdığını görəndə, elə bil yuxudan ayıldı. Gəlinin bədənini üşütmə götürdü, "Bəlkə kişi birdən uşağı xəsarət etdi, ya da əlindən bir xəta çıxdı, evə qan düşdü, onda necə olar? Bütün günahlar mənim boynumda qalmazmı? Elə Cahandar ağanın özü də sonradan, - qaradabansan, gələn kimi evimə qan saldın, - deyə mənim üstümə atılmazmı? Yox, mən qana bais ola bilmərəm".

O, irəli atılıb iri bədənini qabağa verdi. Cahandar ağanın ağır yumruqları kürəyinə dəysə də, diz çöküb kişinin ayaqlarını qucaqladı:

- Bəsdir, ay insafsız, yazıqda tutar qalmaq. Onu yox, mən başıbatmışı öldür ki, biryolluq canım qurtarsın.

Cahandar ağa onun hönkürtüsünə baxmayıb, yenə də oğlunun üstünə yeridi...

Nökərlər səs-küyə tökülüşüb gəldilər. Kürün sahilində qaynar asmağa gedən qulluqçulardan da özünü haraya yetirənlər oldu. Tapdıq hamıdan qabaq gəldi. O gördü ki, ağanın təzə arvadı kişinin ayağını qucaqlayıb irəli buraxmır, Şamxal isə namusa boğulub atasının qabağından qaçmaq istəmir. Bircə an keçsə yenə hər şey təkrar olacaq, kişi oğlunu təzədən yaxalayacaqdı. Tapdıq bir sıçrayışla özünü araya saldı. Cahandar ağa onun enli kürəyinin arxasında qalan Şamxalı görə bilmədi.

- Əl-ayağına dolaşma!
- Ağa, ayıbdır, yoldan ötən, keçən olar.
- Qabağımı kəsmə, deyirəm sənə!
- Ağa...
- Burax məni, o it küçüyünü tikə-tikə doğrayacağam!
- Ağa, səbrin olsun.

Tapdıq Cahandar ağanın başını qatdı. O biri nöqərlər isə Şamxalın dartınmasına fikir vermədilər. Çəkə-çəkə onu çardağın yanına apardılar. Papağını yerdən götürüb tozunu çırpdılar, hələ də özünə gəlməyən Şamxala verdilər. Eyvanda nərildəyib, Şamxalın ardınca söyüş söyən Cahandar ağanın gözündən birtəhər uzaqlaşdırdılar.

Hər şey bir-birinə qarışmışdı. Toyuqlar qorxusundan tara çıxıb qaqqıladaşırdılar. Küllükdə eşələnən ana toyuq sirkanların arasına dolub cıvıldaşan balalarının başına bir iş gələcəyini zənn edib, tüklərini pırpızlaşdıraraq çığırırdı. Hətta talvarın altına bağlanmış itlər belə zəncirini dartıb qırmaq və hadisə yerinə cummaq istəyirdilər...

2

Şamxal birbaş sahilə endi.

Göyün üzü tərtemiz idi. Yalnız o tayda, meşədən uzaqlarda, üfüqlə birləşmiş kimi görünən boz dağların başı üstündə topa-topa ağ buludlar dolaşırdı. Laylanmış buludların qalın kölgələri boz təpələrin, dərələrin üzərində qanadını gırmış nəhəng bir quş kimi sürünürdü. Bu kölgələr uzanıb bərilərə, meşənin ətəklərinə qədər gəlirdi.

İndicə baş verən əhvalatın təsirindən yaxasını qurtara bilməyən Şamxal yarığının kənarında oturdu.

Hündür boz təpələri yarib uçurlara çevirən Kür meşənin yaxası boyu uzanıb gedirdi. Tez-tez köpüklənib daşan, yaz aylarında yatağına sığmayıb, gah sol sahiləki meşəyə soxulan, gah da bəri üzdəki hündür yarğanları, biçənəkləri, yulğunluqları yuyub aparan Kür bu il daha coşqun idi. O, nəhəng palıd ağaclarını kökündən qoparıb bir yumaq kimi bürməleyir, özü ilə uzaqlara - aşağıdakı kəndlərin bəra-bərinə qədər aparırdı.

Şamxal əlini gözünün üstünə qoyub Kürün şaxələnmiş qollarına, eninə-uzununa yayılan bu nəhəng çayın ortasındakı xırdaca adalara tamaşa etdi. Həmin adaların bəziləri zaman keçdikcə böyümüşdü. İllərdən bəri suyun lilləndiyi bu adalarda balaca pöhrələr əmələ gəlmiş, get-gedə qalınlaşıb meşəyə dönmüşdü. Gecələr o taydan üzüb keçən və kəndə soxulub, toyuq-cücə oğurlamağa çalışın ac çaqqallar çox zaman bu adadakı cələyə toplaşır, qaranlıq qarışın kimi səs-səsə verib ulaşırdılar.

Şamxal həmişə yarğanın qaşında oturub, bunlara tamaşa etməkdən doymazdı. Ancaq indi onun gözünə beç nə görünmürdü. Bir az bundan əvvəl baş verən hadisələr yenidən xəyalında canlanırdı.

Əvvəlcə o heç bir şey ayırd edə bilmədi. Atası hardan gəlib çıxdı? Kim-kimə qabaqca əl qaldırdı? Bəs necə oldu ki, Mələk sağ qaldı? Bəs onun əlindəki xəncər niyə iki bölündü? O heç nə anlamırdı. Beyni uğuldayırdı. Qulaqları və bil tutulmuşdu, güy-güy güyüldəyirdi.

Şamxal hadisələri təkrar-təkrar yadına saldı. Anasını, yerə döşənən Salatını, qorxusundan rəngi ağarıb dodaqları titrəyən Mələyi, atasının heybətli, qorxunc sifətini gözünün qabağına gətirdi. Hadisələr getdikcə aydınlaşmağa, lilli su kimi çöküb durulmağa başladı. Şamxal hər şeyi başa düşdü. O, atasına əl qaldırmışdı. Hələ indiyə qədər onların evində belə hadisə olmamışdı. Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi. Cahandar ağa həmişə onun boyunu sevər, səhər-səhər atı minib Kürə sulamağa aparanda samanlığın üstünə çıxıb arxasınca baxardı. Şamxal atasının onun yelinə uçduğunu, hər yerdə, hər evdə oğlundan danışdığını çox gözəl bilirdi. O neçə dəfə atasının anası ilə söhbətini eşitmiş, kənd qızlarının adını çəkib gəlin seçdiyini bilmişdi. Atasını çox sevirdi. Bəs indi?..

Cahandar ağanın heybətli nəritisi yenidən onun qulaqlarında səsləndi. "Yox, mən bir də onunla üz-üzə gələ bilmərəm. Yəqin kişinin indi məndən zəhləsi gədir. Harda görsə, yenə üstümə cumacaq. Bəs

anamın təqsiri nədir? Axı niyə onun üstünə günü gətirir? Bundan sonra anamın günü ah-vayla keçməyəcəkmi? Mən onun göz yaşına necə dözəydim? Arvad bircə gecənin içində büzüşüb yumağa dönməmişdimi?.." Samxal düşündükcə daha uzaqlara gedir, ürəyində Mələyi asıb-kəsirdi. O heç bir vəchlə Mələyə haqq verə bilmirdi. Bu cavan arvadın nə üçün ev-əşiyini buraxıb, özündən yaşlı kişiyyə qoşularaq galdiyini ah-vayla bilmirdi. "Axı o istəsəydi, gəlməzdi. Atamın sözüne baxmazdı. O gəlməsəydi, bizim evdə bu dava-dalaş da olmazdı. Taqsırın hamısı ondadır".

Düşüncələr bir burulğan kimi onu qoynuna alıb fırladırdı. Şamxal yarğanın qaşından ayağa durub üstünün tozunu çırpdı. Suvadağdan düşüb yarğanın kölgəsinə endi.

Uşaqlar qızıl tozu səpələnmiş kimi par-par parıldayan qumluqda uzanmışdılar. Bəziləri özünü suya atıb çimib, bəziləri də yastı daşları suyun üzündə sürüşdürürdülər. Narın ləpələrə toxunub şütüyən daşlar şıldır yerdə qurulmuş qovaq ağacına qədər gedirdi.

Şamxal daş atmaqda bəhsə girən uşaqlara, budaqları lillənib qalan çiləkənə, ağacı yerindən tərpedə bilməyən boz-bulanıq sulara baxdı.

Elə bil gücsüzlüyünü hiss edən sular hirsənib kötüyün ətrafında fırlanırdılar. Bunlara əhəmiyyət verməyən çılpaq bir uşaq isə ağacın üstündə oturub suya qarmaq atırdı.

Şamxal ixtiyarsız olaraq köksünü ötürdü. Axı o da cami altı-yeddi il bundan əvvəl, bu uşaqlar kimi çimib, qumsallıqda eşələnirdi. Yoldaşları ilə birlikdə üzə-üzə Kürü keçib meşəyə adlayardı. Axşama qədər moruqdan, cır meyvələrdən yeyər, qaranlıq qarışanda isə sal bağlayıb, bəri üzə qayıdardılar. Bəzən də istilənmiş qara camışları suya töküüb çimizdirər, sonra da şığıyıb Kürdən keçirərdilər. Fınxıra-fınxıra üzən kəllərin quyruğundan yapışb Kürü adlamaq onlara ləzzət verərdi.

Şamxal birdən-birə qocaldığını hiss edən adamlar kimi uşaqlığını xatırlayıb kədərləndi. Onu qəhər boğdu. Bayaq yad adamların yanında biabır olmamaq üçün ağlamağını saxlaya bilmişdisə də, indi bacarmadı. Gənlik qürurunun tapdalandığını hiss edib kövrəldi. Onu atasının hərəkətlərindən daha çox Mələyin mərhəməti daha yandırır. Şamxal Mələyin diz çöküb yalvardığını, "A kişi, yazıqda tutar qoymadın", - deyər ona tərəf durmasını xatırlayanda dözə bilmədi. Hirs onu boğdu. "Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə qəhmər çıxır, mənə yazığı gəlir. Məni atamın əlindən almaq istəyir. İndi mən

nə üzlə geri qayıdım? Bundan sonra Mələk mənə yazıq, yetim bir uşağa baxan kimi baxmazmı? Sonra da qarşımda dayanıb, "Hə, necəsən, o sənin kişiliyin, bu da mənim arvadlığım" – deməyəcəkmisi? Bəlkə də lağa qoyub güləcək! Mənə məsxərə edəcək! Atam da indiki kimi ona yan basacaq. Yox, mən bir də o evə üz tutmaram. Çıxıb gedəcəm. Harda olsa, bir parça çörək taparam. Bəs anamın, Salatının axırı necə olacaq?" Şamxal ağzı üstə uzanıb çənəsini qollarına söykədi. Onun çiyinləri qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi. O ağlamırdı. Ağzı üstə uzanıb eşələnir, daxildən qopan nəritini boğmaq istədikcə titrəyib çalxalanırdı... Axsamtərəfi boğuq bir gurultu qopdu. Hündürlüyü on sajənə yaxın olan yarğan uçub suya töküldü. Qatı duman suyun üzünü bürüdü. Yarğan uçanda qabağı kəsilib göllənən su özünə yol açıb, yenə əvvəlki kimi sarı torpağı yalaya-yalaya, qijilti ilə axıb getdi.

Şamxal diksinib qalxdı. Gözünü yarğan uçan tərəfə zillədi. Sonra da əlini üzünə çəkdi. Yanağında laxtalanmış qam ovxalayıb tökdü. Əyilib axar suda əl-üzünü yudu. Üst-başının tozunu çırpıb papağını düzəltdi, Lap yaxında, suyun dayaz yerinə qonmuş balaca, caydaq bir quş cikkildədi. Şamxal dönüb baxdı. Uzun quyruqlu quş balıq axtarırdı.

Şamxal bir dəstə qızın yarğanın qaşu ilə suya endiyini görüb ayağa qalxdı. Başqa vaxt olsaydı, o, yerindən durmazdı. Əksinə, bəlkə də, yaxındakı yulğun kollarının arasına girib, nağıllarda söyləndiyi kimi, suya tökülüb çimişən bu mələk qızların ağ bədəninə, sinələrinə dağılan uzun, qara saçlarına oğrun-oğrun tamaşa edər, onların ördək kimi suya baş vurub üzmlərinə, zarafatlaşıb bir-birilərini suya basmalarına, sonra da balıq kimi şütüyüb adaya qədər getmələrinə göz qoyardı. Bəlkə də balaca vaxtı elədiyi kimi, qızlardan birinin paltarını götürüb gizlədərdi də. Lakin indi onun ortaya çıxması halı yox idi. Üst-başı cırılmış, ağız-burnu əzilib gömgöy edilmişdi. Hələ indiyə qədər kənddə heç kəs onu bu kökdə görməmişdi. Kürü üzüb o üzə keçməkdə birincilik qazanan, at çapıb xəncər oynatmaqda heç kəsə aman verməyən, yaba, yumruq davasında dəfələrlə qalib gələn Şamxal buradan uzaqlaşmağı qərara aldı. Dərhal paltarını soyundu. Qızların qaqqıltısı və ayaq tappıltıları yarğanda səslənincə, paltarını başına dolayıb, özünü suya atdı. Bir göz qırpımında üzüb cələyə keçdi. Qızlar sahilə enəndə qarşıdakı adada tərپənən yulğun kollarından başqa heç nə görmədilər.

Günbatan çağı Kürün üstünü бүryən duman ətəyini sallayaraq, asta-asta ətrafa yayıldı. Gün qərbə doğru əyiləndən sonra yuxarıdakı boz dağlardan xəfif meli əsdi. Otların, dəmyələrdə əkilmiş sinəsi lələli taxılların üstündən keçib gələn bu axşam küləyi sahilə enib Kürün üzərinə duvaq kimi çəkilməmiş ağ, nazik dumanı qovub uzaqlara - aşağıdakı kəndlərə doğru apardı. Getdikcə suyun səthinə yatan çiskinli duman cələdəki yulğun kollarına toxunaraq parçalanır, sürünə-sürünə o taya - meşəyə doğru gedir, orada isə ağacların başına dolanıb yox olurdu. Örüşdən qayıdan mallar buynuzlaşa-buynuzlaşa sahilə enib doyunca su içir, o taydan, odun qırmaqdan qayıdan kənd cavanları isə sal bağlayıb bəri üzə keçirdilər.

Səhərki hadisədən sonra atına minib meşəyə gedən Cahandar ağa da sahilə idi. O bütün günü hirsli-hirsli meşədə gəzmiş, dərdini dağıdıb, başını qatmaq üçün qabağına çıxan quşlara, vəhşi donuzlara güllə atmışdı. Nəhayət, axşamüstü Qarasuyun yaxası boyu keçib gedən maralların izinə düşüb Kürün sahilinə qədər gəlmişdi. Cahandar ağa su içən maralların üstünü almış və sərrast atdığı güllə ilə iri bir maralı vurub yıxmışdı. Atdan düşüb ovunu kənara çəkmiş, cələdə dalda bir yerdə gizlətmışdi.

Cahandar ağa Kürün kiçik qolunu keçib cələyə çatdı. Qarşı sahiləki kənd evlərini görəndə at bərkədən kişnədi. Cahandar ağa iki barmağını ağzına salıb fit çaldı. O həmişə evdən qayıdanda bu yolda Kürdən keçər və cələyə çatanda iki dəfə fil çalardı. Evdəkilər dərhal onu başa düşər, vurulmuş ovu gətirmək üçün araba qoşub sahilə enərdilər.

Bu dəfə də belə oldu.

Cahandar ağa atını girmədən salıb sahilə çıxanda enişdən gələn araba ilə qabaqlaşdı. Həmişə ovdan qayıdanda onu oğlu Şamxal qarşılayırdı. İndi isə arabanın boynunda oğlu yox, nöqərlərdən biri əyləmişdi. Maralı vurandan sonra kefi bir qədər açılan Cahandar ağanın qaşqabağı yenə tutuldu. O, kəllərin qabağını saxlayıb cavab gözləyən nöqərə üzünü belə çevirmədən dilləndi:

- A bala, a Tapdıq, arabanı yuxarıdan, girmədən sal. Qız qayasının alt tərəfindəki cələyə sür. Oradakı içi ovuq qovağı görmüsənmi? Həmin ağacın dibində maral var. Arabaya qoy gətir.

Oğlan horultu ilə su içən kəlləri çubuqlayıb arabanı suya saldı. Təkərin dəmir şini xırda daşları əzib qıncırdadı. Su əvvəlcə təkərin topunu, sonra da çağları batırıb tara çıxanda təkərlərin qıcılıtsı da çəkildi. Atını mahmızlayıb dikkirə qalxan Cahandar ağa qanrılıb geri baxdı.

- Ayə, yuxarıdan sür, yoxsa arabanı çiləkənə vurub döndərərsən. - Araba qarşıdağı cələdə gözdən itəndə, sahildən düz həyətlərinə çıxan cıdırıla birbaşa evlərinə gəldi. Atdan düşüb nöqərləri səslədi: - Ay uşaq, kim var, gəlin, atın yəhərini alın!

O, tufəngi eyvanın dirəyindən asıb samanlığın üstünə çıxdı. Gözünü günbatan tərəfə, çəmənliyə zillədi. Mallar Kürün yaxası boyu qatarlaşıb gəlirdilər. Yelini dolmuş inəklər balasına çatmaq üçün mələyir, yazabuğalar, düyələr bir-birini buynuzlayıb qovurdular. Naxırdan xeyli aralanıb nəriləyəən iri bir buğa ayağı ilə yeri eşib tozu göyə sovururdu. Cahandar ağa naxır Kürdən su içib yarığının qaşına çıxana qədər samanlığın üstündən enmədi, Boğazı zıncırovlu maral erkac kimi qabağa düşüb xalxala yaxınlaşanda nöqərləri səslədi. Özü də onlarla bərabər naxırın qabağına getdi. Pərli-budaqlı buynuzunu şax tutub yeriyən maralı onu görəən kimi yaxınlaşıb əlini iylədi. Heyvanın soyuq və nəm burnunun təmasından kişinin qıdığı gəldi. Cahandar ağa heyvanın başını, qulaqlarının və buynuzunun dibini qaşdı. Üç il bundan əvvəl meşədən tutub gətirdiyi və əldə böyüdüb naxıra qatdığı bu maral həmişə onun dərdini dağıdardı. Ancaq bu dəfə belə olmadı.

Nöqərlər heyvanları yerləşdirdilər. Qulluqçular inəkləri sağıb rahatladılar. Zəncirdən açılmış itlər mırıldəşə-mırıldəşə yallarını içdikdən sonra evin ətrafına dolanmağa başladılar.

Heyətə sakitlik çökdü. Bu sükut getdikcə gücləndi və bütün şənliyi bürüdü. Sahilboyu səpələnmiş kənd evlərinin solğun işıqları, həyətlərdə qalanan ocaqların közərtiləri də yavaş-yavaş söndü. Kürün qıjıltısı gücləndi. Əsən asta külək biçilmiş otların qoxusunu kəndə doldurdu. Hamı evə çəkildi. Cahandar ağa isə qapıda hərlənir, pəncərəsindən zəif işıq gələn otağa yaxınlaşa bilmirdi. İndi o nə etməli idi? Öz hərəkətlərinə necə bəraət qazandırmalı idi?..

İki gün bundan əvvəl, şəhərdən qayıdarkən, Kürün sahilində Mələyə rast gələndə o heç nə fikirləşməmişdi. Cavan, ətli-qanlı gəlini su kənarında görəndə sönməkdə olan ehtirası birdən-birə quduz kimi oyanmışdı. Hələ keçən il, dağa köçəndə, Cahandar ağanın gözü bu gəlini almışdı. Göytəpəlilər dağ yolunda, çay kənarında arabalarını aç-

mişdılar. Kürün aşağısındakı obaların köçü isə gəlib keçirdi. Bir dəstə qızgəlin atla, arabalardan qabaq yola düşmüşdü. Onlar bulaq başında cılovu çəkib atlarını suladılar. Elə bu vaxt Cahandar ağanın gözü yəhərin üstündə şostlə oturmuş Mələyin açıq buduna sataşdı. Gəlin ətəyinin çirmənməyindən xəbərsiz olsa da, bir qadın sövq-təbii ilə kiminsə ona baxdığını duydu və ətrafına göz gəzdirəndə bulağın üst tərəfində tufəngini qucaqlayıb otluğa uzanmış Cahandar ağanı gördü. Gəlin öz gözəlliyini dərk edən bir qadın qürurundanmı, yoxsa ona gözünü zilləyən kişinin ağayanalığını xoşladığındanmı, nədənsə, gülümsündü. Bunu hiss edən Cahandar ağanın iri dodaqları aralandı. Ancaq Mələk ani şəşqınlıqdan sonra özünü ələ aldı. Pul kimi qızardı. Kəlağayısını gözünün üstünə çəkib atını mahmızladı. Donunun çir-mənmiş yerini düzəldib budunu ördü. Bir göz qırpımında qarşdakı döngədən burulub yox oldu. Cahandar ağa arabaçılardan bu köçün hansı obanın olduğunu öyrənsə də, nə gəlinin adını, nə də kimliyini heç kəsdən soruşa bilmədi.

...İndi bir ildən sonra təsadüf onları yenə qabaqlaşdırmışdı. Cahandar ağa çoxdan bəri xəyalından çıxmayan gəlini görəndə atının başını çəkib saxlamış və donunun ətəyini dizindən yuxarı qaldırıb paçasının arasında bürmələmiş gəlinin suda daha gözəl görünən maya kimi ağ baldırlarına həsrətə, oğrun-oğrun baxmışdı. Mələk axşamüstü günəşin son şüalarını əks etdirib parıldayan Kürün qızılı sularında əl-üzünü yuyurdu.

Cahandar ağa atını yaxrı sürüb:

- Ay bacı, atan ehsanına bir qab su ver, içim, - demişdi.

Mələk səsə diksinib geri dönmüş və başının üstünü kəsdirən enli-kürük kişinin bığının altından gülümsədiyini görmüşdü. Gəlin əlləri titrəyə-titrəyə iri mis parçı doldurub qabağa uzadanda Cahandar ağa Mələyin biləyindən yapışib özünə doğru çəkmiş və bir göz qırpımında atın qucağına almışdı. Onun çırpınmasına baxmayaraq atı Kürə salmış və birbaş o taya, meşəyə keçmişdi. İki gün binələrdə gecələdikdən sonra öz qələbəsidən məst olan Cahandar ağa Mələyi götürüb birbaş evə gəlmişdi. Onsuz da taleyindən narazı olan Mələk isə bu şir ürəkli kişinin iradəsinə tabe olub susmuşdu.

Cahandar ağa hər şeyin sakit keçəcəyini, Zərnigarın bir az deyib susacağını zənn etmişdi. Ancaq səhərki hadisə onu sarsıtmışdı. Əksinə baxsan, Cahandar ağa gözü qızıb Mələyi gətirəndə uşaqlarını heç yadına salmamışdı.

... İndi o, qapıda hərlənir, içəri girməyə cəsarət etmirdi. Qorxurdu ki, qapını açan kimi yenə hay-küy düşəcək, kim bilir, bəlkə də əlindən bir xata da çıxacaqdır.

Nəhayət, göyün üzünə ulduzlar səpələnib, hava tamam soyuyanda Cahandar ağa içəri girdi. Gözlədiyinin əksinə olaraq onu sükutla qarşıladılar. Əksinə baxsan, heç onun qabağına çıxan olmadı. Şamxal evdən gedəndən sonra Zərnigar xanım küncün birinə çəkilib ağlayır, Salatın isə qorxusundan gözə görünmürdü. Yalnız Mələk evdə idi. O, taxtın ayaq tərəfində divara qısılıb oturmuşdu.

Tavandan asılmış çırağın fitilini qaldıran olmadığından, otaq güclə işıqlanırdı. Bu zəif və solğun işıq onu daha da darıxdırdı. Əlini uzadıb fitili yuxarı çəkdi. Yalnız bu zaman dönüb Mələyə baxdı. Əli qoynunda dayanmış gəlin gözünü pəncərəyə zilləmişdi. Paltarı bir neçə yerdən cırılmışdı. Yanağında və alnında qara ləkələr vardı.

Cahandar ağa xeyli nə edəcəyini bilmədi. Ona yaxınlaşıb könlünümü alsın, yoxsa qışqırıb "səsinə kəs"mi desin. Sükut xeyli çəkdi. Mələyin sakit axan göz yaşları gücləndi. Otağı hıçqırıq bürüdü. Taxtın üstündə mütəkkəyə dirsəklənən Cahandar ağanın səbri tükəndi.

- Di yaxşı, axşam-axşamı gözünün yaşım az axıt. Dur, bəri gəl görüm.

Matok yavaşca ayağa durdu. Taxla yaxınlaşıb kişinin qabağında dayandı.

- Məni niyə bədbəxt elədin? Yurduma-yuvama niyə su saldın? Mələyin kədərli görkəmi kişini qəhərləndirdi.
- Axı sənə nə olub? - deyə soruşdu.
- Daha bundan artıq nə olacaq, el içində biabır oldum. İndi mən hansı üzlə geri qayıdım? Mənim böyük tikəmi qulağım boyda eləməzlərimi?
- Sarsaq-sarsaq danışma. Sərt bu evdən heç yana getməyəcəksən!
- Bəs Şamxal?
- Kim? O nə qoduqdur? - Kişi qalxıb dik oturdu. - Bir də onun adını mənim yanımda çəkmə!
- Bəs arvadını, qızın?
- Az danış, onların sənə dəxli yoxdur. Bu evin sahibi mənəm, mən də nə elədiyimi bilirəm.

O nə qədər hirsli olub Mələyə susmağı əmr etsə də, qəlbinin dərinliklərində haqsızlığını duyurdu. Bu hadisənin belə sakitcə gəlib keçməyəcəyini, evdə hər gün dava-dalaş düşəcəyini aydınca görürdü. Ancaq o, evinin əmin-amanlığını saxlamaq, necə olur-olsun, dil tapıb

hər şeyi səhmana salmaq istəyirdi. Axı, Zərnigar da yazıq idi, neçə il idi ki, onunla bir yastığa baş qoyurdular. Yetişişmiş oğlu, qızı vardı. İndi necə olsun? Onu bu evdən qovmaq olarmı? El-oba buna nə deyər? Bəs Mələyin təqsiri nədir? Bu yazığı da yerindən-yuvasından o oynatmayıbmı? Bəs onun əri? Bu gün-sabah meydana çıxıb qan-qan deyə, at oynatmayacağı mı?

Düşüncələr getdikcə güclənir, ağır yük kimi onu əzirdi. Cahandar ağa gah hirsələnir, nahaq yerə başını cəncələ saldığını duyub peşmanlayır, gah da özünə ürək-dirək verirdi. "Əşi, nə olub, eldən çıxan bir iş tutmamışam ki? Elə dədə-babadan iki arvad saxlamaq peşəmiz deyilmi? Bu işi bir mən ha görməmişəm. Heç nə olmaz, arvad tayfasının qaydasıdır, bir az çığır-bağır salacaqlar, sonra da qınlarına çəkilib susacaqlar. Bəs Əşraf?.. Yoxsa o da qardaşı Şamxal kimi mənim üstümə düşəcək? Anasına qəhmər durub məni bihərmət edəcək?"

Kişi lap darıxdı. Ona elə gəldi ki, bu saat Qori müəllimlər seminariyasında oxuyan oğlu qapını açıb içəri girəcək, qaşlarını çatıb "Ata, eyib deyilmi, bu nə işdir tutmusan?" - deyəcəkdir. Sonra da baş götürüb evdən gedəcək, bir daha buralara üz çevirməyəcəkdir...

Həyətdə səs-küy çoxaldı. İtlər zingildəyib susdular. Araba təkəri-nin cırıltısı və kəlləri haylayan Tapdığın səsi eşidildi. Cahandar ağa pəncərədən həyəətə, nöqərlərin köməkləşib maralı arabadan necə düşürdüklərinə göz qoydu. Az sonra onun dalınca gedən Tapdıq əlindəki tənək çubuğunu oynada-oynada pəncərəyə yaxınlaşdı.

- Ağa, maralı gətirdim.
- Aparın bişirin. Uşaqları da çağır.
- Bir-iki şiş kabab gətirsəniz, bəsimdir.

Tapdıq eyvandan aralandı. Xırman yerində maralın yanını kəsdirən nöqərlərə yaxınlaşdı:

- Ay uşaqlar, bir yaxşı ocaq çatın. Deyəsən, bu axşamkı kabab bizə qismət olacaq.

Onun sözünü gizli sevinclə qarşıladılar. Arvadlar əl-ayağa düşüb, tələsik qara damlara qaçdılar. Qab-qacaq gətirib kişilərin yanını kəsdirdilər. Heç beş dəqiqə keçməmiş şaqqalanan maralın əti doğranıb sinilərə dolduruldu. Bozartmalığ ətlə kabablıq ayırd edildi. Ocaq alovlandı. Pəncərə şüşələri elə bil alışıb yandı. Kəndin üstünə çökən qaranlıq qorxurmuş kimi, Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi.

Tapdıq qolunu çırmayıb göstəriş verməyə, özündən cavanları buyurmağa başladı. O, ağanı hirsəndirməmək üçün həmişəki kimi kababı özü bişirməyi qərara aldı.

Ocağın ətrafında hər lənənlərin kölgələri tez-tez çarpazlaşıb həyəətə sərilir, bəzən də uzanaraq çəpəri aşır, kənardakı ot tayalarının üstündə dolandıqdan sonra qaranlığa qarışırdı. Ocaq çatıldıqca qığılcımları; ətrafa sıçrasır, yavaş-yavaş köz düşürdü.

Zəncirdən açılmış itlər də ət iyini duymuşdular. Bir-ikisi ocaqdan bir az aralı başını biləklərinin üstünə qoyub uzanmışdı. Qalanları isə çöməlib əti gözdən qoymur, fürsət tapan kimi sinib irəli sürünürdü. Əllərinə bir şey keçməyəndə isə geri çəkilib astadan zingildəyirdilər. Tapdıq maralın içini təmizlədikdən sonra bağırıqları bir neçə yerə bölüb itlərin qabağına atdı. İtlər əvvəlcə bir-birinin üstünə cumdular, sonra bağırıqları dartışdırı-dartışdırı həyətdən uzaqlaşdılar.

Nökərlər palıd odununun sürüşüb düşən közlərini bir az da irəli çəkдилər. Şişləri yan-yana düzdülər. Ətrafı köz üstündə bişən yağlı ət iyi бүürdü...

Gecədən xeyli keçmişdi. Mələyin nəfəsindən məst olan Cahandar ağa pıçılı ilə təzə arvadını oxşayırdı:

- Özün bilirən ki, səni heç yerə buraxan deyiləm. Kişi түpürdüyünü yalamaz. Sən həmişə, qəbrəcən mənim olacaqsan. Ancaq o da yazıqdı. Birtəhər dilə tutub, yola gətirmək lazımdır. Necə olsa uşaqlarımın anasıdır. Yanına get, əl-ayağına düş, yalvar, de ki, bir qəzadı başıma gəlib, yazığam, keç günahımdan, elə bil mən də sənin qulluqçu n. Qabağında dillənib üzünə ağ olmaram. Xasiyyətini bilirəm. Ürəyi yumşalıb barışacaq. Elə mən özüm də onu dilə tutacağam. Sonra da bir-birimizə isinişəcəksiniz.

Mələk bir pişik mehribanlığı ilə Cahandar ağanın sinəsinə qısılib xumarlanır, onun dediyi sözlərə qulaq asdıqca ürəyindəki şübhə və qorxu yoxa çıxırdı. Tüklü sinəsində mehriban bir əlin gəzdidiyini hiss edən Cahandar ağa hər şeyi unndub Mələyin ətli bədəninə qucaqlayır, cavan qadının hərərətli təmasından məst olurdu...

Əslinə baxsan, Mələk bu evə gəlməyindən narazı deyildi. O, Kürdən xeyli aralı olan dağ kəndlərindən idi. Təmiz havası, sərin diş göy nədən bulaqları, güllü-çiçəklı çəmənlikləri olan bu kəndin bütün qızları kimi Mələk də ayaqyalın, başıaçıq böyümüşdü... ,

O, balacalıqdan yetim qalmışdı. Hələ beş yaşı tamam olmamış dağda onların evini sel aparmışdı. Ata-anası da dayə ilə birlikdə yox

olmuşdu. Xoşbəxtlikdən gündüzdən əmisigilə, qızlarla oynamağa gedən Mələk geri qayıtmamış, beləliklə də salamat qalmışdı. Əmisi arvadı onu yanından buraxmamışdı. Binəyə köçəndə, yaylağa qalxanda onu özü ilə aparmışdı. O, çox qoçaq qız idi. Yaşının az olmasına baxmayaraq dərədən dörd-beş səhəng bulaq suyu gətirərdi. Kənddə hamı onun qoçaqlığından danışırdı. Səhər tezdən suya gələn arvadlar, atını sulamağa enən cavanlar Mələyin cığırla dərədən çıxdığını görürdülər. O az qala özü boyda olan mis səhəngi dalına alıb dodaqaltı zümmə edə-edə yoxuşa dırmaşırdı.

Mələyin dörd əmisi qızı vardı. İllər keçdikcə onlar böyüyür və bir-bir nişanlanıb ərə verilir. Hər dəfə toy olub qızlar cehizlə köçürüləndə Mələk uşaq kimi sevinir, nəhayət, ona da növbə çatacağını, onun da belə bir şad günü olacağını fikirləşirdi. O, əmisinə, əmisi arvadına İnandığı üçün heç nə düşünmür, vaxtı çatanda ona da cah-cəllalla toy olacağını gözləyirdi... Ancaq bir gün Mələk gözünü açdı və gördü ki, onun tay-tuşları, hətta özündən kiçik olan qızlar belə ərədlirlər, ev-eşik sahibi olublar.

Mələyi fikir götürdü. "Bəs mən? Yoxsa eybəcərəm? Qaş-gözümdə şikəstlik var? Niyə mənə yaxın duran yoxdur?"

Bir gün evdə heç kəs olmayanda, divardan asılmış balaca, üstü çil-çil güzgünün qabağında dayanıb, boy-buxununa xeyli baxdı. Qaşları çatma idi. İri gözləri bulaq kimi qaynayırdı. Yanaqlarından az qala qan damırdı. Qabarıq sinəsi elə bil köhnə koftasını partlatmaq istəyirdi. Qızın özündən xoşu gəlirdi. "Yox, deyəsən, pis deyiləm", - deyə xəyalından keçirib qımışdı. Otaqda bir neçə dəfə fırlanıb, kürəyinə tökülmüş saçına, qırqıncı donunun içində quzu quyruğu kimi yırğalanan ən-damına baxdı. Sonra da küncdəki badyanın ağzını açıb bir qaşığı süd üzünü götürdü. Yanaqlarına, saçlarına çəkdi. Elə bil qız birdən şam kimi alışıb yandı. Mələk güzgüdə bir də özünə baxdı. Hürkmüş kimi geri çəkildi. Aynada qaş-göz oynadıb şaqqıldadı. Qaç-qaç bayıra çıxdı.

Əmisi arvadı Mələkdə baş verən dəyişikliyi hiss etsə də, üstünü vurmadı. O belə bir qızı tezliklə əldən vermək istəmirdi. Bulaq başına, çay kənarında, qaynarda ondan söz soruşub ağzını arayan olanda cavab verirdi ki, qız nişanlıdır, qardaşım oğluna alacam. Mələyin də qulağı bu sözü çalmışdı. Lakin həftələr keçib, aylar dolandısı da, ortaya çıxan olmadı. Nəhayət, bir qızlıq sövq-təbiilə hiss etdi ki, onun ən gözəl günləri gəlib keçir. Atını sulamağa gətirən kənd cavanları onu

bulaq üstündə görəndə daha əvvəlki kimi həsrənələr. Ondan daha cavan, yeniyetmə qızlara söz atıb mahnı qoşurlar.

Nəhayət, bir gün Mələyi Kürün aşağı tərəfindəki kəndlərdən birinə əvə verdilər. Kişi ondan xeyli yaşlı idi. Deyilənlərə görə, kəndin varlı adamlarından olan Allahyar yeddi dəfə evlənmişdi. Sonuncu arvadını boşayandan sonra heç kəs ona qız verməmişdi. "Nə olsun, dövləti varsa da, arvad saxlayan deyil. Bəlkə heç kişiliyi də yoxdur", - deyə onun arxasınca ağız əymişdilər.

Allahyar aldığı arvadla altı-yeddi aydan artıq yaşamırdı. Hərəsində bir eyib tapır və evdən qovurdu. Əslində isə onun dərdi, uşaq dərdi idi.

O, sonuncu arvadı ilə haqq-hesabı kəsəndən sonra öz kəndlərindən evlənə bilməyəcəyini başa düşüb, birbaşa yuxarı dağ kəndlərinə getmiş və orada Mələyi görüb elçi düşmüşdü. Cəmi bir neçə həftəyə hər şeyi həll edib qızı evə gətirmişdi.

Onsuz da taleyindən küskün olan Mələk elə ilk ətindən ərinə boyun əymiş, onun dediyi ilə oturub durmuşdu. Allahyar da ilk günlər ona pis olmamışdı. Mələyi geyindirib-kecəndirmiş, "Yetinliklə böyüməsən, qoy əynin sevin", - demişdi. Ancaq bir üdən sonra yavaş-yavaş kürlüyə başlamış, Mələyin yediyini-içdiyini burnundan tökmüşdü. Hər gün bir bəhanə ilə onu danlayıb söymüş, "Niyə ırsağın olmur, sonsuz arvad mənim nəyimə lazımdır", - deyə evdə dava-dalaş salmışdı.

Mələk şam kimi ərisə də, dərdini heç kəsə açmırdı. Bir də bu qərüb kənddə onun dərdini söyləyəsi bir adamı da yox idi. Mələk sirrini çölə salmamaq üçün qonum-qonşuya belə getmirdi. Tez-tez eyvanda dayanıb yuxanlara, dolama yolların uzanıb getdiyi təpələrin o üzündəki dağ ətəyində güclə görünən kəndlərinə baxırdı. "İndi yəqin ki, oraların otu hələ solmayıb. Çiçəklər də yazın əvvəlindəki kimi tər-təzədir. Bulaqların suyu görəsən yenə sərindirmi? Yenə qayaların arasından sızdıqca şırıldayırmı? Ah, Allahın altında bircə günlüyə qanadlı quş olaydım, uça-uça gedib bacamızdan içəri düşəydim, əmimə, evimizə doyunca baxaydım, sonra da bulaq başına qaçaydım. Otların üstünə sərilib, göydəki buludların dağların başına necə qonduğuna baxaydım. Çiçəklərimizin, kəkotumuzun iyindən öteri burnumun ucu göynəyir. Görəsən məni heç yada salan varmı? Suya gələn qızlardan, atını sulayan oğlanlardan məni anan olurmu? Yoxsa yaddan çıxmışam?" - dey düşünür, örpəyinin ucu ilə dolmuş gözlərini silirdi. O, bir an belə kəndlərini, döşlərdə mal otaran uşaqları, atını çapıb çəmənliklərdə

gəzən oğlanları unuda bilmirdi. Tez-tez yarpızlı dərələr, dolama cığırlar yuxusuna girirdi. Onu qınayan olmasaydı, ya piyada, ya da yuxarı gedən arabaların biri ilə evlərinə qayıdardı. O, hiss edirdi ki, burada, Allahyanı evdə qəfəsə salınmış quş kimi yaşayır. Əri o yana dursun, qayınanası da ona göz verib, işıq vermir. Ancaq hələlik səbr edir, bütün bu işlərin sonuna çatmaq istəyirdi. Bərk ayaqda əmisinə sifariş edib yanına çağırmağı və dərdini ona açmağı qərara almışdı. Əgər o, Mələyi eşitməsə onda...

Mələk axır vaxtlar tez-tez Kürün sahilinə çıxır, əlini gözünün üstünə qoyub çiləkənlərə, yarığınların dibindəki burulğanlara, lap aşağılarda suların birləşdiyi yerdəki qayalıqlara baxırdı. O, cana doysa da, hələ qəti qərara gələ bilmirdi.

Bax elə bu vaxtlar Cahandar ağa peydə oldu və ley cücə götürən kimi, onu çaynağına alıb birbaşa evinə gətirdi.

4

Gecədən xeyli keçmiş kəndin aşağısında itlər hürüşdü. Ucqardakı qara damdan kiminsə səksəkəli səsi eşidildi.

- Ayə, a adam, kimsən?

Şamxal Çərkəzə cavab vermədi. Yavaş-yavaş evə yaxınlaşdı. Qara damın qabağındakı çardağın dirəyini özünə dalda edən Çərkəz qaraltının kim olduğunu bilənə qədər əlini tufəngin tətüyindən çəkmədi. Şamxal çaxmaq şaqqıltısını eşidib dinləndi:

- Ə, mənəm, nə səs-küy salıbsan?

Çərkəz gözlədi. Qaraltı ona yaxınlaşandan sonra dirəyin halından çıxdı:

- Ə, xeyir ola, gecə vaxtı qəbirdən xortdamış kimi bardan gəlirsən?

Şamxal həmyaşadı Çərkəzin xasiyyətinə bələd idi. O, yeri oldu olmadı, həmişə zarafat edib adamlara sataşmağı sevərdi. Şamxal da dil altında qalan deyildi. Ancaq bu dəfə ona cavab verməyə həvəsi yox idi. Çərkəz hələ də çaxmağın dabanını endirməmişdi. Bunu görə Şamxal sakit dayana bilmədi:

- Ə, düşmənlə adamlar kimi tufəngi niyə hazır tutubsan?

- Nə çoxdu anasının əmcəyini kəsənlər. Ehtiyatlı oğulun anası ağılamaz.

Onlar sakitcə içəri keçdilər. Dirəkdən asılmış qara çıra qazma damın divarlarını güclə işıqlandırır. İçəri his dolmuşdu. Orta bacanın altındakı ocaq yerində iri bir kötik yanırdı. Qorun altında qara aftafa vardı. Çırağın hisindən kərənlər qapqara olmuşdu. Divarın torpağı quzulayıb tökülürdü. Küncə-bucağa dolmuş qarafatmaların qəmli cırıltıları çöldəki böcəklərin səsinə qarışmışdı. Hisli çırağın başına dolanan pərvanələrin iri kölgələri gah divarda sürünür, gah da torpaq döşəməyə sərilirdi.

Bu qərrib sükutdan Şamxal elə bil vahimələndi, gözücu mitil yorğan-döşəkdə yatana baxdı. Güləsər yumaq kimi büzüşüb yuxuya getmiş, uzun

hörükləri sürüşüb torpağa düşmüşdü. Nəfəs aldıqca sinəsi mitil yorğanı titrədirdi. Onun nazik burun pəreləri səyriyir, yarımçıq dodaqları arasından dişləri pərıldayırdı. Şirin yatan qızın mışılıtsı evə yayılmışdı.

Damın küncündə, arakəsmənin o üzündə inək oxrandı. Sonra da şırıltı və şıppılıt səsi gəldi. Evi kəsif miz iyi bürüdü. Çərkəz küncə sarı gedib donqulandı:

- Damazlığı kəsilmiş elə bil buranı gözləyir. İçəri girən kimi aləmi murdarlayır.

Şamxal həm mal damı, həm də ev olan qazmada darıxdı. Çərkəz bunu duydu.

- Gəlsənə eşiyə çıxaq, elə çardağın üstündə yer salıb uzanarıq.
- Heç nə hazıra deyil. - Şamxal vaxtsız gəlməyinə bir bəhanə tapmaq məqsədi ilə əlavə etdi: - Balıq tutmağa gedəcəksənmi?
- Gedəcəyəm. Necə məgər?
- Mən də gedəcəyəm.
- Hələ tezdir, qoy ay doğsun. Həm axşamdan atdığım qarmaqları yoxlarıq, həm də təzə qarmaq atarıq.
- Yaxşı, qoy sən deyən olsun.
- Ay qız, ay Güləsər, dur çardağın üstünə palaz sal.
- Ə, qızı niyə oyadırsan?

Güləsər durub yerində oturdu. Gözlərini ovuşdurub gərnəşdi. Onun hələ də yuxulu olduğunu görən Çərkəz yenidən dilləndi:

- Tez ol, eşikdə gözləyirik.

Yalnız indicə evdə yad adam olduğunu bilən Güləsər qızarıb yorğanını başına çəkdi. Onlar eşiyə çıxan kimi ayağa durub donunu əyninə keçirdi. Küncdəki boz kilimi və döşəyi götürdü. Çardağın üstündə onlara yer düzəltdi. Sonra da kənara çəkilib sakitcə dayandı. Çərkəz bacısının "daha mənimlə işin yoxdur ki?" demək istədiyini anladı.

- Get, gör yeməyə bir şey taparsanmı, acından ürəyim doğranır.
Yəqin Şamxal da mənə yoldaşlıq edəcək.
- Çox sağ ol, toxam.
- Yaxşı, yemir-yeməsin, sən mənə bir şey tap gətir. Qaşığı da İki elə.
Bəlkə sonradan iştaha gəldi.

Çərkəz Cahandar ağagildə olan hadisəni bilsə də, üzə vurmadı. O özünü elə aparırdı ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur.

Güləsər yalın ayaqlarını şappıldada-şappıldada çardaqdan endi. Evə keçib iri bir mis camı qatıqla doldurdu. Təzəcə bişirdiyi arpa fətirinin üç-dördünü büküb camı ağzına qoydu. Cəld damın üstünə çıxdı. Çərkəz camı qabağına çəkdi:

- Di get yat, gör sənin toyunda qardaşın nə qiyamət eləyəcək!
Güləsər yeniyyətə kənd qızlarına xas olan bir qəmzə ilə boynunu bükdü və dinməz-söyləməz çardaqdan endi.

Çərkəz arpa çörəyini ovcunda ovxalayıb qalığın içinə tökdü. Ağac qaşığıyla qarışdırıb doğramac etdi. Bir qaşığı götürüb ağzına aldı. Ləzzətlə damağını şaqıldadıb başını buladı.

- Qatıq deyil ki, baldır, bal, şəkərə təpik atır. Adamın beyninə işləyir. Bir qaşığı əlinə götür, gör nə .

O, camı irəli itələdi. Şamxal könülsüzçəsinə qaşığı götürdü... Bir azdan çərkəz mitil yorğanı başına çəkdi.

- Yaxşı, mən yatdım. Gecə keçir. Sən də uzan. Ay doğanda gedərik.

O, yorğana bürünən kimi xoruldadı. Şamxalın isə gözünə yuxu getmədi, arxası üstə uzanaraq əllərini başının altında daraqladı.

Göyün üzü tərtemiz idi. Ulduzlar titrəşirdi. Karvan yolu haçalanıb göy qübbəsində göz işlədikcə uzanırdı. Kənd yuxuda idi. Cələdəki çaqqalların vaqıltısı, tənbel-tənbel hürən itlərin yuxulu səsi, bir də Kürün qıjıltısı bir-birinə qarışmışdı. Şamxal gözünü səmadakı ulduz-lara dikmişdi. Yata bilmirdi. Elə bil yuxusu ərşə çəkilmişdi.

O, bir daha evə qayıtmayacağını qərara alsa da, hələ nə edəcəyini müəyyənləşdirə bilmirdi. Birdəfəlik kənddən çıxıb getsə necə olar? Bəlkə, dayısıgilə getsin? Görəsən onlar bu işə necə baxarlar? Bəlkə, "Kişi də anasını, bacısını atıb gələrmə?" - deyib onu danlayacaqlar. Doğrudan da, ora getmək olardımı? "Atamın bu işindən sonra kim mənim üzümə baxar? Bir də, qoltuqda yaşamaq heç kişilikdən deyil. Dayım da olsa, minnətnən çörək yemərəm. Heç kəsə yalvaran deyiləm. Özümə bir daxma düzəldəcəyəm. Kənddəki qızlardan birini də

gətirib qoyacağam evə. Atamın acığına cah-cələflə da toy edəcəyəm. Bəs xərc-xərəcət?"

Şamxal durub yerində oturdu. Cibindən gümüş tütüncabını çıxarıb papiros eşdi. Yanıqlı-yanıqlı sümürüb tüstülətdi. Yenə fikir onu götürdü. "Atamın mal-dövlətində mənim də payım var. İlxıdan at, naxırdan mal ayırıb gətirəcəyəm. Görüm qabağında necə durur?! Bəlkə birdən atam razı olmadı? "Hələ ölməmişəm ki, malımı-dövlətimi dağıdırsan?" - deyə qabağıma çıxdı, onda necə olsun? Doğrudan da, mal-dövlətin hamısı onun idi. Mən ki, hələ bir iş görməmişəm? Bir də ki, Əşrəfdə var idi".

Qardaşı yadına düşəndə Şamxalın həm ürəyi kövrəldi, həm də qəzəbi artdı. O, Əşrəfi çox istəyirdi. Əşrəf, necə deyərlər, canlara dəyən oğlan idi. Amma atasının iki qardaşın arasında ayrı-seçkilik saldığını xatırlayanda tutuldu. Atası burada da insafsızlıq etmişdi. Əşrəfi keçən il Qori müəllimlər seminariyasına oxumağa göndərmiş, Şamxalı isə yanında saxlamışdı. "Evimizdən biri oxusa bədsir, - demişdi, - sən qal. Bu cah-cələl kimindir? Qardaşın məktəbi qurtarandan sonra Allah bilir hara çıxıb gedəcək. Mənə sən qalacaqsan".

- İndi də belə. "Yox, atam da olsa, boyun əyməyəcəm. Onun bir çöpü də mənə lazım deyil. Təzədən onun qapısına getsəm, üzümə vurmasa da, ürəyində "Urvan məndən olmasa, kündən küt düşər" -deyəcək. Heç nə lazım deyil, heç atamın seçdiyi qızlara da yaxın getməyəcəm. Kimi ürəyim istəyir, onu da alacağam. Nə çoxdur kəndimizdə gözəl-göyçək qızlar. Elə biri Çərkəzin bacısı Güləsər. Kimdən pisdir? Nə olar atası gəmiçi olanda? Özünün də deyəsən mənə meyli var".

Şamxal papirosunu sümürüb çardağın üstündən yerə atdı. Kəzəran papiros havanı cızıb otluğun arasında xeyli qızardı. İri bir ağcaqanad vızıldayıb Şamxalın başına dolandı. Qulağının dibindən sancıb uzaqlaşdı. Şamxal bayaqdan bəri onu yoran dolaşmaq fikirlərdən yaxasını qurtarmaq üçün yorğanı başına çəkdi. Ancaq yenə sakit ola bilmədi. Bir yandan da bədəninə daraşan birələr onu qor kimi daladı. Yata bilməyəcəyini görə Şamxal yorğanı kənara atıb oturdu. Hardasa xoruz banladı. Aşağıdakı təpələrin arxasından çıxan ay yuvarlana-yuvarlana yuxarı qalxdı. Kəndin üstünə solğun bir işıq çiləndi. Kürün şaxalənmiş suları parıldadı. Gecə böcəkləri səs-səsə verib ötür, çəmənlikdəki yaşıl qurbağalar quruldaşırdılar.

Ay doğandan sonra ulduzlar solğunlaşıb titrəşdi. Asta, olduqca mülayim bir bahar küləyi əsdi. Şamxalın burnunu çəmənlə çiçəklərinin qoxusu qıcıqlandırdı.

Çərkəzin xorultusu mışıltya çevrilmişdi. Şamxal qibətə ilə ona baxırdı. Ay doğanda onu oyatmalı olduğunu belə unutmuşdu.

Birdən Çərkəz hövlnək oyanıb, başını yorğanın altından çıxartdı:

- Aya, a Şamxal.
- Nədi?
- Deyəsən, hava aydınlaşıb?
- Hə, dur, ay çoxdan doğub.

Çərkəz yorğanı üstündən atıb ayağa durdu. Qollarını açıb gərnəşdi. Sərin havanı ciyərlərinə çəkib bərkədən əsnədi.

- Deyəsən, yatıb qalmışsın.
- Yaman şirin yuxuya getmişdin, özüm qaldırmadım.

Çərkəz yorğanı kilimə büküb çardaqdan endi. Həyətdən içəri atdı. Bir az kənarda onu gözləyən Şamxalın papirosu işıldayırdı.

Onlar kəsə cığırda birbaşa sahilə yollandılar. Ətraf səssiz idi. Kükrəyib daşan Kürün qijiltısı daha aydın eşidilirdi. Cələdəki çaqqallar ulaşırdı.

Yarğanın qaşına çatdılar. Suyun sərin havası onların üzünə çırpıldı. Şamxalın bədəni üşürməyə başladı. Çərkəz Ay işığında parıldayan qol-qanadlı Kürə baxdı:

- Deyəsən, su daşıb?
- Yəqin yenə yuxarıya yağıb. Axşamdan dağların başında şimşək çaxırdı.

Çərkəz köksünü ötürüb uzaqda qaraları qayalıqlara baxdı.

- Yazıq kişi hələ də gəlib evə çıxmayıb.
- Kim, Qoca dayımı?
- Hə, - deyər Çərkəz cavab verdi. Sonra köksünü ötürüb əlavə etdi:
- Kişi yaman qocalıb. Daha əvvəlki kimi deyər, əldən-ayaqdan düşüb.
- Qoyma getsin. O yaşda adama gəmiçilik etmək çətinidir.
- Əlacımız nədir? Bir də, onu öləncə gəmidən ayırmaq olmaz.

Sırağagün gəminin başını aldırırlar. Kişi çəpi dayayıb gəmini saxlayır. Suyun ortasına gələndə çəp yerə çatmır. Özü də suya düşür. Birtəhər üzüb çıxır. İndi neçə gündür evə gəlmir.

Şamxal susdu. Çərkəz də dinmədi. Tozlu araba yolunu keçib sahilə endilər.

- Su yaman bulanıb.
- Onda bəxtimiz kəsib.

- Asmaları su aparmaz ki?
- Ağlım kəsmir. Ancaq sən de ki, su daşıb adanı basmamış ola.
Səs eşidən şələquyruq bir tülkü gözləri parıldaya-parıldaya qaçıb, özünü yarğanın altındakı yulğunluğa verdi. Çərkəz zil səsle qıy çəkib onu daha da qorxutdu.

- Görək tufəngi götürəydim.
- Ə kişi, sən balıqdan danış, tülkünü neyləyirsən?
- Tülkülərlə mənim haqq-hesabım çoxdur. Köpək oğlunun malı qapıda toyuq-cücə qoymayıb.

Çərkəz suyun qırağına çatan kimi paltarını soyımdu. Bir neçə gün əvvəl su daşanda əmələ gələn gölməçəyə yaxınlaşdı.

- Ə, hara gedirsən?
- Qurbağa tutmağa. Qarmağa keçirəcəyəm.

O özünü şappılı ilə suya atdı. Bir az bundan qabaq səs-səsə verib suyun üzündə süzən qurbağalar susdular. Çərkəz balaca gölməçədə xeyli əlləşdi. Bir-iki dəfə əlinə toxunan soyuq və sürüşkən qurbağaları qaçırtdı.

Şamxal dolaqlarını açıb ayaqlarını soyunana qədər çərkəz qayıtdı. Onun əlində beş-altı qurbağa vardı. Çərkəz onları başaşağı sallamışdı. Qurbağaların qarnı ağırardı.

- Al, qarmağa keçir. Özün də əlli tərپən.
- Əlimə ziyil düşməz ki?
- Boş sözdür. Amma qarmağa elə keçir ki, ölməsinlər.

Onlar paltarlarını soyunub, yarğanın dibində, iri bir daşın altında gizlətdilər. Şamxal suya girməzdən əvvəl dönüb Çərkəzin üzünə baxdı.

- Hansı tərəfə gedəcəyik?
- Adanın o üzündəki çiləkənlərin alt tərəfinə. Orada həmişə balıq olur.

Kürün üstünü qatı duman bürümüşdü. Xırdaca və köpüklü ləpələr yarğanın dibini yalayır, ağac qırıntılarını və çör-çöpü kənara atırdı. Onlar sahilboyu qalxdılar. Bir azdan Şamxal dayandı.

- Ə, hara gedirsən, gəl elə şığanıb buradan keçək.
- Yox, bir az da gəl. Yuxarıdan düşək ki, birbaşa adanın üstünə çıxaq.
- O. dayanıb Şamxala baxdı. - Yoxsa üşüyürsən?
- Niyə sən üşümürsən, mən üşüyürəm?

- Mənə baxma, rəiyyət balasının canı bərk olur. - O, sözünün dalını demədən şappılı ilə suya atılıb üzməyə - Gözlə ha, qurbağaları axıdarsan.

Su soyuq idi. Ancaq bunu nə Şamxal, nə də Çərkəz hiss edirdi. Onlar bir-birinin bəhsinə üzüb adaya çatdılar. Yalnız burada bədən-

lərinin soyuqdan qızardığını hiss etdilər. Çərkəz yaxşı tanıdığı cığırla yulğunluğu keçib, qarmaq atdığı yerə gəldi. Qarmağın biri yerli-dibli yox idi. Bunu görəndə Çərkəz özünü saxlaya bilmədi. -Vay, köpəkuşağı!

- Nə olub? - deyə ona yaxınlaşan Şamxal soruşdu. - Bəlkə balıq kəndiri qırıb?

Yox...Dayan, dayan, ayaq izi var. Vay sizin... Özüdə indicə aparıblar-Yəqin balıq düşübmiş.

Adamın o tərəfindəki qamışlıqdan səs gəldi. Çərkəz birbaşa oraya yüyürdü. Şamxal onu tək buraxmadı.

- Anasının əmcəyini kəsənlər, hara qaçırsınız? Əyə, dal tərəfdən qabaqlarına keç, qoyma bunları, - deyə Çərkəz qışqıraraq, ayağına batan çökürlərə fikir vermədən irəli cumdu.

Onlar qamışlığa çatanda heç kəsi görmədilər. Duman daha da qatılaşmışdı. Ancaq o taydan, yağmanın qarşından səs gəlirdi. Xısın-xısın danışır gülürdülər.

- Gəl qayıdaq, heç kəs yoxdur.

- Görmürsənmi səs gəlir?! Yəqin Sadıqlının uşaqlarıdır. Yaxşı, bərc olsun!..

Onlar geri qayıtdılar. Atılan qarmağın birini də balıq aparmışdı. Çərkəz daha da əsəbiləşdi. Elə bu vaxt sudak: qarmağın zərblə dartıl-dığına gördülər. Çərkəz hər şeyi unudub, birbaşa çiləkənin yanına qaçdı. Balıq çirpənib suyun üzərinə çıxır, quyruğunu şappıldadıb dartır, sonra da suyun dibinə cumurdu. Kəndir az qalırdı ki, üzülsün.

- Əyə, tez özünü yetir, deyəsən yaman zırpı balıqdır, gücüm çatmır.

Çərkəz kəndirdən tutub var gücü ilə dartır, balıq isə onu sürüyüb aparırdı. Şamxal onun köməyinə çatmasa idi, Çərkəz axıracan tab gətirə bilməyəcəkdi. Naqqa bir anlığa suyun üzünə qalxdı. Sanki düşmənlərinin kim olduğunu bilmək istəyirmiş kimi onlara baxdı və birdən quyruğunu suya elə çirpdi ki, onların hər ikisi səksənib geri sıçradı. Balıq yenə suya cumdu. İslənmiş kəndir dartınıb onların əlini kəsirdi. Balıq onları addım-addım su aşağı aparırdı.

- Əyə, tez kəndiri bir yerə bağla, - deyə Çərkəz qışqırdı. Şamxal güc-bəla ilə ipi yulğun koluna dolayıb dayandı. Onlar nəfəslərini dərdilər. Görünür, balıq da dincəlirdi.

- İndi ipi yavaş-yavaş yığ!

Onlar güc-bəla ilə kəndiri çəkдилər. Naqqa yavaş-yavaş təslim olurdu. Nəhayət, onu çəkib çıxartdılar. Çərkəz sahilə, qumluqda, ça-

palayıb çırpınan balığı əldən qaçırmamaq üçün iri bir ağac götürüb var gücü ilə naqqanın başına endirdi. Gicəllənən balıq bığlarını oynadıb rahatlaşdı. Çərkəz onu candan eləməmiş əl çəkmədi.

- Belə eləməsən suya düşən kimi diriləcəkdin. İtlərin Allahı verdi, köpənəcənin yeyəcəklər, - deyə Çərkəz naqqanı ayağı ilə arxası üstə çevirdi.

Dayanıb bir-birinin üzünə baxdılar. Bədənlərindən buğ qalxırdı.

- Hə, üşümürsən ki?

- Yox.

- Onda gedək, çiləkənin alt tərəfinə qarmaq ataq.

- Yəni orda balıq var?

- Var. Qızıl balığın əsl məkanı oradır.

Şamxal etiraz eləmədi. Yulğunların arası ilə Çərkəzin göstərdiyi səmtə doğru addımladılar.

... Onlar paltarlarını geyinib sahilə qayıdanda artıq dan yerinə səda düşmüşdü. Səba nəsimi Kürün səthinə çökmüş dumanı qovub uzaqlara aparırdı. Sahildəki yulğun kolları, yaşıl otlar, hətta cığırılar belə şəhə bulaşmışdı. Kənd itləri səs-səsə verib hürüşür, at kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafa yayılırdı.

Çərkəz yarğanın kənarındakı dikdirdə ayaq saxladı. Yenicə tut-duqları pullu balıqları irəli uzatdı.

- Al, evə apar. Mən yenə tutaram.

- Yox, - deyə Şamxal etiraz etdi. - Gedək sizə. Güləsər bişirsin.

- O nə qanır balıq bişirməyi?

- Elə demə, çox ləzzətli balıq bişirir.

Çərkəz qaşlarını çatdı. Təəccüblə Şamxalın üzünə baxdı:

- Sən hardan bilirsən?

- Bilirəm, - deyə Şamxal sakitcə cavab verdi.

Çərkəz heç nə demədi. Şamxal onun evə doğru könülsüz addımladığını hiss etdi.

5

Qaranlıq qarışıb əl-ayaq yığışandan sonra Zərnigar xanım yan otağa çəkildi. Səhərdən dilinə bir şey dəyməsə də qulluqçuların gətir-diyi çay-çörəyə əl vurmadı. Anası ilə bərabər, göz yaşını axıdan Salatın nə qədər yalvardısa da, arvad inadından dönmədi. Evə qaranlıq çökdü. Qızının lampanı yandırmaq istədiyini görəndə acıqlandı:

- Yıxıl, öl bir yerdə! Mənim çıraqımı fələk özü söndürüb.
- Ana, dərdin alım, adamın ürəyi darıxır.
- Bəs mənim ürəyim darıxmır?
- Qoy yandırım.
- Sənə dedim otur bir yerdə. Mən bu evin ocağını kor qoyacağam.
- Sən qağamın canı.
- Qağan da ölsün, sən də. Əl çək məndən.
- Ana, necə qıyıb qağama elə dedin?

Arvad hirsli olduğundan nə danışdığını bilmirdi. Salatın səsinə kəşib təəccüblə onun üzünə baxanda Zərnigar xanım elə bil yuxudan ayıldı. Hələ də evə qayıtmayan oğlunu xatırladı.

- Allah atan Cahandar ağanın əlifini yanılıtsın, ay bala, məni elə çaşdırıb ki, nə danışdığımı da bilmirəm.

Salatın anasının boynunu qucaqlayıb, üz-gözündən öpdü:

- Dərdin alım, ay ana, qağama qarğama.

Həmişə mal-qara örişdən qayıdanda həyəətə çıxıb, əli belində, qulluqçulara göstəriş verən, inəklərin südünü bir yana yığdırıb eyməyə çəkdirən, toyuq-cücəni rahatlayıb, itlərin yalına belə göz qoyan Zərnigar xanım indi yerindən tərpənmədi. Yarğanın qaşında at kişnəyəndə ərinin gəldiyini hiss etdi. Otaq onun başına fırlandı. Arvadın bədənini titrətmə götürdü. O, pəncərədən hər şeyi görürdü. Əlində çatı buzov dalınca qaçanları da, malları xalxala dolduranları da, itlərin zəncirini açıb yal tökənləri də gözündən qoymurdu. Onun həyatı dünənə qədər nə yaxşı sakit keçirdi. Şamxal bir tərəfdə hərlənər, hamıdan çox istədiyi, boynunu oxşayıb "mənim yaranal ərim" - dediyi Cahandar ağa samanlığın üstündə oturub nərləyərdi. Zərnigar xanım da ortada hərlənərdi. Amma indi!..

Onun fikri bayırda qalsa da yerindən tərpənmir, canını dişinə tutub dayanırdı. Hətta xalxaldan çıxan tərəl buzov anasını əməndə arvad hər şeyi unudub "ay qız!" - deyə çığırdı da. Salatın anasından nə olduğunu soruşanda Zərnigar xanım "heç" – deyə köksünü ötürdü. Onun gözü yolda idi. Bu gün-sabah kiçik oğlu oxumaqdan qayıdacaqdı. Ona nişan aparacaqdılar. Zərnigar xanım düz iki il idi ki, kənd qızlarını gözündən qoymurdu. İstər Qaynarda, istərsə də Kürdə çimişəndə onlara baxır, toyda, nişanda özünə gəlin seçirdi. Əşrəf onun istəklisi idi. Özünün dediyi kimi, ilk ovunun balası idi. Onun özünə layiq bir qız axtarıb tapraaq, sonra da cah-cələlla toy etmək Zərnigar xanımın arzu-

su idi. Axı, Əşrəf hər oğulun tayı deyildi. Hələ bu mahalda onun kimi gözəl-göycək, qanacaq, mərifətli bir oğul yox idi. Zərnigar xanım elə bilirdi ki, göy çat eləyəndə Əşrəf yerə düşüb. O hər yerdə, hər məclisdə oğlundan danışar, onun boyunu sevərdi. Buna onun haqqı da var idi. Doğrudan da, bu mahalda iki savadlı vardısı, onun biri Əşrəf idi. Əlbəttə, kitab-dəftərin nə olduğunu bilməyən Zərnigar xanım oxumağın da nə olduğunu başa düşmürdü. Ancaq bircə şeyi bilirdi ki, oğlu deyəsən hamıdan, hətta doğma qardaşı Şamxaldan da seçilir.

Bir ay bundan əvvəl onlar qazının qapısına getmiş və qız "həsini almışdılar. Onlar Əşrəf gələndə qədər hər şeyi hazır etmək istəyirdilər. Elə bu məqsədlə də Cahandar ağa şəhərə, həftə bazarına getmişdi. Geri qayıdanda parça-paltar əvəzinə Mələyi gətirmişdi. Zərnigar xanımı da elə yandıran bu idi. Bunları düşündükcə onun başından tüstü çıxır, ünü göyə qalxırdı. "Səni görüm el içində xəcil olasan, ay kişi, oğul-uşaq yanında üzün qara olsun", - deyə ərinə qarğayırdı.

Həyətdə ocaq qalanıb maralın dərisi soyulanda arvad yenidən hirsələndi. "Səni görüm gora sağ baş aparmayasan! Təzə eşqə düşdüyün yerdə tanrı belini qıraydı, Gör nə tezcə də ova gedib? Gül kimi balamı evindən didərgin salıb, hələ utanmır, iştahından maral əti də keçir. Görüm yediğiniz boğazımızda qalsın. Bilirəm ki, elə də olacaq. Təzə bardağın suyu sərin olar. İndidən xanımına maral əti yedirdir. Qoy 336sun. Mənim ahım sızı tutmasa, daha heç nə bilmirəm".

Salatın anasının vəziyyətini başa düşsə də, bir şey deyə bilmirdi. Axı o nə edə bilərdi? Anasına təsəlli vermək üçün bir sözü yox idi...

Tapdıq qapını ayağı ilə itələyib, yavaşca araladı. Əlindəkiləri yerə salmamaq üçün çiyinini qabağa verib, otağa keçdi. Yenicə qalaylandığından par-par parıldayan iri mis sinini taxtın üstünə qoydu. Səcdan götürdüyü isti yuxaları qatlayıb göy soğanla birlikdə camın yanına düzmüşdü.

Tapdıq sinini ehmalca irəli itələdi.

- Xanım, özüm bişirmişəm. İsti-isti yeyin.

İstiot və kəkotu səpilmiş kababın xoş ətri dərhal otağa doldu. Salatın tez ayağa durdu. O, birtəhər anasının könlünü almağa çalışdığından, qabı irəli çəkdi. Ancaq anası ona imkan vermədi. İlan çalmış kimi yerindən dik atılıb camı götürdü və vıyılı ilə bayıra atdı. Tikələrin hərəsi bir tərəfə dağıldı. Mis cam daşa dəyib danqılıdadı, sonra da otluğa diyirləndi. Otağı əsəbi bir səs бүürdü:

- Apar, ver ağana, qoy təzə xanımının gözünə soxsun.
Tapdıq nə isə demək istədi. Lakin Zərnigar xanım ayağını yerə döyüb onun üstünə qışqırdı:

- Bu saat rədd ol burdan! Yoxsa, ağanı sənə, səni də ağana qataram.
Nökər dinməz-söyləməz bayıra çıxdı. Arvadı yenidən hirs götürdü.
"Yox, bu evin altını üstünə çevirəcəyəm. Onun yurduna od vuracağam. Bu hayfı onda qoymaram. Mən çöldə-zadda qalmamışam. Mənim də sahibim var. Yerlər qulaqlıdır. Bu gün-sabah gəlib çıxarlar".

O doğrudan da qapını açıb həyəətə çıxmaq, ərini Mələyə, Mələyi də arinə qatmaq istədi. Ancaq səhərkə əhvalatı xatırlayanda susdu. Büzüşüb bir künəcəcə oturdu. Əli hər yerdən üzöldüyündən, gözlərinə dəm verdi.

Salatın yük yerindən yorğan-döşək götürüb yer saldı. Sakitcə anasına yaxınlaşdı.

- Dur, ana, qurbanın olum, canına yazığın gəlsin.
Zərnigar xanım bu dəfə dinmədi. Elə pallı-paltarlı yerinə uzandı. Salatın anasının böyrünə qısıldı. O, bu saat atasının fikrini dağıtmaq üçün çox şey söyləmək istəyirdi. Ancaq nədən başlamağı bilmirdi. Qardaşından söz salıb Şamxalın harda olduğunu soruşsun, yoxsa Əşrəfdən danışib qardaşına almaq istədikləri qızımı tərifləsin? İki gün əvvəl Kürün qırağında onu gördüyünümü söyləsin? Anasına desinmi ki, qız Əşrəfi soruşurdu? Onun qaş-gözüünü tərifləyib, şirin gülüşündən, çənəsindəki qara xalından sözmü salsın?

Salatın çox fikirləşdi, çox düşündü və özünün də xəbəri olmadan yuxuya getdi. Qızının bir quzu kimi böyrünə qısıldığını görən Zərnigar xanım ehmalca onun üstünü örtüdü. Salatın şirin-şirin mişıldayırdı!. Arvad bir anlığa hər şeyi untdu. Onun qəlbindəki analıq hissi qadınlıq duyğusuna, kinküdurətə və qısqanclığa üstün gəldi. "Mən bunu hara qoyum gedim? - deyə düşündü. - Tutalım, sifariş elədim, qardaşlarım gəlib məni apardılar, bəs sonra? Onlar dinc duracaqlarmı? Araya qan düşməyəcəkmı? Kim bilir, dilim-ağzım qurusun, bəlkə də uşaqlardan birini öldürdülər. Ya da ki, bizim kişini vurdular, onda necə olacaq? Elə də sa, belə də olsa, yenə mənim evim yıxılmayacaqmı? Oğlum-qızım düzdə qalmayacaqmı? Nə bilim vallah, heç özün də bu işlərdən baş açmıram. Kaş yaranmayaydım. Allah məni bura gətirən günə daş yağdıraydı".

Artıq ətraf sakitləşmişdi. Ay solğun işığını pəncərədən içəri salmışdı. Kürün qijiltısı aydınca eşidilirdi. Zərnigar xanım gözünü pəncərə-

rədən bayıra zilləyib fikrə getdi. Xəyal onu uzaqlara, bu yerlərə gəl-diyi ilk günlərə aparıb çıxardı...

Zərnigar üç qardaşın tək bacısı idi. Evin körpəsi, anasının sonbə-şiyi olduğuna görə hamı onun başına pərvanə kimi dolanırdı. Evdəki gəlinlər onu əzizləyir, Özlərinə bir don tikəndə, ona ikisini biçirdilər. Zərnigar qayğısız bir həyat keçirirdi. Kənddə bir toy, nişan olanda gəlinlər onu da aparır, qardaşları, bu tək bacını dönə-dönə oynadıb əllərini şabaşla doldurur, yorub taqətdən salmamış ondan əl çəkmirdilər. İllər keçdikcə Zərnigar yaşa dolur, nazik, ucaboy bir qıza dönürdü. Artıq nişanlı qızlar onu öz cərgələrinə qatır, bəy gəzəndə onu da özləri ilə aparırdılar. Zərnigar belə yerlərdən çox vaxt əlləri və dirnaqları xınalı qayırdı.

Qardaşları onu belə görəndə sataşır, "A xınalı kəklik, çox dağa-daşa çıxma, naqafil ovçuya rast gələrsən", - deyirdilər. Zərnigar bu atmacaların mənasını o qədər də yaxşı başa düşməsə də, qızarıb evdən bayıra qaçırdı.

Bir gün yenə kəndlərində toy vardı. Cavanlar cıdırı çıxmışdılar. Qızlar, gəlinlər damların üstünə toplaşib qoşalaşan atlara baxırdılar. Nəməri kimin alacağı hamını maraqlandırırırdı. Zurnaçılar cuşa gəlib daha da zilə çəkirdilər. Atlılar uzaqlaşır, xır yolunu keçib o tərəflərə, təpələrin ətəyindəki düzənliyə gəldirdilər.

Onlar kənddən aralanıb döngədə görünməz oldular. Az sonra geri qayıtdılar. Qabaqda göy buxara papaqlı, kəhər atlı bir oğlan gəlirdi. At quş kimi süzür, xəndəklərin üstündən yüngüllüklə atılırdı. Çərkəzi paltarlı bu oğlan atın yalına yatarıq qamçını oynadırdı. Onun başlığı ağ göyərçin qanadı kimi havada çırpınırdı. Hamı təəccüblə cıdırın qalibinə baxırdı. Camaatın arasına pıçıltı düşmüşdü:

- Bu kimin oğludur?
- Vallah, tanımıram.
- Heç biz tərəfin adamına oxşamır.
- Deyəsən qonaqdır.
- Qonaq ürək eləyib bizim cavanların qabağında at oynatmaz.
- Ciyərli oğul özünü hər yerdə göstərer.

Adamlar atlının qabağına yüyürdülər. Qərib oğlan nəməri göydə alıb atının boynuna doladı. Gümüş döşüklü kəhərin yalı, qırmızı kəlağayının altından qız teli kimi axıb töküldü. Oğlan arxada qoyduğu cavanları gözləmədən atını birbaşa zurnaçıların qabağına sürdü. Kəhər şaxə

qalxıb kişnədi. Dəfin ahənginə uyğun olaraq qabaq ayaqlarını yerə döydü. Oğlan birdən yəhərdə başı üstündə dayandı. At qaçaraq onu xeyli uzağa apardı və geri dönüb dördnala çapdı. Oğlan görünməz oldu. Arvadların çoxu, elə Zərnigar da içini çəkib qışqırdı. At qaçıb camaata yaxınlaşanda kəhərin böyrünə yatan oğlan sıçrayıb ayaq üstə atın belinə qalxdı. Zurnaçıların bərabərinə çatanda atılıb yerə düşdü.

Hamı heyran qalmışdı. Ancaq, deyəsən, kənd cavanlarının çoxu qəzəbli idi. O, atı yedəkləyib kənara çəkilən kimi, kimsə xəncərin dəstəyindən yapışb irəli çıxdı.

- Ə, toy toğlusu kimi nə atılıb-düşürsən! Yoxsa bizi arvad hesab eləyirsən?

Oğlan çiyni üstündən dönüb saymazıyana ona baxdı.

- Özün arvad adını üstünə götürürsənsə, mən bir şey demirəm.

Xəncərin havada parıldaması ilə qəribin oğlanın biləyini göydə tutması bir oldu.

- Vaxtsız banlayan beçənin başını tez kəsərlər, bala, ağır otur, batman gəl.

Cavanlardan bir neçəsi irəli çıxanda Zərnigarın qardaşları qırğı kimi atılıb ortaya keçdilər və qəribi araya aldılar.

- Kimi əcəl hərləyirsən, qabağa çıxırsın, - deyə xəncərlərini hazır tutdular. Elə bu vaxt zəhmli bir səs eşidildi:

- Rədd olun burdan, haramzadalar! Adam da qonağa əl qaldırmı?

Cavanlar xəncərlərini qımına qoyub geri çəkildilər. Toy sahibi qonağın kürəyinə döydü.

- Ananın südü sənə halal olsun, a bala, sən onlara baş qoşma, yandıqlarından elə eləyirlər.

Zərnigar camaatdan aralanıb qardaşlarının yanına qaçdı. Qərib oğlana diqqətlə baxdı. Ev sahibi yenə oğlana müraciət etdi:

- A bala, kimlədənsən?

- Göytəpədənəm.

- Bəs burada bir simsarı varmı?

O dillənənə qədər Zərnigarın böyük qardaşı cavab verdi:

- Bizə qonaq gəlib, qohumumuzdu, ay Murad dayı.

Kişi diqqətlə onları süzüb gülümsündü.

- Olsun, a bala, ət yeyən quş dimdiyindən bilinir.

Zumaçıl ar susmuşdular. Hamı məsələnin nə ilə qurtaracağını gözləyirdi. Murad kişi çiynindən sürüşüb düşən əbasını düzəldib qışqırdı:

- Əyə, niyə kiridiniz, çalın görək. Qoyun qızlar oynasın!

Zurnaçılar oyun havası çaldılar. Yenə hər kəs öz işinə başladı. Yalnız bu zaman qonaq dönüb Zərnigara baxdı. Qız hər şeyi unutmuşdu. Oğlanın cəsarəti, bu yad yerdə qorxmaması onu heyran etmişdi. Oğlan nədənsə gülümsündü, sonra da üzünü Zərnigarın böyük qardaşına tutdu:

- Bu qız kimdir?
- Bacımdır.

Oğlan ani fikrə getdi və birdən atın boynundan kəlağayını açıb Zərnigarın çiyinə atdı:

- Al, qoy sənin olsun.

Zərnigarın qardaşları azca pərt oldular. Ancaq bir şey demədilər. Yalnız kiçik qardaşı qızın üstünə acıqlandı:

- Çənəmin altını niyə kəsdiribsən, çıx get!

Zərnigar cəld qızların yanına qaçdı.

- Ay qız, o kim idi?
- Ay batmış, gözlə ha.
- Yamanca şeysən, şeytandan üç gün qabaq yaranmısan.
- Kəlağayı hanı, göstər görək.
- Nəməri niyə sənə verdi?
- Pis oğlan deyil, amma yaman qaradır.

Qızlar onu sərçə kimi didişdirib suala basdıqca, Zərnigarın yanaqları qıpqırmızı olub, boynundakı kəlağayını rəngindən seçilmədi. Nəhayət, o, sinəsini qabardıb qızlara qürurla cavab verdi:

- Belə öz qohumumuzdur, sizə nə var?

Toy qurtardı. Oğlan bir gecə qonaq qalıb getdi. Ancaq Zərnigar onu unuda bilmədi. Oğlanın bağışladığı qırmızı kəlağayını qatlayıb sandıqda, ala-bəzək parçalardan tikdiyi boğcanın içində gizlətdi. Hərə bir tərəfə dağılıb, evdə sakitlik olanda Zərnigar boynundan asdığı açarla sandığı açıb pal-paltarını tökər, kəlağayını çıxarıb baxar, tərlı at qoxusunun gedib-getmədiyini yoxlayar, sonra da keçən yay dağda dərdiyi sarı boğça çiçəyinin arasına qoyub yenə sandıqda gizlədərdi. Qız oğlanı unuda bilmirdi. Hətta bir gecə işığı söndürüb anasının yanına uzananda səbr edə bilməyib:

- O oğlan kim idi? - deyə soruşdu.
- Hansı, dərdin alım?
- Mənə kəlağayı bağışlayan.
- Qohumumuzdur, dərdin alım, atan tərəfdən qohumuq.

- O ki, bizim kənddən deyil, hardan qohum olduq?

Axı qızını, bizim də əslimiz o tərəfdən, Kürün aşağısındakı Göy-təpədənir. Sonra köçüb buraya gəlmişik.

- Niyə?

- Eh, neylirsən, qızım, onları soruşub? Bu, uzun əhvalatdır.

Zərnigar israr etmiş, anası da demişdi ki, rəhmətlik babanın əlindən xata çıxıb, araya qan düşüb. Kənddə ikitirəlik olub. Axırda baban cana doyub, gecənin birində arvad-uşağını arabaya doldurub, kənddən qaçıb. İndi biz burda olsaq da kökümüz-nəslimiz ordadır, dərdin alım. Cahandar ağa da babayın nəslindədir.

Zərnigar o gündən sonra oğlanı daha intizarla gözlədi.

Bu hadisədən düz bir il sonra qıza elçi gəldi. Nişan taxdılar, sonra da toy oldu. Zərnigarı Cahandar ağaya verdilər...

... Gözünü pəncərəyə zilləyib dayanan Zərnigar xanım hər şeyi indiki kimi xatırlayırdı. Düz üç gün, üç gece toy çaldılar. Sonra da qumrovlu fayton gətirdilər. Qardaşları kövrəlmişdi. Deyəsən, bacıla-rından ayrılmaq onlara ağır gəlirdi. Zərnigar onların boynunu qucaq-layıb ağladı. Gəlini evdən çıxartdılar. Kimsə "gəlin oynasın", -dedi. Zərnigar ortaya çəkmək istədilər. Ancaq qızın böyük qardaşı irəli yeridi. "Mənim bacım öz toyunda oynamayacaq". Mübahisə qızaşdı. Axırda yengə ortaya çıxdı. "Gəlinlə işiniz olmasın", - dedi. Faytonlar qatarlaşdılar. Zərnigar evlərindən ayrıldı. Kimsə "yola çıxan kimi faytonları dayandırıb gəlini oynadacağıq", - dedi. Zərnigar, qardaşının hirsli səsini eşitdi: "Beşaçılanı doldurub damın üstündə gözləyəcəyəm. Kimin hünəri varsa, oynatsın!".

Qumrovlu faytonlar yola çatıb dayandı. Zurnaçıları düşürdü oyun havası çaldırdılar. Gəlini oynatmaq istədilər. Elə bu vaxt başlarının üstündən dalbadal üç güllə viyıldayıb keçdi. Dönüb baxdılar. Zərnigar da üzündən duvağı araladı. Damın üstündə əli tüfəngli dayanan qardaşını gördü. Ağsaqqal bir kişi cavanlara acıqlandı:

- A bala, höcət eləməyin, görmürsünüzmü tərs damarına düşüb?!

Faytonların qumrovları yenidən zınqıladı. Atlılar qaçıb qabağa keçdilər.

Bütün bunlar düz iyirmi il qabaq olmuşdu. O zaman Zərnigarın on altı yaşı vardı. İndi o, üç uşaq anası idi. Əri həmişə onu "Zərrim, Zərrim", - deyər əzizləyərdi. "Bəs indi nə oldu? Niyə birdən-birə üzü döndü? Yox, kişiyə cadu yazdırıblar. Üstünə qurd yağı sürütblər. Allah mər-

dimazarın evini yıxsın. Paxılın goru çatlasın. Məni gözü gotürməyinin gözüne nar şaxı batsın".

Bayırda külək qalxdı. Həyətdə dirəkdən asılmış tənəka ləyən yerə düşüb danqıldadı. Tardakı toyuqlar qığıldaşdılar. Talvarın üstündəki ot tayası uçub yerə töküldü. Zərnigar xanım küləyin otu bir yumaq kimi büküb xırman yerinə qədər apardığını gördükdə yerindən tərpənmədi. "Qoy Allah hər şeyin altını üstünə çevirsin", - deyə öz-özünə pıçıldadı. Nökərlərin samanlığın yanında qaladıqları ocaq yerindəki kəsövlər közərdi. Külək şiddətləndikcə ocaq qalanır, qığılcımlar göyə sovrulurdu.

Zərnigar xanım yerin içində dirsəkləndi. "Belləri qırılmışlar, elə yeyib yatmağı bilirlər. Ocağı da söndürməyiblər. Bu saat samanlığa od düşəcək". O, həyəcanlandı və bir az bundar; əvvəl dediyi sözləri unudub yerindən qalxdı. Qarıya yaxınlaşdı. Nə qədər hirsli olsa da, ərinə qarğayıb söysə də, var-dövlətinin yanib kül olmasını istəməirdi. Necə deyərlər, dil desə də, ürək razı olmurdu.

Zərnigar xanım qarını açıb bayıra çıxdı. Nökərləri qaldırıb danlamaq, sonra da ocağı söndürməyə göndərmək istədi. Pəncərənin qabağından keçərkən gözücu içəri baxdı. Fətli aşağı çəkilmiş otuzluq lampanın solğun işığında ərini və onun qolu üstündə yatan Mələyi gördü. Arvadın gözüne qaranlıq çökdü. Ona elə gəldi ki, eyvanın dirəkləri əyildi, tavan onun üstünə uçdu. Arvad divara söykənib güc-bəla ilə ayaq üstündə dayandı. Hər şey - közərəm ocaq da, vıyıldayan külək də, alışıb yanan od da onun yadından çıxdı. O, qaranlıqda yol itirən adamlar kimi divardan tuta-tuta birtəhər sürünüb özünü evə saldı. İniltinin səsi otağa yayıldı:

- Gözün tökülsün, ay tanrı, məni niyə bu günlərə qoydun?

6

Mələyin yoxa çıxması xəbərini eşidəndən yarımca saat sonra Allahyar yola hazırlaşdı. Qumar yoldaşlarının və karvansara sahibini duyub salmamaq üçün əhvalatı açmadı. Onların sualına "daha bəsdir, evdə işim-gücüm tökülüb qalıb", - deyə təmkinlə cavab verdi.

Onun atını gətirdilər. Bu neçə gündə arpa yeyib kökələn ot yüyənini çeynəyir, hündəyinə hərlənən adamları dişləyib gəmirmək istəyirdi. Allahyar kəhərin qoltuqaltısını yoxladı, qarın qayıqısını çəkib bər-

kitdi Sonra gümüş döşlüyünü sahmana saldı. Ayağını üzəngiyə qoyub, atın belinə qalxmazdan əvvəl mehtərin haqqını verdi.

At sahibinin süvar olduğunu duyan kimi, başını dik tutub kişnədi. Allahyar üstü çadırılı furqon və arabalarla dolu karvansara həyətidəki atların, ulaqların arasından keçib küçəyə çıxdı.

O əvvəlcə heç yerdə dayanmamaq, atını dördnala çaparaq, bu kiçik qəza şəhərindən uzaqlaşmaq istədi. Amma dükançıların "axşam bazarıdır ay müştəri, özünü yetir, yaxşı zəncəfil, darçın, mixək var. Əklə düyüsü, İrəvan qaysısı, könlün nə istəsə, tapılar", - deyər çağırdıqlarını eşidəndə tərkindəki boş xurcun yadına düşdü. Küçənin yanlarında qatarlaşan uca çinarların kölgəsi ilə atını astaca sürdü.

Kənarlarına iri, yastı daş döşənmiş küçənin hər iki tərəfi dükan idi." Səkilərin yaxası boyu balaca arx çəkilmişdi. Sular ağacların dibi ilə şırıldayıb axırdı. Çinarların başı qarğa yuvası ilə dolu idi. Baqqallar, xırdavətçilər və dükançılar nə qədər çalışsalar da, quşları qova bilmirdilər. Qarğalar höcətə düşmüş kimi budaqlara qonub qarılıdır, bəzən hay-küylə uçub, yerə yapışmış kimi görünən birmərtəbəli şəhər evlərinin üstündə fırlanır, kirəmit damlara qonur, sonra yenə də yuvalarına toplaşırdılar. Dükançıların cəhdinə baxmayaraq, səkilər zibillənirdi. Onlar gündə üç dəfə dükanın qabağını sulayırdılar. Kimi özü xəkəndaz götürüb, kimi də dükanların qabağında boynunu büküb dayanan yetim uşaqlara bir-iki qəpik verib səkini suladırdı.

Allahyar küçəyə çıxanda dükançılar adətləri üzrə yenə səkiləri sulayırdılar. Balaca uşaqlar, dəlləklər, küncərdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməsəkilənlər elə bir yarışa girmişdilər. Onlar bir-birini həvəsə gətirirmiş kimi "Ay başına dönüm, qoyma gəldi", - deyər qışqırır, tozu yatırmaq üçün yola da su çiləyirdilər.

Allahyar atdan düşdü. Kəhəri ağaca bağlayıb, xurcunu götürdü. Dükana yaxınlaşdı. Alverçilər onu - köhnə və tanış müştərini mehribanlıqla qarşıladılar. Allahyar beş-on girvənkə düyü, kişmiş, qaysı aldı. İki kəllə qənd götürdü. Çəkməçilərdən anasına bir cüt məst aldı. Xurcunun ağzını bağlayıb, yenə atın belinə qalxdı.

Artıq gün əyilmişdi. Ağacların kölgələri uzanıb çarpazlaşmış və küçəyə sərilmişdi. Tənəkəçi dükanlarının qabağındakı dəmir sobalar, qab-qacaqlar günün altında parıldaırdı. Ustalar çəkiddə tənəkələri dö-yələdikcə danqılıt şəhəri başına götürür, dəmirçixanalardakı zindan səsini belə batırırdı.

Allahyar çilingər və qalayçıların yanından ötdü. Tanış nalbəndlə salamlayıb, yoluna davam etdi. Tələsmək lazım idi. Bir azdan gün batacaq, axşam qaranlıq çöllərin üstünə çökəcəkdə.

O, atı mahmızladı. Şəhərin kənarındakı dəmir körpüyə yaxınlaşdı. Selləmə yağışlardan sonra yatağına sığmayan boz-bulanıq sulara, körpünün dirəklərini döyəcləyən hirsli çaya belə baxmadı. Atını dörd-nala çaparaq, şəhərdən uzaqlaşdı. O, qaranlıq qarışana qədər yolun qorxulu yerlərini keçmək və işıq gözüne özünü evlərinə çatdırmaq istəyirdi, At da sahibinin fikrini başa düşmüş kimi tələsir, az qala qanadlanıb uçurdu. Allahyar yenidən nallatdığı, ayağından qığılcım qopan atını gah xır yolla sürür, gah da sünbüllənmiş taxıl zəmilərinin arasındakı torpaq yola salırdı. O sakitləşə bilmirdi. Şəhərdə ləngidiyinə və bir həftədən bəri karvansarada qumara başı qarışdığına görə özünü danlayırdı. "Zəhrimara yaman şirnikmişdim. Gərək elə cümə ertəsi, əlim tutan günün səhəri qayıdaydım. Evə tez dönsəydim, bəlkə də bu iş baş verməzdi".

Allahyar Mələyin evdən baş götürüb getməsinə heç cür ağına sığışdırı bilmirdi. Axı o, Allahın dilsiz-ağızsız heyvanı idi. Neçə dəfə döyülüb-söyülmüş, hətta evdən də qovulmuşdu, ancaq heç cıncırını da çıxarmamışdı. Həyətdə bir küncə qısılaraq yatmış, səhər tezdən isə heç nə olmamış kimi qolunu çırmalayıb işə başlamışdı. İndi o birdən-birə hara gedə bilirdi? Bəlkə, acıq edib əmisinin yanına qaçıb? Daha geri qayıtmaq istəmir?

Sahibinin fikrə getdiyini duyan at yerini yavaşca yorğaladı. Ətrafa axşam sərinliyi çökmüşdü. Dağların dalında gizlənən günəşin son sarımtıl şüaları qərb tərəfdəki buludları çəhrayı rəngə boyamışdı. Silsilə təpələrin bəzi yerlərinə qatı kölgə çökür, bəzi yerləri isə hələ də günəşin şüaları altında qızılı rəngə çalır. Taxılların və bahar havasının təsiri ilə yaşıllaşan dəmyə çallarda, otların arasında gəzişən quşlar ağır-ağıza verib oxuyurdular. Gölməçələrdəki qurbağalar da səs-səsə vermişdilər. Allahyar qucağında tutduğa zağlı tufənginin tətüyindən barmağını çəkirdi. Atın dırnağı altından parıltı ilə qalxan quşlar onu diksindirdikcə fikirdən ayılır, qamçını çəkib atı yenə səyirdirdi.

Mələyin əmisi evinə getməsi ehtimalı onu o qədər də həyəcanlandırırırdı. Əslinə baxsan, bu elə onun ürəyindən idi. Son günlər evdə kürlük etməsi, tez-tez dava-dalaş salıb Mələyi yamanlaması məhz bunun üçün deyildimi? O elə bu arvadı da bezikdirib evdən qovmaq istə-

mirdimi? Hətta əlaltından özünə yeni arvad axtarmırdımı? Bəs belə isə nə üçün təşvişə düşmüşdü?

Allahyar kəndə çatan kimi Mələyin əmisigilə adam göndərüb, mə-sələni öyrənməyi qət etmişdi. Əgər çıxıb əmisigilə gedibsə, onda özündən küssün. Heç kəs ona minnət etməyəcəkdi. Əgər getməyibsə?! Elə məsələ də bunda idi. Allahyarı narahat edən də bu idi.

At döngələri burulduqca qulaqlarını şəkləyib fırxır, bəzən də tırıldayıb dayanırdı. Allahyar yoldan kənara çıxıb gizlənir, atın başını çəkib ətrafı dinləyirdi. Ala-toranda çökəklərdə adam olub-olmadığını yoxlayırdı. Ancaq axşam küləyinin dərə boyu otları yalaya-yalaya ötüb keçdiyini gördükdə ürəklənib atını mahmızlayırdı. O qorxurdu. Ancaq artıq gec idi. Birtəhər kəndə çatmaq lazımdı.

Allahyar ürəyindəki xofu dağıtmaq və dərələrin birində qarşısına çıxıbiləcək qaçaq-quldurun yolunu kəsməsi ehtimalını unutmaq üçün yenə də Mələyi düşünməyə başladı. "Bəlkə özünü Kürə atıb? Axı son vaxtlar onun söylüb, danlanmadığı gün olmurdu. Hər gün qapazlanırdı. Bəlkə elə canı boğazına yığılıbmış, indi də alinə fürsət düşüb, özünü yarğandan atıb?".

Allahyarın dodaqları qaçdı. Ürəyində, "əgər belə edibsə, lap ağıl-sız arvadmış", - deyə düşündü və yüngülləşmiş kimi atını mahmızladı.

Qarşıdakı hündür təpənin üstündə üç-dörd qaraltı göründü. At yenə nədənsə fırxır qulaqlarını qırpdı. Allahyar tüfənginin qayığını qoluna dolayıb ətrafı dinlədi. Sol tərəfdə yolun altındakı dərədən axan suyun şırıltısı aydınca eşidilirdi. Qamışlıqda quruldayan qurbağalar tez-lez səslərin: kəsib şappıltı ilə suya atılırdılar.

Allahyar ən çox qorxduğu yerə çatmışdı. Burada dərənin ətrafındakı təpələr ağız-ağıza gəlib daralırdı. Yol burulub çayın içindən keçir və sonra düzəliyə çıxırdı. Buranı salamat ötmək evə çatmağa bərabərdir. İndiyə qədər bu Acı dərədə çox adamın qanı axıdılmışdı.

Deyilənə görə, qarşıdakı dərədə bir gecədə yeddi qardaşı xəncər-dən keçirib, yarğandan atıblar. Yaralılar səhərəcən "qardaş vay", - deyə bir-birini çağırıb inildəmişdilər. Elə o vaxtdan buranın adı "Qardaş vay" dərəsi qalmışdır.

Allahyarın həmişə olduğu kimi, indi də bu dərəyə çatanda sümüyü eyməndi.

O, sol tərəfdəki təkədə do qaraltılar gördü. Özünü lap itirdi, Atın başını qarıb dönmək və birbaş şəhərə qayıtmaq istədi. Ancaq gec idi. Çaxmağı yavaşca hərləyib gülləni lüləyə verdi. Atı xır yoldan torpaq yola saldı. "Allaha pənah", - deyə irəlilədi. Təpələrin ağız-ağıza qovuşduğu yerə çatanda gözünü yumub atın yalına yatdı. Kəhər götürüldü Allahyar dərəni burulub çayı necə keçdiyini, dördnala çapıb düzanliyə nə vaxt çatdığını bilmədi. Bir xeyli qulağı səsdə, səksəkəli halda irəlilədi. Ancaq dalınca heç kəsin gəlmədiyini yəqin etdikdən sonra atı yavaşıtı. Qarılıb geri baxdı. Təkədəki qaraltılar daha aydın görünürdü. Allahyar yalnız indi, qorxduğu yerdən dörd-beş verst aralandıqdan sonra məsələni başa düşdü. Təpələrdəki qaraltıların çox qədim zamanlarda salınmış qəbristanlıqdakı başdaşları olduğunu görüb, nəfəsini dərdi. Dəsmalını çıxarıb alını basmış soyuq təri sildi.

Arlıq kəndin işıqları görünürdü. Deyəsən kəhər də sakitləşmişdi. Bayaقدan balaca bir qaraltı görəndə finxırıb dayanırıdsa, indi gözləri yanayana yolu o üz-bu üzə keçən tülkülərə belə əhəmiyyət vermədən irəliləyirdi.

Təpələrin dalından ay boyladı. Ətrafa solğun ay çiləndi. Uzaqda şəxələnib axan Kürün suları ağarışdı. İlbizlər səs-səsə verdilər. Allahyar kənd itlərinin boğuş səsinə eşidib ürəkləndi. Əlini atın boynuna çəkdi. Kəhər suyun içində idi. "Bir az da belə sürsəm, atı çatladardım", - deyə düşündü və cilovu dartdı...

O, darvazaya yaxınlaşanda itlər hürüşdülər. Bir az bundan əvvəl kəndin aşağısında səs-küy qalxanda oyanıb yol gözləyən nökr gələnin kim olduğunu bilib qarını açdı. İtlər sahiblərini tanıyıb atın ətrafında atılıb-düşdülər, sonra da Allahyara şırvandılar.

O sakitcə atdan endi. Tüfəngin çaxmağını hərləyib gülləni lülədən çıxartdı. Atın tərkinə bağladığı xurcunu götürdü. Onun hərəkətlərin; göz qoyan nökrə üzünü belə çevirmədən:

- Atın yəhərini al, həyətdə bir az gəzdir, - dedi, - tərlidir.

O heç bir şey olmamış kimi ağır addımlarla pilləkəni qalxıb göy məhəccərli eyvana çıxdı. Neçə gündən bəri əli qoynunda, səksəkəli qalan anasına "xoş gördük" - deyib içəri keçdi. Arvad oğluna nə cavab verəcəyini düşünə-düşünə onun ardınca getdi. Allahyar xurcunu taxtın üstünə atdı. Tüfəngi yuxarıda, buxarının yanında, divara söykəyib qoltuqaltısını . Anasının kömək etməsinə razılıq verməyib, uzu

boğaz çəkmələrini özü soyunmalı oldu. O, sağ ayağındakı dar xrom çəkməsinin dabanını sol çəkməsinin burnuna dayayıb dartdı və heç xəbəri yoxmuş kimi gözünü otaqda gəzdirdi:

- Mələk hanı? Çağır gəlib çəkmələrimi çıxartsin, - dedi.

Arvad dinmədi. Gözləri oğlunun üzünə zilləndi. Deyəsən, gədənin nədən xəbəri yoxdur. İndi moən nə edim? Başıma haranın daşını salım? deyə öz-özünə söyləndi. - Bəlkə heç açıb-ağartmayım? Qoy rahat yatsın, sabah onsuz da eşidəcək. Bir də, axşamın xeyrindən sa-bahın şəri yaxşıdır.

- Nə bilim, yenə hansı cəhənnəmdəsə yıxılıb yatır. Qoy özüm soyundurum.

Allahyar razı olmadı. Birtəhər çəkmələrini çıxartdı. Yuxarı başa keçib, mütəkkəyə dirsəkləndi.

- Aclığın varmı, dərdin alım? Ürəyin nə istəyir, gətirim.
- Heç nə lazım deyil. Bəs gəlin hanı?
- Dedimki, bilmirəm.
- Neçə gündü yoxa çıxıb?

Arvad ancaq indi məsələni başa düşdü. Demək, oğlu hər şeyi bilirmiş. Bəlkə elə ona görə də gecə ikən atı çapıb kəndə qayıdıb. - Ela sən gedəndən. - İzi-tozu qalmayıb? -Nə bilim, ay bala, axşamüstü səhəngi götürüb suya getdi. Qaranlıq qarışdı, gəlmədi. Mal-qara öürşdən qayıtdı, əl-ayaq yığışdı, heyvanları rahatlayıb, itlərə yal verdim, yenə qayıtmadı. O gecə səhərəcən eşiyə çıxıb, içəri girməkdən yoruldu. Yolu qara gəlmiş cimbata vəkildi. Heç gördüm deyən olmadı. Obaşdan gədəni Kürün qırağına göndərdim. Səhəngi tapıb gətirdi. Aralığa sükut çökdü. Hardasa lap yaxında, deyəsən buxarının yanında, divardakı yarıqlardan birində gizlənmiş qarafatma kəsik-kəsik oxumağa başladı. Bu hüznü səs otağı başına götürdü. Allahyar öləməkdə olan lampaya baxıb daha da darıxdı. Bəlkə, atasının dağılmasına qaçıb? Nə bilim vallah, adamın gümanı hər yerə gəlir. Sən də ki, evin tikilsin, getdiyin yerdən qayıtmaq bilmirsən. Qalmışam evdə tək. Qonum-qonşuya da çıxa bilmirəm. Açıb-ağardılasi dərddimi ki, deyəsən! Arvad oğlunun bərk tutulduğunu görüb sözünü dəyişdi.

- Elə sən deyən olacaq. Yıxıl yat. Sabah öyrənərsən.

Anası ona yer saldı. Allahyar özünü sakit göstərməyə çalışsa da səhərə qədər yata bilmədi. Gözünü qaranlıqda tavana zilləyib dayandı. Başının altındakı yastıqdan Allahyara tanış bir qoxu gəlirdi. O, Mələyin sinəsindən və saçından gələn mixək iyinə bənzər rəyihəni hələdə unuda bilmirdi. Əslinə baxsan, Allahyarı əvvəlki arvadlardan Mələyə daha çox bağlayan qızın bədəninin ətri idi. Ənlik-kirşan çəkməyən üstünə gül suyu çiləməyən bu gəlinin bədənində onu ən ağır dəqiqələrdə belə məst edən, xoş bir qoxu vardı.

Mələyin ətri yorğan-döşəyə hopmuşdu. Allahyar əvvəllər buna o qədər fikir verməmişdi. Amma indi, arvadının xəbərsiz-ətərsiz yoxa çıxdığı bir vaxtda, yastığa çökmüş tanış və bir qədər də doğma bir insanın ətri ona rahatlıq vermirdi. Allahyara elə gəlirdi ki, Mələk onun yanındadır. Yanaşı uzanıbdır. Arvadının saçını onun üzünə toxunur.

İnsan çox zaman qiymətli bir şeyi əldən verəndən, onun qədrini bilməyib itirəndən sonra ayılır. Hər gün görsə də, qəlbinin duymadığı, nəfəsinin ətrini hiss etmədiyi bir adam ondan uzaqlaşandan sonra, qəlbindəki boşluğu görür və gecə-gündüz xiffət çəkir. İndi Allahyar da belə idi. O, ömründə ilk dəfə doğma bir adamın yoxluğunu duyurdu. Əgər bu saat Mələk yanımda olsa, onunla bir yastığa baş qoysa, nə gözəl olardı! Allahyar onun saçını sığallayıb, sinəsini qoxulamazdımı? Səhər şəfəqləri pəncərə şüşələrində oynayana qədər onun mışıltsına qulaq asmazdımı?!

Allahyar yerin içində çevrilir, öz-özünü tanıya bilmirdi. Ona nə olmuşdu? İndiyə qədər qəlbinə yad olan bu hisslər hardan gəlib çıxmışdı? Nə üçün o titrəyirdi? Məgər Mələyi azmı döymüşdü? Onun gözünün yaşını azmı axıtmışdı? Azmı onun sinəsini yumruqlamışdı? Bəs indiyəcən onun ətrini niyə duymamışdı? Hələ şəhərdən arvadının yoxa çıxması xəbərini eşidəndə dişini-dişinə sıxıb söyüş söyən, "əlimə keçən kimi səni tikə-tikə doğrayacağam", - deyən o deyildimi? Elə bircə saat bundan əvvəl yol uzununu onu asıb-kəsmirdimi? İndi birdən-birə ona nə oldu? Yoxsa Mələyi sevirdi? Yoxsa indiyəcən qəlbinin harasında mürgüləyib yatan hisslər çilgün bir ehtirasla oyanıb baş qaldırmışdı?

Allahyar heç nə anlamırdı. Gözünü tavana zilləyib xəyalən arvadını axtarırdı. Gah onu sağ-salamat tapıb gətirir, gah da çiləkənlərin altından, burulğanlardan dartıb çıxarırdı.

Ətraf səssiz idi. Onun qulaqları güyüldəyirdi. Arabir buxarının yanındakı qarafatmaların cırıltısı eşidilirdi.

Allahyar səhər tezdən, nökrəri yola salandan sonra, atı minib Kürün sahilinə endi. Yarğanların dibini, çiləkənlərin ətrafını, yulğun kolluğunu saymazyanı axtardı. Atını sürüb çay aşağı uzaqlara getdi.

Balaca adacıqları, suyun şıldır yerində qurulayan qaraltıları nəzərdən keçirdi. Tez-tez atının başını saxlayıb, göyün üzündə fırlanan quşlara baxdı. Qarğa-quzğunun bir yerə toplanıb-toplanmadığını yoxladı. O hələ hec kəsə heç nə açmaq istəmirdi. Bəzən öz-özünü danlayır, nahaq bu fikrə düşdüyünə söylənirdi. O, arvadının ölümünə inanmırdı. Axşamüstü nökrərin geri qayıdacağını və Mələyin əmisigildə olduğu xəbərini gətirəcəyini gözləyirdi. "Yaxşı, bəs niyə belə xəlvəti gedib! Nə üçün anama bir şey deməyib? Əgər gedibsə, bəs niyə evinə qayıtmır?". Şübhələr yavaş-yavaş onun qəlbinə hakim olurdu. "Yəqin başı əlində deyil. Yoxsa bir xəbər çıxardı. Bəlkə heç özünü suya atmayıb? Birdən ayağı sürüşüb? Axı o üzmək bilmirdi. Axmış olsa bir yerdə qurulamazdımı?"

Allahyar atını sürür, o tərəf-bu tərəfə boylanırdı. Suda çimib, qumluqda eşələnən uşaqların yanında bəzən ayaq saxlayıb, onları dilləndirirdi. Uşaqlar axan meyit görsəydilər, dərhal deyərdilər.

Allahyar axşama qədər bəri üzü axtarmağı qərara aldı. "Əgər nökrə əliboş qayıtsa, sabah o biri sahili də gəzərəm", - deyə düşündü.

Günün qulağı əyilib axşama dönəndə Allahyar geri qayıtdı. Birdən yulğunluqların o tərəfində, yarğanın dibində, qarğa-quzğun dolaşdığını gördü. Ürəyi az qaldı ki, oynayıb yerindən qopsun. Rəngi saraldı. Atını mahmızlayıb Kürdən ayrılan balaca qoldan keçdi. Yulğun kollarını yara-yara quşların fırlandığı yerə yaxınlaşdı. Qarğalar onu görüb kənara qaçdılar. İri bir quzğun isə özünü suya çırpır, yenə də havaya alxırdı. Allahyar atdan düşdü. Ürəyi əsə-əsə gölməçəyə yaxınlaşdı.

Orada nə isə qaralırdı. Quşlar dimdiklədikcə çırpınıb, suyu şappıldadırdı. Allahyar iri bir naqqanın quruladığını görüb sakitləşdi. Görünür, daşanda balaca qola gəlib bu gölməçəyə düşən naqqı geri qayıda bilməmişdi. Quşlar onun belini didib parçalamışdılar.

Allahyar atını minib uzaqlaşdı. Qarğa-quzğun yenidən balığın üstünə töküldü...

O nökrələ bir vaxtda evə çatdı. Eşitdiyi xəbərdən məyus oldu. Dinməz-söyləməz içəri keçib üzüqoylu taxtın üstə döşəndi.

Üç gündən sonra Kürün lap aşağısında, binələrin bərabərində, bir qadın meyitinin qurulması xəbəri kəndə yayıldı. Deyilənə görə, malı sulamağa aparən uşaqlar heyvanların böyrüşüb geri qaçdığını görmüş və hürkən mallardan qabaq özləri tənğnəfəs halda binəyə qaçmışdılar. Onun söylədiklərinə qulaq asan qocalardan bir neçəsi sahilə gəlmiş köpüklü suyun kənarında uzanan meyitə baxmışdılar. Ləpələr cəsədi kənara atmışdı. Suda çox qaldığından qaralan və şişən meyit tanınmaz hala düşmüşdü. Əyindəki paltardan nişanə qalmamışdı. Sualtı daşlar baş-gözünü əzmişdi. Qadının ayaqları hələ də suda idi. Ləpələr tərətdikcə cəsəd yırgalanırdı.

Qoca bu kimsəsiz meyiti kənara çəkmiş, elə oradaca, qumun içinə basdırmışlar. "Bir gün sahibi gəlib çıxar", - deyə arxayınca evlərinə dağılıbmışlar.

Bu hər şenliyə yayılan kimi pıçıldaşmalar başladı. Allahyar nə qədər çalışsa da sirr açılmış, Mələyin yoxa çıxması hamıya məlum olmuşdu. Əlində çəti, buzovu mala qatan arvadlar bir-birini gören kimi xosunlasırlar.

- Mələyin başına gələnı eşidibsənmi?
- Esmişəm. Deyirlər yazıq özünü yarığandan atıb.
- Heç ağılım kəsmir.
- Bəs nə olar?
- Kim bilir?
- Yəni deyirsən...
- Olar olar. Elə kişidən hər nə desən çıxar.
- Allah sən saxla, hələ çox şey görəcəkmışik.
- Yaxın heç kimi yoxdur.
- Elə həmişə yetimin başı qapazlı olar.
- Barı meyitini gətirib basdıraydılar.

Çay kənarında, qaynar başında da bu cür söhbətlər olurdu. Bu xəbər şenliyə yayılan günün axşamı kəndin ağsaqqallarından biri Allahyarı kənara çəkib danladı:

- Ay bala, namusu itə atıblar, it yeməyib, bəs sənın qeyrətın hanı? Niyə gedib qadını axtarmırsan?
- Gözmədiyim yer qalmayıb, - deyə Allahyar sakitcə dilləndi.
- Deyilənə görə, aşağılarda bir meyit tapılıb. Get yoxla, bəlkə elə sənın arvadındır.

Allahyar ertəsi günü tezdən binələrə yola düşdü. Qocalar cəsədi basdırdıqları yeri ona nişan verdilər. Allahyar qumu qazdı. Meyit indi daha da tanınmaz olmuşdu. Yarım saata qədər cəsədi diqqətlə nəzərdən keçirən Allahyar arvadına oxşar bir nişanə tapa bilmədi. Nə əynindəki paltar paltara, nə də cəsəd insana bənzəyirdi. Amma boy-buxununa uyğun gəlirdi: görünür, qadın həm cavan, həm də ətli-əndamlı imiş. Nəhayət, onun barmağındakı üzük Allahyarı çaşdırdı. O, cəsədi aparmağı qərara aldı. Allahyar evə çatıb meyiti gətirmək üçün araba sazladığı vaxt doqqazda bir atlı onu çağırırdı. Onlar yarım saata qədər xısın-xısın söhbət etdilər. Atlı içəri keçmədi. Allahyar tələsik geri qayıtdı. Arabanı qoşan nökrə: "Heç nə lazım deyil, öküzləri aç, arabanı da yerinə çək. Tez ol, atı yəhərlə", - dedi. Özü isə evə keçib, tüfəngini və qoltuqaltısını götürdü. Atın belinə qalxdı. Sual dolu gözərini onun uzunə dikən anasına heç nə demədi.

Athılar kənddən uzaqlaşdılar. Allahyarın dodaqları astadan tərənir, titrək barmaqları tüfəngin tətliyində oynayırdı.

7

Əlləri qoynunda, eyvanın dirəyinə söykənib selləmə bahar yağışına tamaşa edən Salatını fikir götürmüşdü. Şamxal evə qayıtmamışdı. Onun hara getdiyini dəqiq bilən yox idi. Atasının qorxusundan, bir də söz-söhbətdən xoşu gəlib ara qızısqıran arvadların üzünü görmək istəmədiyindən evdən eşiyyə çıxmamışdı. Anası da o gündən bəri ağzı üstə döşənib qalmışdı. Ev suyu soğulmuş dəyirmanə dönmüşdü.

Cahandar ağa ailəsini o taya, meşəyə, binəyə göndərmək şdisə də, Zərnigar xanım: "Bircə onu görməyəcəksən, - deyə kişisinə cavab vermişdi. - Bizi başından eləyib, yerini xəlvətləmək istəyirsən, bacarmayacaqsan!

Kişi hirsindən boğulsa da, heç nə deməmiş, dinməz-söyləməz çıxıb getmişdi. Salatın duyurdu ki, atası əziyyət çəkir, tutduğu iş peşmandır. Ancaq tüpürdüyünü yalaya bilmir.

Mələk də çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Dava-dalaşın səhərisi günü Zərnigar xanımın yanına getmişdi. Salatın onun qorxa-qorxa, ölümə gedən adamlar kimi, ayağını sürüyə-sürüyə necə içəri girdiyini unuda bilmirdi.

Mələyin bədəni əsirdi. Elə bil qızdırmadan yenicə durmuşdu. Salatın onların yenidən dalaşa biləcəklərindən ehtiyatlandı və Mələyin arxasınca sakitcə içəri girdi. Zərnigar xanım günüsünü görən kimi yerindən dik atıldı və naqafil üstü alınmış pələng kimi hücumla hazırlaşdı. Gəlin onun burun pərələrinin genişləndiyini, sinəsinin qalxıb-endiyini gözlərinin oynadığını görsə də dinmədi, bir-iki addım irəli gəlib sakitcə arvadın qabağında dayandı. Otağa sükut çökdü. Salatın atasının fısıltısını aydınca eşitdi.

- Başını yuxarı qaldır!

- Sənnən deyiləm?!

- Ay həyasız, yoxsa utanırsan, gözümün içinə baxa bilmirsən?!

Mələk sinəsinə enmiş başını qaldırıb Zərnigar xanımın üzünə baxdı. Bir xeyli beləcə dayandılar. Salatın gördü ki, anası gözləri ilə gəlini yemək istəyir. Onun yanaqlarına, qaşlarına, hələ iz düşməmiş alınına, azca aralanmış dodaqları arasından parıldayan dişlərinə, genişlənmiş bəbəklərinə, qonur gözlərinin həlqəsində parıldayan yaşına, hirsini və daxildən qopub gələn hönkürtüsünü boğub göz yaşını saxlamaq istədikcə kənarı səyriyən dodağına, əzələləri büzüşən çənəsinin zənəxdanına hərisliklə baxır. Arvad elə bil onun sifətindəki hər bir cizgini yadında saxlamağa çalışır, gəlinin ürəyindən keçənləri göz bəbəyindən oxumaq istəyirdi.

Salatın atasının ani olaraq köks ötürdüyünü, qollarını yanına salıb dayandığını və beləliklə də Mələyin daha gözəl, daha cazibədar olduğunu dərk etdiyini duydu. Arvad sanki təslim oldu: hirsindənmi, acizliyini dərk etdiyindənmi, nədənsə, geri döndü və birdən gözü bədənnüma güzgüyə sataşdı. Mələk ona baxırdı. Onlar qarşı-qarşıya dayanmışdılar.

Zərnigar xanımın gözləri güzgüdə oynadı. Gah özünə, gah da Mələyə baxdı. Saçlarına dən düşdüyünü yenicə görmüş kimi donub qaldı. Yalnız bir an, bircə an fikrə getdi, Zil qara, qıvrım saçlı Mələyin məzlum görkəmi onu daha da hirsələndirdi. Salatın atasının titrədiyini və birdən geri dönüb gəlini şillələdiyini gördü. Özünü irəli atmaq istədisə də bacarmadı. Anası onu döşündən geri itələdi. Elə Mələk də mane oldu. Astadan "işin yoxdur", - deyər pıçıldadı. Kirpiklərində titrəyən yaş yuvarlanıb, yanaqlarından süzülə də, səsinə çıxartmadı. Dodaqlarını dişləyib, hıçırığını boğdu. Özünü şax tutdu. Zərnigar xa-

nın daha da hirslandı. Gəlinin üzünə, gözünə döyəclədi. Saçlarını dartışdırdı. Çəkib donunun yaxasını cırdı. İtələyib yıxmaq istədi. Mələk tərپənmədi. Onun yorulub dayanmasını gözlədi. Zərnigar xanım əlləri

ağrıyincaya qədər onu döydü və birdən kökündən kəsilmiş ot kimi taxtın üstünə çökdü. Mələk də bunu gözləyirmiş kimi onun qarşısında dizi üstə düşüb başını Zərnigar xanımın sinəsində gizlətməyə çalışdı Arvad əvvəlcə onu itələyib özündən uzaqlaşdırmaq istədi. Ancaq, nədənsə, dayandı. Salatın anasının öz günüsünün başını sinəsinə sıxıb hönkürtü ilə ağladığını gördü. Yalnız bu vaxt Mələk bayaqdan güclə saxladığı göz yaşını axıtmağa başladı. Onlar ağır fəlakətə düşmüş və dar gündə rastlaşıb, bir-birinə həyan olan doğma adamlar kimi qucaqlayıb hönkürüşdülər.

Salatın da onlara qoşuldu...

Neçə gündən bəri sinəsini sıxıb, nəfəsini kəsən ağırlardan can qurtarıb yüngülləşən Mələk, nəhayət, başını yuxarı qaldırdı. Onun yanaqları islanmışdı. Pırpızlanmış saçından ayrılan qıvrım telinin bir qismi üzünə yapışmışdı. Kirpikləri yaş idi. O, əlini üzünə çəkib saçını geri elədi. Qızarmış gözünü Zərnigar xanıma zillədi. Körpə uşaq kimi hiçqırdı.

- Məni öldür, ancaq evdən qovma.

- ...

- Çevir balalarımın başına, ömürlük qaravaşın ollam.

Zərnigar xanım heç nə demədi. Mələyin döşündən itələyib astaca özündən uzaqlaşdırdı.

- Çıx get, öz dərdim özümə bəsdir.

- Məndə nə taxsır var?

-Rədd ol, dedim sənə!

Mələk gəldiyi kimi də sakitcə qarıya yaxınlaşdı. Astanada qanrılıb çiyini üstündən Zərnigar xanıma baxdı. Arvad büzüşüb oturmuşdu. Onun məlul-müşkül görkəmi qurğuşun siqlətli daşları da əridərdi. Görünür Mələk buna dözmədi. Geri döndü. Qollarını açıb arvadın üstünə yeridi. Onu qucaqlayıb, əllərini öpməyə başladı.

- Kaş öləydim, səni dərdə salmayaydım...

Mələk gedəndən sonra Zərnigar xanım taxtın üstünə döşəndi. hönkür-hönkür ağladı. Anasının yanını kəsdirən Salatın nə qədər çatışdısa da, onu ovundura bilmədi. O, başa düşə bümirdi ki, Zərnigar xanımı bu saat sakitləşdirmək mümkün deyil. Arvad özünün itilrilmiş -əncəyinə, gəlincən saçlarına dən düşüb, eşqindən yarımadığına ağlayırdı. O nə qədər çalışsa da, ərinə bir daha özünə ram edib, geri qaytara

bilməyəcəyini başa düşdüyündən, qovrulub yanırdı. Zərnigar xanım kişi üçün lazım olan gənclik tərəvətini itirdiyini böyük dəhşət hissi ilə dərk edirdi. Mələyin hər cəhətdən ondan üstün olduğunu, ərinin onun qoynundan çıxmıyacağını, özünənsə bu evə elə-belə, el üzünə, arvad olacağını duyurdu. Qəzəblənsə də, hirsindən ev-əşiyi bir-birinə qatmaq istəsə də olmur, qəlbinin dərinliyindən sanki bir səs baş qaldırıb ona "sakit ol, özünü yorma, atılan daş geri qayıtmaz" - deyirdi. Qocalıq öz kölgəsini onun üstünə salır, arvadın varlığını sıxırdı...

Salatın bu hadisədən sonra Salatın qəlbindən keçənləri bilməsə də, onun sakitləşməsinə sevindi. Elə Mələyin də hərəkətlərindən xoşu gəldi. Deyəsən, arvadların susması Cahandar ağanın da qaşqabağını açmışdı. Daha o, evdə kabus kimi gəzmirdi.

Anası bir az dincəldəndən sonra Salatın qardaşını düşündü. Onun evə qayıdacağını gözlədi. Ancaq aradan iki gün keçdi. Şamxal qayıtmadı. Qız xəyallandı. Ağlına cürbəcür şeylər gəldi. Sıldırım yağınlar, çiləkənli, burulğanlı sular, nərildəyib dəli Kürün şaxələnməmiş qolları gözünün önündən keçdi. Diksini fikirdən ayıldı. "Ağlıma gələn dağlara, daşlara, mən nə fikirləşirəm? Allah, mənə ölüm ver, gör necə sarsaq xəyallara düşürəm", - deyə özünə qarşı etdi. Evdə darıxdı. Elə bil onu qara basdı, qorxulu fikirlərdən yaxasını qurtarmaq üçün eyvana çıxdı.

Kəndin üst tərəfindəki təpələri qara bulud bürümüşdü. Üfuqdəki dağları, bir də bəridəki taxıl zəmilərini, döşlərdəki təkəm-seyrək ağacları görmək mümkün deyildi. Ətəyini sallayan duman yavaş-yavaş aşağı enirdi. Dalbadal şimşək çaxırdı. Elə bil göyün səthi çatlayıb aralanmışdı. Səmada göz qamaşdıran əyri-üyrü işıqlar oynayırdı.

Buludlar birdən-birə istiqamətini dəyişib kəndin üstünə yeridi. Tozanaqlı külək sahillə kənd arasındakı çəmən otlarının telinə daraq çəkib bəriyə doğru gəldi, qapı-bacalardakı toz-torpağı, ot qırıntılarını süpürüb apardı. O tayda səhilboyu uzanıb gedən qovaq ağaclarının yarpaqları tərpendi. Yaşıl don geyinmiş meşənin üstünə elə bil birdən-birə qırov düşdü. Yarpaqların astarı göründü. Yulğun kolları uğuldadı. Yağış havasını duyan toyuqlar qaçıb talvarın altına doluşdular.

Göy inildəyib şaqıldadı. Selləmə yağış başladı. Suyun üzü alılıb-düşdü. Elə bu Kürü daşa basdılar. Xırdaca ləpələr qırçınlaşıb sahilə axırdı. Kəndin üstündən keçən dolu suları döyəclədi...

Gurultu ilə başlayan yağış tez də ötüb keçdi. Səma yaralı nəhəng kimi bir neçə dəfə nərildəyib susdu.

Uşaqlar şalvarlarını çırmalayıb həyəət qaçırdılar. Gölməçələri yarıb, yalın ayaqlarını şappıldada-şappıldada bir-birilərini qovdular. Təpələrin o üzündən qalxan göy qurşağı ətəyini sallayıb kəndi qucaqladı.

Salatın bir az bundan əvvəlki ağır düşüncələrini unuttu. Onun dərdi də bahar yağışı kimi ötüb keçdi. Gözünü Kürün sahilinə enən cığıra zillədi. Suya gedən Güləsəri gördü. Talvarın altına yüyürüb, səhəngi götürdü və kəsə yolla Güləsərin dalınca yollandı. Otların şəhi onun donunun ətəiyəyini islatdısa da, fikir vermədi. Özünü qıza yetirməyə çalışdı. Güləsər isə xəbərsiz halda, sürüşüb yıxılacağından ehtiyat edərək, asta-asta enişdən enirdi. Yağışın yenicə yuyub islatdığı cığırda onun yalın ayağının ləpəri qalırdı.

Salatın addımlarını yeyinlətdi. Arxasındakı hənirtini duyan Güləsər qanrılıb baxdı. Onlar bir-birilərinə yaxınlaşdılar. Bir müddət heç biri dinmədi. Yanaşı dayandılar. Güləsərin yanaqları qızarmışdı. Salatın onun sorğu-suala başlayacağından ehtiyat edərək susdu. Hər ikisi dinməz-söyləməz yola düşdü. Salatın qabaqda gedirdi. Güləsər onun hötüklərinə, atlas koftasına, topuğuna enən qırçınlı ipək donuna diqqətlə baxdı. Bu gözəl paltarın ətəyi şəhə və palçığa bulanmışdı. Güləsərin heyfi gəldi. Əgər onun belə paltarı olsa, boğçaya büküb saxlayar, gündəliyə geyinib bu kökə salmazdı.

Suvadağa çatanda yenə dayandılar. Su yolu sürüşkənləşmişdi. Güləsər qabağa keçdi.

- Qoy, mən düşüm, sən də səhəngini doldurum.
- Yox, yox, özüm enərəm.
- Sürüşərsən.
- Eybi yoxdur, çəkməmi soyunaram.
- Hazır mən ayağı yalınam.

Salatın Güləsərin dərisi qaralmış balaca ayağına baxdı. Barmaqların arasına palçıq dolmuşdu. Xınası solmuş dırnaqları lilə batmışdı.

- Ayaqqabın yoxdurmu?
- Var. Palçıqdır deyən, geyinməmişəm.

Salatın sualının yersiz olduğunu başa düşüb xəcalət çəkdi. Güləsər aşağı endi. Kürün suyu bulanıb köpüklənmişdi. Ləpələr şıltaqlıqla atılıb-düşür, yağının sarı torpağını yalayır.

Güləsər əvvəlcə öz səhəngini suya basdı. Su poqquldadı. Səhəng ağırlaşıb aşağı batdı. Güləsər onu dartıb sudan çıxartdı və Suvadağın qaşında dayanan Salatına verdi. İkinci səhəngi də doldurandan sonra kənara çıxmaq istədi. Salatın aşağı əyilib əlini uzatdı:

- Biləyimdən yapış.

Güləsər onun köməyi ilə yuxarı çıxdı. Belini düzəldib nəfəsini dərdi. Sonra da səhənglərin palçığını silib, tıxacları taxdı. Salatına kömək elədi. Özü isə səhəngini dalına alıb, çatı ilə sarıdı. Cahandar ağanın evinin bərabərinə çatanda Güləsər sükutu pozdu:

- Heç görünürsən?

- Özün başımıza gələni bilirsən ki?!

- Hə, eşitdim. Kişi yaman pıç iş tutub.

- Tutduğu iş cəhənnəmə, qağam evdən didərgin düşüb.

Güləsər dinmədi. Qardaşı Çərkəzin sözlərini yadına salıb susdu Xeyli sonra özünü bilməməzliyə vurub soruşdu:

- Haradadır ki?

- Nə bilim, - deyə Salatın doluxsunub cavab verdi. - Tərsin biridir, yaman qorxuram...

- Heç nə olmaz, - deyə Güləsər onun sözünü kəsdi, - balaca hədeyil. Salatın qanrılıb qızın üzünə baxdı. Güləsərin gözləri gülürdü. O, sözlü adama oxşayırdı.

- Deyəsən səndə xəbər var.

- Nə xəbər?

- Qağamı görübsənmi?

- Bıy, ay Salatın, mən onu hardan görərəm?

- Bəlkə Çərkəzin yanına gəlib? Qız susdu.

- Səni and verirəm o qardaşın Çərkəzin canına, düzünü de, qağam sizdədimi? Niyə dinmirsən? Sənə nə oldu? Niyə qızardın?

- Heç, - deyə Güləsər silkələndi və qabağa keçdi.

Onlar yolayrıçıda dayandılar. Salatın gözünü Güləsərin üzünə zillədi.

- Heç kəsə deməzsən ki?

- Qağamın canı üçün yox.

- Dünən bizdəydi. Ancaq ağzından qaçırma ha. Mənə özləri tapşırıb, bircə sənə deyirəm.

- Arxayın ol, Sən Allah, ona yaxşı bax. Bəlkə axşam qaranlıq qarışanda oğurlanıb xəlvəti sizə gəldim.

- Gəl, gözləyəcəyəm.

Güləsər ondan aralanıb evlərinə doğru yollandı. Salatın qızın dalınca xeyli baxıb köksünü ötürdü. Səhəngi çiyində rahatlayıb qolunu qulpuına keçirdi. Dönüb evlərinə sarı addımladı. O sevinirdi. Anasına bir az sakitləşdiyinə, qardaşının yerini bildiyinə görə az qalırdı ki, uşaq

kimi atılıb düşsün. O bu saat anasının yanına qaçacaq, Şamxalın heç yana getmədiyini, kənddə olduğunu ona xəbər verəcəkdi. Anası da sevinəcəkdi Bəs sonra? Eh, sonrası Allah kərimdir.

Salatın xırmana yaxınlaşdı. Nə işə bir şey an kimi vızıldayıb havada. Birdən elə bil onu daldan itələdilər. Çiyindəki səhəng ağırlaşdı. Qız qədər çalışdısa da müvazinətini saxlaya bilmədi. Təngildəyib qabağa yeridi. Ağzı üstə palçığa yığıldı. Səhəng onun çiyindən düşüb üç-dörd addım qabağa dıdırlandı. Qız qolunun siyirilmiş yerindən axan qana fikir vermədən durub səhəngi götürmək istədi. Gözünə inanmadı. Səhəng deşilmişdi. Su fişqırır axırdı. Salatın özünə gəlməmiş Güləsərin təlaşlı səsi eşidildi: Allah, mənə ölüm ver, Allah mənə ölüm ver. Ay qız, Salatın, bu nə idi?

O dalındakı səhəngi yerə qoydu. Qızın qolundan tutub qaldırdı. Salatın ətrafına boylanıb çiyini çəkdi.

- Heç özüm də bilmirəm, niyə yığıldım.

Güləsər kənara düşmüş səhəngə baxdı. Fikirli-fikirli başını buladı. Qızın qolundan tutub yaşlı qadınlar kimi ürək verdi.

- Allaha şükür, yaxşı qurtarıbsan.

- Nə olub ki?

- Görmürsən səhəngə güllə dəyib?

- Elə şey olmaz.

- Qağayın canı üçün düz sözümdür. Bircə bax, səhəngin ortası necə deşilib. Yəqin hansı ciyəri yanıbmınsa çovutma gülləsi dəyib.

Nökərlər tökülüşüb gəldilər. Güllə səsi eşidən Cahandar ağa tufəngi götürüb samanlığın üstünə çıxdı. Gözünü o taya, meşəyə zillədi.

Güləsər Salatını yığıldığı yerdən qaldırandan sonra belini düzəldib sahilə baxdı. O tayda bir atının meşəyə girərək, kolların arasında gözdən itdiyini gördü.

Cahandar üzünə qaldırdığı tufəngini aşağı saldı.

8

Qoca ağır-ağır yoxuşu qalxırdı. Əlindəki söyüd çubuğuna keçirdiyi balıqların pulları parıldayıv və quyruqları açıq-çəhrayı rəngə çalırdı. Kişi yorulmuşdu. Tez-tez dayanıb nəfəsini dərir, çiyindəki əndirləri silkələyib kürəyinin ortasına atırdı. O, möhkəm

islanmışdı. Dizi yamaqlı şalvarı, arxalığının altından görünən boynu qara sapla işlənmiş kirli alt köynəyi belə yaş idi. Çarıqlarını və iplik corabını soyunub əlinə almışdı. Gecəli-gündüzlü suda qaldığından ağappaq olan dabanını və codlaşmış ayaq barmaqlarını qızmış tozlu torpağa basdıqca, bədəninə istilik yayılırdı. O, iri, saçaqlı papağını boynunun dalına itələmişdi. Qırıxıq başından buğ qalxırdı. Sinəsinə düşən ağ saqqalının pərakəndə tüklərini səhər küləyi oynadırdı.

Kişi dayanıb nəfəsini dərdi. Bir xeyli Kürdə çimişən uşaqlara, yulğunluğa doluşan mal-qaraya baxdı. Öküzünün burada olub-olmadığını yoxladı. Sonra yenə yoluna davam etdi. Dikdirin qaşına çatanda bir dəstə uşaqla qarşılaşdı. Onların əllərində balaca qarmaqlar var idi.

Uşaqlar Qoca kişini araya aldılar. Hərsliliklə onun əlindəki balıqlara baxdılar. Gözləri parıldayan balıqların içində hələ də nəfəs alanları var idi.

- Qoca dayı, bunları hardan tutmusan, yerini bizə də de!
 - Demirəm.
 - Niyə ki?
 - Xeyri yoxdur.
 - Nəyin xeyri yoxdur?
 - Sizdən balıq tutan olmaz.
 - Niyə olmur, ay Qoca dayı?
 - Uşaqşınız, bala, gedin ağzınızın qatığını silin.
 - Kim, biz uşağıq?
 - Bəs nəsiniz, ay xalası göyçəklər?
 - Xalamızda işin olmasın.
 - Yaxşı, - deyər Qoca kişi dayanıb onları süzdü. Yanları qırış-qırış gözləri kiçilib balacalaşdı. - Xalanız olmasın, nişanlımız olsun. İndi məndən nə istəyirsiniz, ay nişanlısı göyçəklər?
 - Ey-ey, - deyər uşaqlardan Əli adlı birisi dilləndi. - Elə eləmə ki, qızına...
 - Qızıma nə deyəcəksən, ay sənin bacıyın məməsini yeyim...
- Əli gözünü qıyıb kişini süzdü. Onun sinəsinə düşmüş saqqalına baxdı.
- Axı bacarmazsan.
 - Niyə bacarmıram?
 - Qocasan.
 - Qoca olanda nə olar, ay qırışmal, bacımı məndən artığına verəcəksən?

Axı sənə yazığım gəlir.

- Niyə?
- Saqqalını yolar.
- Qırxdırram.
- Bəs bığların?
- Kəsdirrəm. Hə, indi sözün nədir?

Əli dayandı, sifətinə qayğıkeş bir görkəm verdi.

- Bacımın xasiyyəti pisdür. Qoca dayı, gəl bu işdən əl götür. Vallah, başına oyun açar.

- Məsələn, nə qayırar?
- Paçalama üstünə minib, tumanının bağı ilə səni boğar.

Uşaqlar qəhqəhə çəkib gülüşdülər. Qoca kişi də onlara qoşuldu.

- Ay haramzadalar, məni bağladınız. Gəlin, balıqları sizə verim, aparın nişanlınıza.
- Nişanlımız sənin balığına qalmayıb, özümüz tutarıq.
- Bəlkə, əliniz boşa çıxdı?
- Onda gəlib apararıq.
- İndi alın, sonra peşman olarsınız.
- Aldatmazsan ki?
- Mənim siznən zarafatım var?

Uşaqlar gülə-gülə ondan aralanıb eniş aşağı düşdülər. Qoca kişi sahilə enən uşaqların dalınca xeyli baxdı. Nəfəsini dərib yoluna davam etdi. İndi o daha cəsarətlə addımlayırdı.

Gəmiçi Qoca həmişə kəndin yeniyetmələri ilə zarafatlaşmağı sevərdi. Həç kəs kişinin bu şuxluğundan inciməz, əksinə, harda görsələr, başına toplaşib ona sataşardılar. Kişi də söz altında qalmazdı. Deyib-güldükcə elə bil cavanlaşib yüngülləşərdi. İndi də uşaqlarla zarafatlaşandan sonra özünü yüngül hiss etdi. Elə bil bədəninin ağrısı da azaldı.

Yoxuşu çıxıb qaşığı aşandan sonra dayandı. Təpələrdən əsib gələn bahar küləyi onun üzünə vurdu. Kişi dayanıb kəndə doğru baxdı. Bu il havaların yaxşı keçməsi, tez-tez yağış yağması dəmyələri gömgöy enmişdi. Kəndin üst tərəfindəki təpələr yamyaşıl idi. Dəmyədə əkilmiş taxıllar qurşağa çıxırdı. Arpalar buğum verib sünbülləmişdi. Bir az bəridə, təpələrin döşündə isə quzular otlayırdı. Qarnı doyan çəpişlərin çəmənlikdə atılıb-düşməsi Kürün sahilindən belə görünürdü. Sarı çiçəklər, topa-topa bitən lələlər adamın gözünü oxşayırdı. Bir dəstə qız pencər dəriridi.

Gəmiçi Qoca ətrafını ot basmış cıdırıla kəndin ucqarındakı evinə doğru addımladı. Onun qara damı torpaqdan güclə seçilirdi. Damın ətrafındakı kalafalıqları, xırman yerini, çardağın yanını ot basmışdı. Hətta qazmanın üstündə belə ot cücərmişdi. Arvadı Züleyxa ölənə qədər ev səliqəli olardı. Ancaq iki il idi ki, qarı rəhmətə getmişdi. Bundan sonra kişinin əl-ayağı soyumuşdu. O, həftələrlə evə baş sala bilmirdi. Əgər qızı Güləsər olmasaydı, bəlkə də aylarla gəminin yanında qalar, heç evə qayıtmazdı.

O, düz bir həftə idi ki, evə gəlmirdi, binəyə köçənləri o taya, meşəyə, yaylağa hazırlaşanları isə bəri üzə, kəndə keçirirdi. Aldığı haqdan, pendirdən. çörəkdən yeyib, oralarda dolanırdı. Hərdən bir də uşaqlar ona balıq gətirirdilər. Əgər srağagün Güləsər onun yanına gəlməsəydi, bəlkə heç bu gün də evə qayıtmayacaqdı. Gəmiçi Qoca həm də heç olmasa, bir-iki gün dincəlməli idi. Axı bu gün-sabah el yaylağa qalxacaqdı. Meşədən köçüb gələn binələrin, qoyun sürülərinin, mal-qaranın sayı-hesabı olmayacaqdı. Onların çoxunu Qoca kişi öz gəmisində bəri üzə keçirməli idi.

Kəndin girəcəyində başını qaldırıb ətrafa baxdı. Güləsər taxılın içində pencər yığan qızlardan aralanıb atasına doğru gəlirdi. O, çit donunun ətəyini belinə sancmışdı. Ayaqları yalın idi. Yemlik yeməkdən əlləri və dodaqları bir az qaralıb, şabalıdı rəngə düşmüşdü. Çöllərin küləyi qızın yanağını cızmışdı. Dodaqları da qaysaqlanan kimi olmuşdu. Onun ətəyi dolu idi. Əlindəki bıçaq və dırnaqları nəm torpağa bulaşmışdı. Kişi qızını görəndə sevindi. Ayaq saxladı. Güləsər bərabərinə çatanda gülümsündü:

- Burda nə gəzirsən, a xalası göyçək?
- Sənə pencər dərirəm.
- Mən də gör sənə nə gətirmişəm.
- Bıy nə yaxşı balıqlardır, ay dədə, özünmü tutubsan?

Qoca kişi balığı gəmi ilə keçirdiyi uşaqlardan aldığı demədi. Başını tərpedib, qızının sözünü təsdiqlədi.

- Dedim, şeytanım qoy bu gün balıq yesin.
- Dünən də qağam tutmuşdu... Şamxal da bizdə idi.

Qız ağzından söz qaçırdığına peşman olub qızardı. Atası dabunu hiss etdi. Qızının xatirinə dəyməmək üçün araya söz qatdı.

- Nə dəribsən?
- İlanotu. Sənə pencər bişirəcəm.

Yağın varmı?

Dünəndən bir qaşığı saxlamışam. Yəqin neçə gündür dilinə isti çörək dəymir.

Niyə dəymir, ay bala, özüm horradan-zaddan bişirirəm.

O, əlindəki balıqları qızına verib qabağa keçdi. Güləsər atasının çatlamış dabanlarına baxa-baxa onun izi ilə getdi.

Hər şey oyanmışdı. Yolun kənarındakı çiçəklərin üstünə qonan xallı kəpənəklər qanadlarını oynada-oynada şirə sorur, bəzən də havanın ətrindən xoşlanıb göyə qalxır və bir-biri ilə zarafatlaşır kimi çəmənlərin dərinliklərinə uçurdular. Onlarla bəhsə girən bal arıları güllərin başına dolanırdılar. Cığırlarda cıgır salan qarışqalar harasa tələsir, əllərinə keçənləri daşıyıb yuvalarına doldururdular. Güləsər dayanıb baxdı. İki dozanqurdu mal təzəyini yumurlayıb aparırdı. Onlar başaşağı durub, dal ayaqları ilə kürəciyi dığırıydılar. Bir-birini necə də başa düşür, necə də köməkləşirdilər! Arabir lap yaxından, Qoca kişinin az qala ayağının altından pırıltı ilə qalxan quşlar uçub qabağa düşür və bir xeyli cıgırın ortasında səkirdilər. Bəli, yaz gəlmişdi. Bütün canlılar əlləşib işləyirdilər. Qəribə idi. Həmişə gül-çiçək içində üzən kəpənəklər necə də gözəl idilər. Onlar əziyyət çəkmir, səhərdən axşama qədər çiçəkdən-çiçəyə qonurdular. Amma qarışqalar, ya da təzək yuvarladan dozanqurdular əlləşirdilər...

Güləsər köksünü ötürdü və ondan xeyli aralanan atasının yorğun görkəminə tamaşa etdi. Kişi qocalıb əldən düşmüşdü. Güləsərin əlacı olsa, onu heç yana buraxmazdı. Özü qolunu çırmayıb ortaya atırdı. Amma neyləsin, qızın əlindən nə gələ bilirdi?

Onlar həyəətə çatdılar. Qoca kişi talvarın altında eşələnən Çərkəzin yanına getdi. Adəti üzrə şuxluğa başladı:

- A xalası göyçək, burda nə əlləşirsən?

Çərkəz belini düzəldib tərini sildi Atasının sualına zarafatla cavab verdi. Qabağındakı qırıq arabanı göstərdi:

- Ölü dirildirəm.

Qoca kişi toz-torpaq basmış boyunduruğa və təkərləri əylən arabaya baxdı. Əvvəllər onun arabasının bir cağı da sınıq olmazdı. Dağ köçünə hamıdan qabaq hazır olardı. İnişil arvadı öldü, keçən il də əlləri aşağı oldu. Bu il isə heç araba qoşmamışdı. Heç Çərkəz də arabaya yaxın durmazdı. İndi oğlunun hərəkəti onu xeyli düşündürdü.

- Fikrin nədir, ay bala?

- Bəlkə, dağa köçdük.

Kişi oğlunun şini düşmüş təkərlə oynamasını əbəs zəhmət hesab etsə də, bir şey demədi. Arabanın caqları çürümüşdü. Təkərlərin əyrisi çatlayıb aralanmışdı. Deyəsən, ox da qacıyıb əyilmişdi. Belə bir arabanı sazlamaqdansa, təzəsini bağlamaq daha asan olardı. Bir də axı bu əziyyəət nəyə lazımdır? Onlar ki, dağa köçən deyildilər.

Kişi çiyindəki kəndiri həyəətə atdı. İslanmış corablarını talvarın üstünə tulladı. Çarıqlarını qızına verdi.

- A bala, elə yerə qoy ki, it-pişik aparmasın. Zəhrimar islanıb cılğıya dönüb.

Güləsər atasının altı deşilmiş çarığına gözdən keçirdi və içəri adladı. Orta ocaqda korun-korun yanan kötüyün ucunu vurub qorlandırıdı çır-çırpı yığıb üstünə tökdü. Ocaq tüstüləndi. Ətrafı boğaz acıqdıran göyümsov bir tüstü bürüdü. Bu duman bir müddət laylanıb evin içinə çökdü və yavaş-yavaş orta bacadan burulub çıxdı. Qız bir-iki dəfə ocağı püflədisə, odun yanmadı. Güləsər göz yaşını və buruunu silib, uzun donunun ətəyi ilə ocağı yellədi. Kösövlər çatırdadı və birdən alışıb parıldadı. Tüstüdən nəfəsi kəsilən Güləsər eşiyə çıxdı.

- Ay dədə, sənə pencərmi bişirim, balıqımı?
- Pencər yaxşıdır. Heç bu il nübar eləməmişəm. İstəyirsən balığı da pörtədt.

Çərkəz fırladıb o üz-bu üzünə baxdığı təkəri əlindən buraxdı. Təkər həyətin ortasında dığırlandıb bir-iki dövrə vurdu və göy otluğa düşdü. Onun şini cingilti ilə çıxıb, təkərdən üç-dörd addım kanardakı çökəyə yuvarlandı. Çərkəz əlinin tozunu silib, taxtın üstündə oturan atasına yaxınlaşdı.

- Ay dədə, deyəsən, balıq tutmusan, hanı, göstər görüm?
- Sən tutduğun balığı mənə göstərdinmi, mən də göstərim?
- Sən mənim balıq tutduğumu hardan bilirsən?

-Bilirəm, ay xalası göyçək.

Kişi oğlunun üzünə baxıb, xırıltılı səslə güldü. Çərkəz əvvəlcə atasının qıyıq gözlərinə, sonra da ocağın kənarında eşələnən bacısına baxdı.

- Balığı kimnən tutmuşdun?
- Şamxalnan.
- O bizə gəlmişdi?
- Hə, - deyə Çərkəz cavab verdi və qaşqabağı tökülən atasına baxdı. -Nə olarki?
- Heç, - deyə kişi sakitcə dilləndi.

Bir azdan yağda qızardılmış soğan iyi ətrafa yayıldı. Güləsər iri mis cama çəkdiyi pencəri atasının qabağına qoydu. Özü isə Çərkəzlə yanaşı oturdu. Sarımsaqlı qatığı irəli çəkib bir-iki qaşığı pencərin üstünə tökdü.

„Ay dədə, - dedi, - sarımsaqlı yaxşıdır. İştahan açılar. Balığa da asmışam. Bu saat hazır olar. Soyutma bişirirəm.

Qoca kişi qızının bu mehribanlığına qarşı necə minnətdarlıq edəcəyini bilmədi. Ancaq onun üzünə baxıb gülümsəməklə kifayətləndi. Camı qabağına çəkib bardaş qurdu. Çörəkdən kəsib pencəri çömçələdi.

Kisi quru çərəyi dişsiz damağında övkələdikcə çənəsi şaqqıldayır, gicsahlarındakı damarlar oynayır. O, tez-tez əyilib fətir götürən qızım gözaltı süzürdü. Güləsər böyümüşdü. Heç bir il bundan qabaqkı arıq, quru qıza oxşamırdı. Elə bil rəngi də ağarmışdı. Döşləri nimdaş qoftasını dik tuturdu. Kişi bunun fərfinə indi vardığından, təəccüblə ona baxır, deməyə söz tapmırdı. O indiyə qədər Güləsəri uşaq hesab edirdi. Amma bu gün elə bil yuxudan ayılmışdı.

Güləsər qardaşı ilə bir qabda xörək yeyirdi. Tez-tez şitlik edir, Çərkəzin qabağındakı pencəri çömçələyib götürürdü. Qardaşını cinləndirib xısın-xısın gülürdü. Kişi görürdü ki, qızı şuxluq edir. Zarafatlaşmaq, əzilib-büzülmək istəyir. Gözləri oyur-oyur oynayır. Yanaqları rəngdən-rəngə düşür. Güləsərdə ilk dəfə müşahidə etdiyi bu hal kişini hürkütdü. "Günü qara lap özünü açib, - deyə xəyalından keçirdi, -indidən mazaqlaşmaq istəyir. Allah sizin damazlığınızı kəssin. Boyları bir qamçı olan kimi adamın belinə sıçrayırlar".

Onun iştahası qaçdı. Camı geri itələyib, əllərini şalvarının dizinə çəkdi. Güləsər atasının dayandığını görüb təəccüblə soruşdu:

- Niyə yemədin, ay dədə, yoxsa xoşuna gəlmədi?
- Yox, qızım, çox sağ ol, ağzın şirin olsun. Doydum.

Güləsər qabı götürdü.

- Bu saat balıq gətirim, - deyə ayağa durdu.

Kişi onun arxasınca baxdı. Qoşa hörükləri görəndə xəyalı uzaqlara getdi. Qız lap anasına oxşayırdı. Boyu, buxunu, yeriyəndə boynunu bir az yana əyməsi lap Züleyxa idi. O da bunun kimi ortaboylu, tökməbədənli idi. "Yox, qız lap yetişib, gözde-qulaqda olmaq lazımdır".

Kişi taxtın üstünə uzandı. Güləsər köhnə bir mütəkkə gətirib onun başının altına qoydu. Qoca kişi qəlyanını doldurdu. Arxalığının cibindən çaxmağını çıxarıb qovu alışırdı. Qəlyanın üstünə qoyub sümürdü.

Baş barmağı ilə közərməş tütünü basıb, çubuğunu tüstülətdi. Kişini fikir götürdü...

Şamxal kəndin kənarında, biçənəklərin üst tərəfindəki təpənin qaşında özünə ev tikdi. Kənd cavanları ona kömək etdilər. Birləşib yer qazdılar. Meşədən dirək, kərən gətirdilər. Üç gün gecəli-gündüzlü işləyəndən sonra qazma daxmanın üstünü örtüdlər.

Damin pərdilərini Şamxal özü örtüdü. Enli qovaq ağaclarını doğrayıb ortadan yardılar. Səliqə ilə yonub yan-yana qoydular. Şamxal evin dal tərəfindən balaca bir pəncərə açdı. Uşaqların hardansa tapıb gətirdikləri bir parça şüşəni ora saldı. Qara damın həyətidə iri bir çardağ da tikdilər. Şamxal özü çardağın ətrafını yulğun çubuğu ilə hördü, torpağın süzülüb axmasının qabağını aldı. Həyətdəki ot-ələfi təmizlədi. Harda xırman açacağı, samanlığı, tövləni harda tikəcəyini indidən müəyyənləşdirdi.

Kənd camaatı əvvəlcə bu işə təəcüb etdi. Şaraxalın yanına gəlib onu danlayan ağsaqqallar da oldu. Ancaq o, sözündən dönmədi.

Bu xəbər Cahandar ağanı təəcübləndirmədi. "Tərs oğlu tərs, südüne çəkib, - deyər ürəyində onu yamanladı. - İnadın biridir. Bilirdim ki, axırı belə olacaq". O bu işə bir tərəfdən sevinir, oğlunun öz atasına belə boyun əymədiyini, kişi kimi sözünün üstündə durduğunu bəyənirdi. O biri tərəfdən də onun, Cahandar ağanın oğlunun qara damda yaşamasını şəninə sığışdırı bilmirdi. "Bir gün ağillanar, başı əlhəd daşına dəyib geri qayıdar" - deyirdi. Ancaq onun gözlədiyi kimi olmadı. Bir dəfə ilxıçılar xəbər gətirdilər ki, Şamxal çəmənliyə gəlib ayağı səkil qaşqa atı aparmışdır. O heç kəsə heç nə demədən birbaş ilxının içinə girib atı yallamış və quş kimi sıçrayıb belinə qalxmışdı. Dikdiri çıxıb kəndə doğru gedyn atının qabağına heç kəs keçə bilməmişdi. Bu xəbər Cahandar ağanı hirsəndirsə də dinməmişdi.

Əri ilə küsü saxlayan Zərnigar xanım da buna dözə bilməmiş, "Axır ki, istəyinə çatdın. İndi ürəyin dincəlsin", - deyər ərini sanmışdı. Cahandar ağa oğlunun yenə nə işə aparacağını gözləyirdi, ancaq Şamxal bir daha buralarda hərlənməmişdi.

Şamxal divarından nəm qoxusu gələn daxmada tək yaşayırdı. Onun nə yorğan-döşəyi, nə künc-bucağında yeməyə bir şeyi vardı. Əvvəlcə ayrı yaşamaq ona çox asan gəlirdi. Amma özünə ev tikəndən ikicə gün sonra belə yaşamağın çətinliyini dərk etdi. Hətta bir-iki dəfə qəsdləndi ki, atını minib dayısıgilə getsin. Sonra fikrindən daşındı. Çərkəzgilə getməyə də arlandı.

Əslinə baxsan, Şamxala ayrılıb ev tikməyi elə Çərkəz məsləhət görmüşdü: "Sənə nə var, dədəyin malı-dövləti aşıb-daşır. Əlində on beş iyrimi kənd var. Biçənəklərinin ucu-bucağı görünmür. Torpağın gözü də sizindir. Yaman günündə beş-on tağarlıq yer götürüb əkib-bicərsən. Daha mənim kimi deyilsən ki, - demişdi. - Əgər evinə qayıtmaq istəmirsənsə, belə məsləhətdir. Qonum-qonşunun qoltuğunda yaşamaqdan pis şey yoxdur". Şamxal çox fikirləşmiş və ona haqq vermişdi. Bu söhbətdən bir gün sonra Şamxal qərarını ona demiş və köməkləşib ev tikmişdilər.

Şamxal bir həftə beləcə yaşadı.

Bir axşam həyətdə oturmuşdu. Çardağın dirəyindən asılan qara çırağın başına dolanan pərvanələrin, xırdaca böcəklərin sayı-hesabı yox idi. Ətraf yaşıllıq olduğundan, uçub işığa gələn cücülərin ardı-arası kəsilmirdi. Dirəyə bağlanmış at qabağındakı göy otu xımırtlıydı. Şamxal həmişəki kimi bu axşam da atını Kürə sulamağa aparmış, qayıdanda biçənəkdən bir qucaq ot çalmışdı.

O, içəri keçib taxtın üstünə uzandı. Ulduzlar sayırıydı. Cırcıramaların səsi bir-birinə qarışmışdı. Cələdəki çaqqallar səs-səsə verib ulaşıqca kənd itləri hürüşürdü. Kimsə xır yolunda araba sürürdü. Təkərlər qıcıldayırdı.

Şamxalı fikir götürmüşdü. "Bəlkə Həbil oğlu Qasımın yanına getsin? Onun dəstəsinə qoşulub çapqınçılığa başlasın? Maldan-qaradan oğurlayıb birbaşa həftəbazarına sürsün? Bircə günün içində xırıd edib paltar-palazdan alsın, ev-eşiyini sahmana salsın? Axı, deyirlər, çox adam bu yolla varlanıb? Hərçənd bu yolda ölüm-itim də var. Ancaq nə olsun, yaranan bir gün ölməyəcəkmiz?"

O, yanı üstə çevrildi. Papiros eşib-yandırdı. Dalbadal sümürüb tütünü kənara üfürdü. Yenə fikrinə davam etdi. "Yox, nəhaq bu xəyallara düşürəm. Haramçılıqdan bir şey çıxmaz. Adam öləndə də bir şey üstündə ölür. Yoxsa oğurluq üstündə ölmək heç kişilikdən deyil. Camaat adamın cəməyyəninə tüpürər".

Şenliyin aşağısından səs-küy qalxdı. Kimsə damın üstünə çıxıb bərk qıy çəkdi. Dalbadal güllə atıldı. İtlər səs-səsə verib ulaşıdılar. Şamxal qalxıb oturdu. Şirin-şirin ot yeyən at qulaqlarını şəkləyib fıncırdı. İtlər nəyi isə qovub cələyə doğru apardılar. Beş-on dəqiqədən sonra hər şey sakitləşdi. Cırcıramaların səsi, Kürün qijiltısı aydınca eşidildi,

Şamxal yaxında hənirti duyub qulaq kəsildi. Göy otluqda araba sürürdülər. Təkərlərin otları əzməsi və öküzlərin arabir fısıldayıb ot

qoparması eşidilirdi. Arabaçı tez-tez çubuğunu şaqqıldadır, "ho-ho, hiş" - deyə heyvanları səsleyirdi. Görünür, o, qabağa düşmüş və yo-iz olmayan yerlərdə arabanı xəndəyə salmaqdan ehtiyat edirdi. Şamxal gələnlərin ötüb gedəcəyini zənn etdi. Ancaq səs-küy yaxınlaşdı. Araba düz işığa gəldi. Şamxal nöqərləri Tapdığı tanıdı.

- Xoş gördük, ağa.
- Xoş gördük, hara belə?
- Heç hara, elə sənin yanına gəlmişəm.
- Bəs bu araba-zad nədir?
- Paltar-palazdır. Xanım göndərib.
- Qaytar geri, mənə heç nə lazım deyil.

İndiyəcən arabanın üstündən düşməyib, qardaşının nə deyəcəyini gözləyən Salatın dözmədi. Yerə enib bünun yanına gəldi. Quş kimi qanadlanıb Şamxalın boynuna sarıldı.

- Qurbanın olum, ay qağa, nə təhərsən?

Bacısının onu duz kimi yalaması Şamxalı qəhərləndirdi. Qızın saçını sığallayıb üzündən öpdü. Kirimişcə:

- Anam nə təhərdir? - dedi.
- Yaxşıdı. Elə fikri-zikri sənsən. Evin də mübarək. Bəs təkə darıxmırsan?

- Əlacım nədir? - deyə Şamxal sakitcə dilləndi.

Salatın onun kövrəldiyini hiss etdi. Firsəti əldən verməyib üzünü Tapdığa tutdu:

- Tez ol, şeyləri boşalt.
- Heç nə lazım deyil.
- Bıy, dərdin ürəyimə, ə, nə danışdığındır? Quru yerdə ha yatmayacaqsan? Evdə palaz-paltar olmazmı?

- Özüm hamısını düzəldərəm. Onun mənə heç nəyi lazım deyil.

- O kimdir? - Salatın dayandı və qardaşının atasına işarə etdiyini başa düşdü. - Gətirdiyimiz şeylərin hamısı anamındır. Öz cehizindəndir.

Tapdıq bacı-qardaşın başı qarışdığından istifadə edib, arabadakı yüklərin bəzi qismini boşaltdı. Salatın Şamxala imkan vermədi. Çırağı götürüb qabağa keçdi.

- Gəl görüm, evin necədir?

Onlar çardağı keçib içəri adladılar. Salatın his verən qara çırağı yuxarı qaldırdı. İri və vahiməli kölgələr torpaq döşəmədə gəzdi, divarlara düşdü, bəzən də tavana qalxıb pərdələrdə dolaşdı.

Salatın boş evin ortasında dayandı. Divar nəm idi. Yaş kərən və Pərdələrdən az qala su damırdı. Evin içi bomboş idi. Taxtın üstündə bir cırıq palazda yox idi

- A bacın ölsün, burda necə yatırsan?

- Birtəhər.

Özümü öldürmə, səni bu cür qoymam.

Onlar ay doğana qədər əlləşdilər. Gətirdikləri şeylərin hamısını dasıyib içəri doldurdular. Tapdıq geri qayıtdı. Salatın qardaşından ayrılmaq.

- Səni tək qoyub, heç yana gedən deyiləm.

Onlar elə həyətdə, çardağın altında yer saldılar. Ay yuvarlanıb yuxarı qalxmışdı. Təpələrin, çöllərin üzərinə solğun işıq çilənmişdi. Çəmənlərdən biçilmiş ot qoxusu gəlirdi. Onların gözüne yuxu gətirdi.

- Sabah evini silib-süpürəcəm. Divarlara kilim tutacam. Yorğan-döşəyini yük yerinə yığacam. Qab-qacaq da gətirmişəm. Anam hər şey göndərüb. Görək indi sözün nə olacaq. Bizi tək qoyub qaçdın. Heç insafın yoxdur?

- Özün gördün ki?

- Gördüm. Ancaq nə olsun, atandır. Hirsələnmişdi. Gəl qayıdaq.

- Az danış, ağzın yekə olar, - deyə Şamxal zarafata salıb bacısını susdurdu. Yorğanı çiyinə çəkib, kürəyini ona doğru çevirdi. Salatın qardaşını arxadan qucaqlayıb büzüşdü.

10

Güləsər gecikmişdi. Səhər tezdən ev-eşiyi süpürmüş, qızlarla pencərə getmiş, geri qayıdanda səhəngin boş olduğunu görmüşdü. Atası indicə gələcəkdi. Çərkəz də axşamüstü evə dönəcəkdi. Heç olmazsa onlara bir stəkan çay vermək lazımdı.

O, səhəngi götürüb birbaşa Kürə yollandı. Gün yaxmışdı. Kəndin qərb tərəfindəki hündür təpələrin zirvəsi narıncı rəngə boyanmışdı. Sahildəki söyüd ağaclarının budaqları qızılı rəngə çalırdı. Güləsər hündür yarığın yanından sola burulub çığırla aşağı endi. Çəmənlikdə oynayan uşaqlar malları qabağına qatıb kəndə doğru haylayırdılar. Lap uzaqda bir oğlan at çapırırdı. Ətrafa sərənlik gətirən kölgə çökürdü. Güləsər addımlarını yeyinlətdi. Suyun yaxası boyu uzanan yarığın qaşı ilə

getdi. Göyün üzündə süzən saysız-hesabsız qızlarquşunun səsi bir-birinə qarışmışdı. Suların şırıltısı, cələdəki salxım söyüd yarpaqlarının xışıltısı çəmənlərdən küləyin qovub gətirdiyi çiçək qoxuları Güləsəri məst etmişdi. O hərdənbir ayaq saxlayır, Kürün balıq qoxusu verən nəm havasını ciyərlərinə doldururdu.

Yarğanın kölgəsi suya düşmüşdü. Onun qaşu ilə gedən Güləsərin də kölgəsi xırda ləpələrin üzəri ilə irəliləyirdi. Qız, çiyində səhəng suyun axarının əksinə gedən kölgəsinə tez-tez dönüb baxırdı. Sular çəhrayı rəngə boyanmışdı. Yaxındakı adacıqları bürüyən çiçəkləmiş yulğun kollarının uclarının rəngini sulardan seçmək olmurdu. Elə bil günəş yaxan zaman hər yer - axar sular, yaşıl təpələr, sünbüllü xəmilər od tutub yanırı. Güləsər Kürün gur yerinə şəfəq saçan günəşə baxdı. Yarısı tərənin dalında gizlənən günəşin əksi şəffaf sulara parıldayırdı. Yerlə səma birləşmiş kimi görünürdü. Sanki günəş Kürün başında, təpələrin ağız-ağıza qovuşduğu yerdə aşağı enmiş və axşam-axşam axar sularda çimirdi. Onun qızılı saçları suyun üzünə dağılıb qıvrılırdı.

Güləsər Suvadağa çatanda sahilə qatı bir kölgə çökdü. Qız başını qaldırıb üfəqə baxdı. Günəş gizlənmişdi. Təpələrin dalından qızartı görünürdü. Elə bil kimsə orada nəhəng bir tonqal qalamışdı. Ocağın şəfəqləri səmada əks edib ağ buludları alovlandırır.

Güləsər səhəngi suya basıb doldurdu. Kənara çəkib ağzını tıxacladı. Tələsik üzünə su çırpıb saçını sığalladı. Tezəcə də yola düşmək istədi.

Birdən onun bədəninə üşütmə gəldi. Sinəsində göyərçin kimi çapalayan ürəyi koftasını titrətdi. Qız vahimələnən kimi olub səhəngin qulpundan yapışdı. Elə bu an sahiləki yulğun kollarının arxasından bir qayıq çıxdı. Qız cəld səhəngini çiyinə alıb yarğanın qaşına dırmanmaq istədi. Kimsə onu çağırırdı. Güləsər tanış səs eşidib geri dönəndə Şamxalla qarşı-qarşıya dayandı. Bir müddət heç biri dinmədi. Güləsər gözlənilməyən bu təsadüfdən özünü itirdi. Axşamüstü çay kənarında onları bir yerdə görsələr, nə deyərlər? El içində biabır olmazdımı? Qız başını qaldırıb Şamxalın üzünə baxdı. Onun dinmədiyini, tez-tez nəfəs aldığına gördü. Gözucu yarğanın aşağısında sahilə yan almış qayığa və orada intizarla Şamxalı gözləyən Tapdığa baxdı. Qızın gözlərinə Kürün üstünə enən kölgədən də qatı bir kölgə endi. Aralanmaq istədi, ancaq Şamxal onun biləyindən yapışdı. Səhəng yerə düşdü. Diğirlənib sahilə qədər getdi. İri daşa toxunub dayandı. Tıxac sıçrayıb çıxdı. Səhəngin suyu loqqultu ilə süzülüb sahil daşlarını islatdı.

Güləsər qışqırmaq istədisə, güclü bir əl onun ağzını qapadı. Şamxal qucağında titrəyən qızın çapalmasına baxmadı. Üz-gözünün cırılmasına da fikir vermədi. Ac canavar quzu götürən kimi qızı basmarlayıb "qayığa saldı. Tapdığa "tərpən" - dedi. Özü isə dal tərəfdə oturub, paçasının arasına saldığı qızı sinəsinə sıxdı. Onun çapalayıb qayığı çevirməsinə, ya da suya atılmasına imkan vermədi. Lal suları yarıb şütüyən qayıq Kürün ortasındakı adanın arxasında görünməz oldu...

Mal otaran uşaqlar hay-harayla kəndə qaçdılar. İki oğlanın bir qızı zorla qayığa qoyub qaçırdıqlarını söylədilər. Qızın tez-tez çırpınıb özünü suya atdığı, oğlanınsa onu tutub gəmiyə basdığını VƏ üstəlik bir-iki şillə çəkdiyini elə yarganın qaşından gördüklərini danışdılar. Qız ağlayıb çırpınırmış. Ancaq onun səsinə eşidən olmayıb. Qayıq o taya, meşəyə keçib. Malı sulamağa naxırçılar boş səhəngi tapıb gətirdilər. Arvadlara göstərdilər.

Güləsərin olduğunu bilib Qoca kişiyyə xəbər yolladılar. Bacısının qaçırıldığını eşidən Çərkəz tüfəngi götürüb başı alovlu sahilə qaçdı. Ətrafa boylandı. Yalandan havaya bir-iki güllə atdı, ancaq heç nə tapa bilmədi. Qatı qaranlıq ətrafı bürümüşdü. Kürün qijiltısı, yulğun kollarının uğultusu adamı vahimələndirirdi. Cələdəki çaqqallar isə səs-səsə verib ulaşırdılar.

Bir xeyli sahildə vurnuxan Çərkəz ələcsiz qalıb geri, kəndə qayıtdı. Dikdiri çıxanda dayandı. Kəndin işıqları yanmışdı. Qapılarda ocaq qalamışdılar. Bağdan açılan itlər yal üstündə boğuşurdular. Yalnız onların, Çərkəzgilin ucqarındakı evlərdən işıq gəlmirdi. O, köksünü ötürüb ağır-ağır qaranlıq daxmaya doğru addımladı.

* * *

Güləsərin könlü Şamxalı inişil, dağ köçündə tutmuşdu... Göytəpəlilərin arabaları ağız-ağıza qovuşan sisli-dumanlı dağların arasındakı dərə ilə qijildəyib çayın sahilində dayanmışdı. Hamı arabanın yanına, elə göy otluğun üstünə gəbə salmışdı. Kəndin mətəbər adamları mütəkkəyə dirsəklənib dincəlir, qız-gəlin bulaqdan su gətirib çay tədarükünə başlayırdı. Üstü dəyəli arabaların böyründə ocaq tüstülənirdi. Qoyun kəsib alışma edənlər də var idi.

Gəmiçi Qocanın arabası həmişəki kimi köçün lap axırında getdiyindən, düşərgədə hamıdan sonra, bir az aralı dayanmışdı.

Güləsər atasının fikirli-fikirli arabanın yanında dolaşdığını, anasının, əli qoynunda, ocaqlara asılmış qazanlara, buğlanan ağ samovarlara tamaşa etdiyini gördü. Arvadın gözü yol çəkirmiş kimi intizam idi. Sifətində məlul-müşkül bir ifadə var idi. Güləsər bircə an fikrə getdi. Sonra arabanın içindən boz kilimi götürüb yerə saldı. Üstünə balaca döşəkçə atdı. Sarı samovarı çıxartdı. Arvad qızının qab-qaşiq tədarükünü görüb təəccübləndi:

- Bala, fikrin nədir?
- Heç, - deyə sakitcə cavab verən Güləsər üzünü atasına tutdu.
- Ay dədə, gəl uzan, dincəl. Mən də ocaq qalayacam.

O, səhəngi götürüb bulağa getdi. Yarımcə saatdan sonra Qoca kişinin də arabası yanında ocaq tüstüləndi. Qazanda nə isə dıgıldamağa, sarı samovar poqquldamağa başladı. Güləsər hələ də təəccüblə ona baxan anasının boynunu qucaqladı:

- Ay ana, kimdi gəlib sənin qazanına baxan? Qoy hamı elə bilsin ki, biz do ocağa xörək asmışıq, çay dəmləmişik.
- Ay bala, köçün işini nə bilmək olar, birdən qonaq-zad gələr, biabır olmarıqmi?
- Olanda da olarıq, neyləyək.

Doğrudan da aradan bir az keçməmiş Çərkəzlə Şamxal onların arabasına yaxınlaşdı. Çərkəz gözəlti qaynayan samovarı, ocaqdakı qazanı, kilimin üstünə uzanmış atasını süzdü. Özünü sındırmamaq üçün Şamxalı süfrəyə dəvət etdi. O, Şamxalın təşəkkür edib gedəcəyi və burada dayanmayacağı zənnində idi. Amma Çərkəzin gözlədiyinin əksinə Şamxal:

- Bir stəkan çay içərəm, - deyə onun təklifini qəbul etdi. Çərkəz anasının tələş içində qaldığını, Güləsərin onsuz da dağ havasından allamış yanağının daha da qızardığını və lal baxışlarla nə isə demək istədiyini anladı. Ancaq gec idi. Şamxal Qoca kişi ilə salamlayıb yanını yerə qoymuşdu.

Güləsər sakitcə samovarin yanında oturdu. Aylarla sandıqda saxladığı və indicə əyninə keçirdiyi qırçınılı qırmızı donunun uzun ətəyi ilə yalın ayağını örtüdü. Stəkan-nəlbəkini yuyub silməyə başladı.

Şamxal gələndən sonra pərtləşən Qoca kişi nəhayət dilləndi:

- A bala, kasıblığın üzü qara olsun, indi səni nəyə qonaq edək?
- Heç nə lazım deyil, Qoca dayı, elə Güləsər bir stəkan çay versə pis olmaz.

- Çayımız var, amma...

Kişi dayandı. Sualedici nəzərlərlə arvadına, sonra da qızına baxdı. Güləsər atasının və anasının vəziyyətini başa düşdü, özü də hiss etmədən dilavərliyə başladı:

- Qəndimiz yoxdur.

- Niyə yoxdur, ay bala, ancaq farmaşdadı. Bu saat gətirərəm. Züleyxa arvad yerindən qalxmaq istədi. Şamxal Çərkəzin qaşqabağından məsələni anladı və onları çıxılmaz vəziyyətdən qurtarmaq üçün gülümsündü.

- Əziyyət çəkməyin, Züleyxa xala, sizin çayınız qəndsiz də şirin olar. Güləsər süzdüyü çayı Şamxalın qabağına qoydu və nə üçünsə başını qaldırır onun üzünə baxdı. Qızın dodaqlarındakı təbəssüm donub qaldı. Üzünə zillənən gözlərdə həm mehriban, həm də qəlbə nüfuz edən qəribə bir ifadə oxudu. Qız ömründə ilk dəfə duyduğu və mənasını başa düşmədiyi bir hissən təsiri ilə sarsıldı. Ona elə gəldi ki, üzünə zillənən gözlər köz kimi onu yandırır qarsadı. Deyəsən, özü də hiss etmədən bir xeyli beləcə dayandı. Yoxsa atası öskürüb bərkdən içini arıtlamaz, Çərkəz də qaş-göz oynatmazdı.

Güləsər atasının "taxsırım hamısı bu xalası göyçəkdir," - deyə oğlunu göstərdiyini və onu xəbərsiz qonaq gətirməkdə məzəmmət etdiyini eşidəndən sonra əlini stəkandan çəkdi. Onun qulaqları güyüldədi. Samovarın istisi vurduqca qızarmış yanaqları daha da pörtüdü. Kişilərin söhbətini güclə eşitdi. Ayağa durub uzaqlaşmaq istədisə də bacarmadı.

Şamxal çox oturmadı. Çayı içən kimi ayağa durdu. "Ağzınız şirin olsun", - deyə təşəkkür etdi. Çərkəzlə bərabər arabadan uzaqlaşmazdan əvvəl dönüb bir də Güləsərə baxdı. Qız onun Çərkəzə:

- Maşallah, bacım lap böyüyüb, - dediyini aydınca eşitdi.

Güləsər dağların kölgə saldığı cığırla güneyə doğru addımlayan Şamxalı və qardaşını xır yoluna qədər gözdən qoymadı. Anası onu səsləməsəydi, bəlkə də axşama qədər beləcə dayanacaqdı.

O, süfrəni və stəkan-nəlbəkini yığışdıranda da Şamxalın sözləri qulağından getmədi. "Sizin çayınız qəndsiz də şirin olar". Bu nə demək idi? Necə yəni çayınız qəndsiz də şirin olar? Yoxsa o başqa söz demək istəyirdi? Amma qəribə gözləri var. Adamın düz ürəyinin içinə baxır.

Qız sonralar dağda olanda da, hətta arana köçəndə də bu sözləri unuda bilmədi. O, hiss etdi ki, qəlbində nə isə baş qaldırır, bu xatirələr

nə üçüncə onu sevindirir, özünə bir həmdərd axtarmağa, ürəyindən keçənləri kimə isə danışmağa sövq edir. Ancaq bu sirri kimə söyləyə bilərdi? Onu məsxərəyə qoymazdılar mı? "Gor qızın iştabından nə keçir?" - deyə ələ salmazdılar mı?

O, bəzən qara damda mitil yorğan-döşəyə bürünüb gözlərini his basmış kərənə zilləyir, torpaq divarın yarıqlarında cırıldaşan gecə böcəklərinin səsinə dinləyir, bəzən göyün üzünə səpələnmiş ulduzlara orta bacadan tamaşa edərək xəyala dalırdı. Bacadan seyr etdiyi səmanın bir parçası onun xəyalı tək gah tərtəmiz olur, gah da küləyin qovub gətirdiyi dumana bürünüb tutqunlaşırdı. Bacadan evin ortasına düşən ay işığı azalır, onsuz da qaranlıq olan qazmaya ürək sıxıcı bir kölgə çökürdü. Güləsər gözünü yumub yuxulamağa çalışsa da bacarmır, yerinə qor dolmuş kimi səhərcən qovrulurdu. Qız özünün də ayırd edə bilmədiyini hallar keçirirdi. Bəzən "o hara, mən hara?" - deyə özünü danlasa da, Şamxalın sözləri yenə qulaqlarında səslənir, xəyalı gözünün önündən getmirdi. Şamxal atını sulamağa aparanda bir bəhanə ilə səhəngi götürüb Kürə enir, uzaqdan da olsa oğlanı görməklə təsəlli tapmağa çalışırdı. Səhərlər yorğan-döşəyi salmaq adı ilə çardağın üstünə çıxıb hərlənir, Cahandar ağagilin həyatına boylanmaqdan yorulmurdu. Hərdən təsadüf onları qarşılaşdıranda isə Güləsər yolunu dəyişdirib, Şamxaldan qaçır, özünü elə aparırdı ki, guya heç nə onu maraqlandırmır. Ancaq kürəyinə zillənən baxışları duyur, düz yolda ayaqları dolaşır və az qalırdı ki, büdrəyib yıxılsın. Belə hallarda Güləsər indicə ürəyinin partlayacağından qorxurdu. Bu iztirab və məchul hisslər ona əzab versə də, xoş və ləzzətli idi. Gənclik qəlbinin sirlərini məgər axıra qədər başa düşmək olurmu? Orada cürcən meyllərin, parıldayan qığılcımların, kül altında qalmış köz kimi işıldaşmış sönən arzuların sayını-hesabını bilmək, hansının alovlanıb parıldayacağını, hansının vaxtsız sönəcəyini əvvəlcədən demək olurmu?!

* * *

Şamxal elo o gecə kəndə qayıtdı. Güləsəri meşəyə aparmadı. Qayıqı birbaşa Kürün ortasındakı balaca adaya sürüb, yulğun kolluğunda gizləndi. O, iz itirmək, camaat yatandan sonra şenliyə dönmək istəyirdi.

Güləsər əvvəlcə çox çırpındı. Adaya çatan kimi qaçıb özünü suya atdı. Üzüb keçmək istədi: Şamxaldan əvvəl Tapdıq qabağa keçdi. Qızı

dartıb sudan çıxartdı. Güləsərin bədəni tir-tir əsməyə başladı. Qız qorxdu. İllərdən bəri ürəyində bəslədiyi arzuların puç olduğu qənaətinə gəldi-Şamxalın onu özünə yox, nökrələrinə götürüb qaçırdığını yəqin etdi. O, yenidən çırpındı. Canını qurtarmaq üçün var-qüvvəsini toplayıb dartındı. Oğlanın onu buraxmayacağını hiss etdikdə isə gözləri ilə Şamxalı axtardı, onu köməyə çağırmaq istədi. Şamxal bunu duymuş kimi qabağa keçib axşam ayazında tir-tir əsən Güləsərin qolundan tutdu. Qızın baxışlarında acizənə yalvarışla bahəm dərin bir məzəmmət, dil anlamaz, mərhəmətsiz bir adama qarşı coşan kin qarışıq giley-güzar var idi.

Tapdıq çəkilib kənarında dayanandan sonra Güləsər bir az sakitləşdi. Şamxal qızı çəkib yulğun kollarının qalın yerinə apardı. Güləsərin canını yenidən titrətməyə götürdü.

- Qurban olum, mənə dəymə. Üzüm ayaqlarıyın altına, ay Şamxal, məni biabır eləmə.

Qız qorxusundanmı, yoxsa imdad axtardığındanmı, nədənsə, heç özü də bilmədən onun qoynuna qısıldı. Şamxal islaq paltarı bədəninə yapışan qızın əzələrinin titrədiyini hiss etdi. Yazıq qız çırpınır, həm qorxudan, həm də soyuqdan çənəsi şaqıldayırdı.

Şamxal ələ keçirdiyi ovu yırtıcı bir ehtirasla parçalamaq fikrində deyildi. O, Güləsəri evinə aparmaq və həmişəlik özünə arvad etmək istəyirdi. İndiyəcən atasının bu işə qol qoymayacağını bildiyindən, sirrini heç kəsə açmamışdı. Ancaq indi işlər tərsinə dönmüşdü. Görünür, insan öz taleyindən qaça biiməzmiş!

On yeddi yaşı yenicə tamam olan Güləsər isə başına gələn əhvalatdan heç nə anlamır, elə buradaca, kolun dibində dəhşətli və eyni zamanda cazibədar bir maraqla gözlədiyi əhvalatın baş verəcəyindən qorxurdu. Hələ indiyə qədər bir oğlan əli toxunmayan bədəni Şamxalın təmasından daha şiddətlə titrəyirdi. Oğlan onu qucaqlayanda sudan kənara atılmış balıq kirməni çapalayır, əl-qolu tutulanda isə dartınıb çırpınırdı.

Şamxal onun özünü həlak edəcəyini görüb, ehtiras və həyəcədən boğulan bir səslə dilləndi:

- Ay dəli, özünü niyə öldürürsən?

- Qurbanın olum, məni qaytar evimizə.

Qız onun sinəsinə qısılib belindən qucaqladı. Şamxalı tutub saxlamaq, əl-qol atmağa qoymaq istəmədi. O da bunu hiss edib tərpənmədi.

Çuxasının ətəyi ilə Güləsəri bürüyüb özünə doğru çəkdi. Qızın uşaq koftasına yapışmış yumru döşlərinin, ürəyi çırpındıqca titrədiyini hiss etdi. Onun nəfəsi darıxdı. Qızın ayaqlarını yerdən üzüb yuxarı qaldırdı Təpimiş dodaqlarını onun yanaqlarında, üzündə gəzdirdi. İlk öpüşdən başı gicəllənən Giüəsər sustaldı.

- Mən səni biabır eləmək istəmirəm ki, niyə qorxursan?
- Ölüm ayaqlarıyın altında, mənə dəymə.

...Gecə yarından keçib, şenlik sakitləşəndən sonra onlar yenə qayığa oturdular. Bu dəfə Güləsər çırpınmadı. Şamxalın çuxasına bürünüb sakitcə əyləşdi. O, oğlanı yola gətirdiyinə və bir azdan evlərinə qayıdacağına sevinirdi. Şamxal inşafılı imiş. Güləsər götürülüb qaçırılan qızların döyüldüyünü, zorla başlarına oyun gətirildiyini çox eşitmişdi.

Hətta onları aylarla gizlədib ortaya çıxarmırdılar da. Ancaq Şamxal ona güldən ağır acı bir söz də demədi. Bu sarıdan qızın ürəyi sakitləşmişdi,

Görəsən gecədən çoxmu keçib? Dədəm evə gəlibmi? Çərkəz hardadır? Mə qarıdan içəri girəndə nə deyəcək? Yəqin boynunu qucaqlayıb "Nə yaxşı gəldin, ay Güləsər, - deyib üzumdən öpəcək.

- Sənsiz lap darıxmışdım". Bəlkə, döşümdən itələyib heç içəri buraxmayacaq?!

Qızı dəhşət götürdü. Ağlına gələn qara fikirlər ildırım kimi çaxıb onu sarsıtdı. Axı, onun qolundan yad kişi yapışmışdı! Yəqin ki, bu saat şenliyin adamları onun götürülüb qaçırıldığını bilirlər. Ağllarına cürbəcür fikirlər gəlir. Aman Allah, nə böyük rüsvayçılıqdır! İndi mənə kim inanar? Üzümü qaralayıb, eşşəyin belində tərsinə oturdub, kəndin içində gəzdirməzlərimi?

Qız hıçqırdı. Ancaq onu eşidən olmadı. Kürək çəkildikcə şütüyən qayıq xırdaca ləpələri yarıb suyu şapıpladırdı. Şamxal qabaq tərəfə keçdi. Qayığın burnu sahil daşlarına dəyib xırçıldayanda, atılıb kənara çıxdı. Qarışq fikirlərdən hələ də özünə gələ bilməyən Güləsəri astadan səslədi. Əlindən tutub sahilə çıxartdı. Qayıqda oturan Tapdıq pıçılı ilə dilləndi:

- Mən də gəlimm?
- Yox, özümüz gedərik.
- Birdən yolda-zadda...
- Heç nə olmaz, sən qayıt.

Tapdıq qayığı itələyib sahilədən aralandı, suyun axarı ilə aşağıya doğru getdi, O, yarığın kölgəsində gözdən itəndə Şamxal Güləsərin qolundan yapışdı. Qız yenə də titrədi.

Onlar kənd itlərini duyuq salmamaq üçün çəmənliyin ortasındakı cığırla getdilər. Güləsər qabağa düşmüşdü. Şamxal isə ağır-ağır adımlayırdı. Qız az qala qaçır, qurşağa çıxan otların arasıyla kölgə kimi irəliləyirdi- Sürüdən ayrı düşən qoyun da belə, müti halda canavarın qabağınca qaçır.

Onlar dəyirmanın üst tərəfindən keçib qaşdakı tut ağacının yaxınlığında dayandılar. Kənd zülmətində idi. Cırcıramalar səs-səsə vermişdilər. Arabir sudan sıçrayan iri balıqların şappıltısı eşidilirdi. Dəyirmanın novuna tökülən suların şırıltısı arasında çaxçağın qulağa dəyən boğuş taqıltılarına qarışırdı.

Şamxal təpələrin dalından yenicə doğan ay işığında qızı başdan-ayağa süzdü.

- İndi fikrin nədir? Hara getmək istəyirsən?

Qız dinmədi. Yerindəcə silkələnib dayandı. Danışmaq istədisə də bacarmadı. Yaş onu boğdu. Yaylığının ucunu ağzına salıb didişirdi.

Şamxal onu evlərinə buraxan deyildi. Əgər qızı qaytarsa, sabah baş qaldırıb, şenliyin arasında gözə bilməzdi. Cavanlar onu məsxərəyə qoyub gülər, kənd arasında, doqqazda oturan kişilər salamını da almazdılar, "bivec, - deyə ələ salardılar, - gül parçası kimi bir qızı da özünə ram edə bilməyib. Daha o nə kişidi?" Qaçırılan qızın bəkarətinin pozulmadan geri qayıtması oğlan üçün ölüm sayılırdı. Ona görə vəhşilik dərəcəsinə gəlsə də, heç kəs qaçırdığı qızı salamat buraxmaq istəmirdi. Burada ikinci bir cəhət də vardı. İsmətini itirmiş qız, ömürlük işgəncə də olsa, həmin adamla qalıb yaşayır, bir də geri, atasının evinə qayıtmırdı. Şamxal bunları çox yaxşı bilirdi və dediyindən də dönən deyildi. Ancaq Güləsəri də incitmək istəmirdi. Bir də, qızın ona meylli olduğunu duymuşdu. Elə buna görə də bir az arxayın tərpənirdi.

- Özün bilən yaxşıdır. Tərtəmizsən. Əlim-ayağım dəyməyib. Ancaq sənə kim inanacaq?

Elə Güləsəri də sarsıdan bu idi.

Şamxal onun tərəddüd etdiyini görüb, qələbəsinə əmin oldu və heç nə soruşmadan qızı kırımışca qabağına salıb evə gətirdi.

Qara damda təkə oturub, vahimə içində qardaşını gözləyən Salatın gecə yarından sonra şıqqıltı eşidib, həyəətə çıxdı. Səksəkəli halda:

- Adam, kimsən? - Deyə soruşdu.

Şamxal astaca dilləndi:

- Mənəm.

- Ay qağa, adam da...

- Səs salma!

Salatın qardaşının yanında başqa bir adamın da gəldiyini görüb susdu. Onlar çardağın qabağında dayandılar.

- Tez ol, çıraqı yandır, bunu içəri apar. Yazıq tir-tir əsir. Üst-başı sudur.

Salatın çuxaya bürünüb kölgədə dayanan qızı tanımadı.

- Bu kimdir?

- Güləsər.

- Güləsər? Ay qağa, nə elədiyindir?

- Uzun danışma. Nə deyirəm ona bax!

Salatın çıraqı yandırır qabağa keçdi. Şamxal yerindəcə donub qalan qızı itələyib içəri saldı. Sonra bacısını səslədi:

- Quru paltarın varsa, ver dəyişsin.

Onlar içəri keçdilər, Salatın soyuqdan gömgöy göyərmiş qıza baxdı. Güləsər uçum-uçum uçunurdu. Lakin soyuqdan çox, qarşdakı məchulluq onu titrədirdi.

- Ay qız, bu nə işdi?

Güləsər uşaq kimi kövrəldi və birdən Salatının boynuna sarılıb hönkürdü. Onlar xeyli beləcə dayandılar. Güləsər ağlayıb ürəyini boşaltdı.

- Qurban olum, mənə bir yol göstər.

- Nə yol? Daha gəlib çıxıbsan,

- O mənə heç nə eləməyib. Bəlkə gec deyil, evimizə gedim?

Salatın həyadan qızardı. Qızlıq ismətinin bakirəliyini saxlamağın çox çətin olduğunu bildiyindən, Güləsərin halına acıdı. Bir də, o geri qayıtsa daha pis olmazdı? "Kasıb qız idi, bir gecə saxlayıb buraxdılar", - deyə yazığı daşqalaq etməzdilərm? Aralığa qan düşməzdimi? Bir dlişməncilik dy bu yandan başlamazdı? Bunları fikirləşən Salatın yaşlı qadınlar kimi Güləsərə öyüd-nəsihət verməyə başladı:

- Heç yana getmək lazım deyil. Şenliyi özünə güldürməkmə istəyirsən?

Salatın hirsələnmişdi. Qardaşının heç kəslə məsləhətləşməyib, özbaşına arvad alması ona yaman toxunmuşdu. "Bu gədə lap ağlını itirib. Axırda kişinin ürəyi partlamasa yaxşıdır", - deyə xəyalında onu asıb-kəsirdi. Digər tərəfdən, ürəyinin lap dərinliyində baş qaldıran bir hissə onu sevindirirdi. Qardaşı evlənirdi. Məgər o bu günü çoxdan arzulamırdımı? Tez-tez Şamxala sataşib "nə vaxt gəlin gətirirsən?" - deyən

o deyidimi? Bəs indi niyə hirsələnir? Gülüb oynamaq əvəzinə niyə qaşqabağını tökür? Bu suallara Salatın özü də cavab tapa bilmirdi. Bəlkə qardaşının belə xəlvəti evlənməyi, cah-cələlla toy etməyib, qız götürüb qaçması ona toxunurdu? Axı, Salatın Şamxalın toyunda dovunca oynamağı əhd etmişdi! Onun arzuları niyə puç olurdu? Bəlkə Güləsəri bəyənmirdi? Yox, Güləsər onun çoxdan xoşuna gəlirdi. On-az görüşsələr də, bir-birinə çox yaxın idilər.

- Yaxşı, bəsdı. Yad yerə ha gəlməyibsən?
- Axı mən belə istəmirdim.
- Nə bilirsən, bəlkə bu yaxşıdır.
- Qurban olum, məni danlama.

Salatın birdən-birə ayılan kimi oldu. Dolaşmaq fikirlərdən yaxasını qurtarıb, Güləsərin üzündən öpdü.

- Belə xoş gəlibsən. Qədəmin yüngül olsun. Allah sizi qoşa qarıtım! Bir də ki, ay şeytan, naz eləmə, özüyün ürəyindəndir. Pişiyin könlü samanlıqdaydı, it də vurdu samanlığa saldı. Daha nə istəyirsən?

Elə bil Salatını birdən-birə dəyişdirdilər, azca bundan əvvəlki donuq qız haraya isə çıxıb getdi. Əvəzinə şıtıx, qaş-gözünü oynadıb gülən ayar bir qız gəldi. O tez sandığı açdı. Quru paltar çıxartdı.

- Aman Allah, gör necə də titrəyirsən? Aaz, gömgöy kəsilibsən. Tez ol, əynindəkini soyun. Al, Allah eləməmiş naxoşlayıb-elərsən, biabırçılıq olar. Tez-tez.

Bu yüngüllük və şıtıxlıq Güləsərə də təsir etdi. Onun da çöhrəsi açıldı. Qaşlarını oynadıb gulümsündü. Salatın çırağın işığında onun yaşlı gözlərinin dərinliklərində parlayan qığılcımları duydu. Qız koftasını soyunanda Salatın Güləsərin alt paltarının da islaq olduğunu gördü. Onun yenicə ətə dolan ağ sinəsinə baxdı. Yaş köynək qızın yumru döşlərinə yapışmışdı. Bəzi yerlərdə ətlə paltar arasında hava qalmışdı. Ağ zolaqların arasında açıq-çəhrayı rəngə çalan bədəni görünürdü.

Salatının ürəyi çırpınırdı. Gicgahlarındakı damarlar nəbzinin ahənginə uyğun olaraq vurmağa başladı. Elə bil qızın sifətinə isti buğ verdilər. Yanaqları allanıb pörtüdü. Birdən Güləsər də dayandı. Əlindəki donu sinəsinə tutub geri çəkildi.

- Sən Allah, üzünü o yana tut. Qoy köynəyimi dəyişdirim.

Onlar bir-birinin bədənini çox görmüşdülər. Elə uşaqlıqdan Kürdə yan-yana çimir, bir-birindən çəkinmədən soyunub suya atılırdılar. Hətta bəzən bir-birini suya basanda zarafata salıb döşlərini sıxırdılar. Amma

indi Salatın qıza baxanda qardaşı Şamxalı gözünün qabağına gətirdi və özünü itirdi.

- Yaxşı, soyun, - deyə ondan aralanıb yük yerinə yaxınlaşdı. Dəhlizdə ayaq tappılıtsı eşidildi. Salatın yüyürüb qardaşının qabağını kəsdi:

- Gəlmə, qoy qız paltarını dəyişsin.

O, qardaşını geri qaytarıb taxtın üstünə yorğan-döşək saldı. Yastıqları qoşalayıb yan-yana qoydu. Küncdə dayanıb ona tamaşa edən Güləsərin üzündən öpdü. Çıxıb getmək istədi. Qız buraxmadı. "Getmə, qorxuram", - deyə titrədi. Salatın onu taxtın üstündə oturdub, qoşa yastıqlara baxdı:

- Heç nə olmaz, - deyə qımıışdı və qızın üzündən bir də öpdü, cəld otaqdan çıxdı.

Şamxal içəri girəndə Güləsər özünü elə itirdi ki, zifaf gecəsində necə hərəkət etməli olduğu haqqında vaxtı ilə gəlinlərin ona öyrətdiklərini unudu. Durub Şamxalın ayağını basdalamadı və beləliklə də bütün ömrü boyu evdə "üstünlük qazanacağı" ehtimalını əldən verdi. Şamxal onun titrəməsinə, qısılib küncə çəkilməsinə əhəmiyyət vermədi. Sakitcə:

- Soyun yat, ayaq üstə niyə durmusan? - dedi.

Güləsər yorğanın arasına necə və nə vaxt girdiyini bilmədi.

Çıraq söndü.

Bacadan süzülən ay işığı torpaq döşəmənin ortasına ağ bir ləkə saldı.

Güləsər yad və isti bir bədənin təmasından diksinib titrədi...

Dan yeri sökülürdü. Şenliyin xoruzları səs-səsə verib banlaşırdılar. Şərq tərəfdə üfük ağarışır, göyün üzü qızarırdı. Bu qızartı getdikcə çoxalır, Kürün sularını belə alovlandırır. Çəmənliklərdə və yolların kənarında səkən quşlar yeni bir səhərin açıldığını duyub oxuyurdular...

Salatın bütün gecəni narahat yatdığından, yalnız səhərə yaxın şirin yuxuya getdi. Xoruzlar banladı, toyuqlar tardan töküldü, qapılarda mal-qara mələşməyə başladı, ancaq o oyanmadı. Həmişə dan yerinə səda düşəndə ayaq üstündə olub qapı-bacada hərlənən qız, yatıb yuxuya qaldı. Çardağın bacasından süzülüb, üzünə düşən işıq da onu oyada bilmədi. Bacısını birinci dəfə belə yorğun görə Şamxal daya

nıb qıza xeyli tamaşa etdi. Salatın yorğanı üstünə çəkib paltarlı yatmışdı. Saçları yastığa dağılmışdı.

- Qalx, çaydan-çörəkdən hazırla.

Salatın gözünü açsa da, heç nə başa düşmədiyindən, maddım-nıaddım qardaşının üzünə baxdı. Yerini içində gərməşib bərkədən əsnədi.

Ancaq yenə çevrilərkən, ot tayasının bərabərindən ona boylanan gənəşin şüaları düz gözünün içinə düşdü. Əziz donunun ətəyini aşağı cəkdi. Saçını gözünün üstündən geri elədi.

- Qıza da baş çək.

Yalnız bundan sonra məsələni başa düşən Salatın diqqətlə çiyini tufəngli qardaşına baxdı.

- Tezmi qayıdacaqsan?

- Bir az fırlanıb gəlirəm.

Şamxal hələ də yuxudan tamam ayılmamış bacısını başdan-ayağa süzüb gülümsündü və tufəngini çiyinə aşırıdı. Salatın cığırla uzaqlaşan qardaşının arxasınca baxdı. Ona elə gəldi ki, Şamxalın kürəyi dünəkindən xeyli enlənmiş, elə boyu da uzanmışdır. Hətta, deyəsən, səsi də dəyişmişdir. Amma nədənsə bir az süst kimidir. Yerişində bir ağırlıq var. Dünənəcən qırğı kimi süzən Şamxal indi ağır-ağır addımlayır, birçə gecənin içində yaşa dolub toxtamış kimi görünürdü. Qardaşında hiss etdiyi bu dəyişiklik həm onu sevindirdi, həm də nədənsə qüssələndirdi. Elə bil qız, uzaq, əlçatmaz bir aləmlə vidalaşdı. O, kəlağayısının ucü ilə yaşarmış gözlərini quruladı. "Boyuna qurban olum, ay qardaş, lap kişi həddinə dolubsanmış", - deyərək xəyalından keçirdi. Sonra da ocaq yerindəki kösövü qorlandırıb alışırdı. Qazan asıb, samovara od saldı. Çalğımı götürüb, qapı-bacanı süpürdü. Ancaq içəri, Güləşərin yanına gedə bilmədi. Bir-iki dəfə ayaqlarının ucunda qarıya yaxınlaşdısa da, ürəyinin çırpındığını hiss edib geri qayıtdı. İndiyə qədər bir yerdo oynayıb güldükləri Güləşərin üzünə necə baxacağını təsəvvürünə gətirə bilmədi. "Axı mən ona nə deyəcəyəm? Qız gözümün qabağında duranda ətim çimçişir. İçəri getsəm danışmağa söz də tapmaram".

Güləşərin də səsi-səmiri gəlmirdi. Görünür, o da utandığından eşiyə çıxıb bilmirdi.

Gün xeyli qalxdı. Sığırcımlar malları haylayıb apardılar. Salatın qaynatdığı çayı təzədon isitməli, düşürdüyü qazanı yenidən ocağa asmalı oldu. Şamxal gəlmədi. Qız darıxdığından, doqqaza doğru getdi və gözləmədiyi halda Şahnigarla qarşılaşdı.

- Səndən nə əcəb, ay bibi?
- Mən sizin kimi etibarsız deyiləm.

Şahnigar qucaqlayıb qızın yanaqlarından, alnından öpdü. Dinməz-söyləməz çardağın yanına qədər gəldilər. Arvad xeyli ocaqdakı qazana, hələ əl dəyməmiş stəkan-nəlbəkiyə, taxtın üstündəki yorğan-döşəyə, sonra da bağlı qapıya baxdı.

- A-a-a-z, bu viranın uşaqları hələ durmayıblar? Günorta olub, bu qədər də yatmaq olarmı?
- Kimi deyirsən, ay bibi?
- Necə yəni kimi, təzə bəylə gəlini.
- Bunu sən hardan bilirən?
- Yerlər qulaqlıdır.

Salatın əli üzündə quruyub qaldı. Qorxu və həyəcanla bibisinə baxdı. Bu xəbərin belə tezliklə yayılacağını gözləmədiyindən özünü itirdi. Ona elə gəldi ki, bu saat bibisinin ardınca şənliyin camaatı bura töküləcək, hamı onları daşqalaq edəcək. Qız hamıdan çox atasından qorxurdu. Oğlunun tutduğu işdən kişinin qəzəblənəcəyini yaxşı bildiyindən, Salatının ürəyi uçurdu. Qızdırmalı adamlar kimi titrəyib saraldı. "Bəlkə bibim elə al dillə bir xəbər tutmağa gəlib? Əhvalatı öyrənəndən sonra hay-haray salacaq? Bəs Şamxal niyə ləngidi? Allah, sən özün saxla".

Qızın bu halı Şahnigarın gözündən qaçmadı.

- A-a-a-z, sənə nə oldu, rəngin niyə saraldı?
- Qurbanın olum, ay bibi, dədəm bilirmi?
- Biləndə nə olar?
- Qorxuram araya qan düşə.
- Heç nə olmaz. Bir də, bu sirri hələ məndən başqa heç kim bilmir.
- Bəs sən hardan?..
- Tapdıq dedi.
- Ağzından söz qaçırmaz ki?
- Tapşırmışam.
- Bilmirəm bu işlərin axırı necə olacaq?
- Bəd-bəd danışma. Get uşaqları qaldır, bəsdir yatdıqları.
- Qağam yoxdu.
- Haraya gedib?
- Kürün qırağına.
- Belə de... BƏ burada niyə durmuşuq, gedək.

„ Yazıqdı... Qoy qız yatsın.

Biy-biy, başıma xeyir, ay qız, deyəsən bizi bəxtəvərə salacaqsan, yatmaq nədi? Bəri gəl görüm.

Şahnigar incə bir suxluqla qaş-gözünü oynadıb güldü. Yanaqlarında qırmızı ləkələr əmələ gəldi. Dingəsindəki qızıl pullar titrəyib cingildədi. Xırdaca çənəsi buxağın içində itdi. Sıx dişləri parıldadı. Salatın, həmişə deyib-gülməkdən xoşu gələn bibisinin yenə də şitlik edəcəyini bilib qızardı. İçəri getmək istəyən arvadı saxlamağa çalışdı.

- Yaxşı deyil, qoy qağam gəlsin.

- Belə dur görüm, qağan kimdir?

Şahnigar yenə qəhqəhə çəkdi. Sonra Salatını ehmalca kənar edib, qabağa düşdü. Ləngərlənə-ləngərlənə qapıya yaxınlaşdı. Onun zər baftalı, qırçınlı atlas donunun qırçınları dalğalandı. Arvad dəhlizdə ayaq saxlayıb, arxasınca gələn Salatına göz vurdu.

- Gedək görək nə qələt qarışdırıblar.

O, yenidən uğunub keçdi...

Güləsər yorğan-döşəyi yığıb, taxtın küncündəcə oturmuşdu. Elə bil kiçilib gözdən gizlənmək istəyirdi.

Şahnigar gözü alxana qədər qapının ağzında dayandı. Sonra səliqə ilə süpürülmüş evə, yük yerindəki yorğan-döşəyə, taxtın üstünə salınmış palaza baxdı. Təzə gəlinin tezdən durub evi yığışdırması onun xoşuna gəldi. Qapını taybatay açıb irəlilədi.

Güləsər nə edəcəyini bilmədi. Elə əvvəlki kimi büzüşüb otursunmu, yoxsa ayağa durub Şahnigarın qabağında dizmi çöksün? Görəsən arvad ona nə deyəcəkdi? Saçından tutub bayıramı atacaqdı, yoxsa qucaqlayıb öpəcəkdi?

Güləsər fikrini toplayana qədər Şahnigar onun başının üstünü kəsdirdi. Əlini belinə qoyub, daha da büzüşən gəlinə baxdı. Arvadın səsi qazma evin divarlarında cingildədi:

- Bir ayağa dur EMR görüm, qardaşım oğlu sənin nəyinə aşıq olub? Güləsər sürüşüb taxtdan düşdü. Verilən sualın mahiyyətini anlamadığından başını aşağı saldı. Bundan daha ağır, təhqirli sözlər gözlədi. Şahnigar isə qızın ətrafında dolanıb, ağzını marçıldıtdı;

- Hm... pis deyilsən. Bir belə fırlan görüm... Qəşəngsən. Vallah, düz sözümdür. Meymun ağzının dadını bilirmiş... ha...ha...ha... Başını niyə aşağı salırsan? Üzümə bax, utanma. Hamımızın başına gələn iş deyilmi? Eh, kaş qız olub, təzədən ərə gedəydim.

- Ay bibi, bəsdı.

- Nə olub, ay qız, ərə getmək pisdir? Vallah, hamınızın ürəyi zoqquldayı. Bıǵı burma bir oǵlan qabaǵına çıxsa getməzsən? Hə, niyə İrişirsən? Deyəsən xoşun gəlir?

- Sən Allah, ətimizi tökmə.

- Tökülməz. - O, üzünü yenidən Güləsərə çevirdi. - Sən ona qulaq asma, qızım, cavanlıq gözəl şeydir. İllaha da ərin qəşəng olanda. Gecələr ki, qucaqlaşıb nəfəs-nəfəsə yatarsan, su da töksən ayırmaq olmur. İstəyirsən ki, qollarının arasındakını beçə balı kimi sorub yeyəsən. Amma neyləyim ki, mənim bəxtim gətirmədi... Hə, belə işığa gəl görüm... Sir-sifətinə diqqətlə baxmaq istəyirəm. Bəy, gözlərinin altı nə yaman qaralıb? Yəqin qırışmal səni yamanca yorub, hə, eləmi? Qoy bircə qayıtsın, gör başına nə oyun açacam!

- Bibi, bsdır, qızı utandırma.

- Nə utanmaq, ay bala, ərə getməyi bilən adam utanmaz. Şahnigar qəşş edib, taxtın üstündə oturdu. Güləsəri də çəkib yanında əyləşdirdi. Gəlinin utanıb büzüşdüyünü görəndə daha da şaqıldadı: -Niyə qısılırsan, pis oǵlana gəlibsən? Yoxsa qorxursan?

- Vallah, nə bilim?

- Ürəyinə heç nə gətirmə, bir qız bir oǵlanındır. Yaxşı eləyibsən.

- Kaş hamı sənin kimi olaydı.

- Olmurlar olmasınlar. Ağrım ürəklərinə. Təki məni ərim çox istəsin... hə... ürəyini sıxma, yeməli şeysən, Şamxal səndən əl çəkməz. Ancaq sən də gərək bir az usta olasan, kişini əldə saxlaya biləsən. Kişi ki, var, pişik kimi şeydir, sıǵallayıb qılıǵına girdin, qırtardı. Olmaya-bilməyə kəcinə çəkəsən, eşitdinmi?.. Yaxşı, de görüm qardaşım oǵlu naz-zad qanırımı? Sənin kimi telli-toqqalı gəlinin işvəsinə dözə biləcəkmı?

- Ay bibi, sən Allah, üzümüzün suyunu tökmə.

- Üzünüzün suyunu niyə tökürəm, ay bala, düz sözümdür. Kişi ki, naz-qəmzə bilmədi, ondan bir uzunqulaq yaxşıdır. Bircə qulaq as. O, çiyinin üstündən sürüşüb düşən hörüyünün ucunu əlinə aldı. Sınəsinə basıb saz kimi çaldı. Evin ortasında aşıqsayaǵı tirlana-fırlana astadan, lakin məlahətli səslə oxumağa başladı:

İşvə bilməz, qəmzə bilməz, naz bilməz,
Sevgi bilməz, söhbət bilməz, saz bilməz.

Söz eşitməz, qaş anlamaz, göz bilməz,
Ana, məni bir nadana verdilər,
Günahıma, babalıma girdilər.

Qoyun deyil qoyunlara qatam mən,
Öküz deyil çodarlara satam mən,
İgid deyil qucaqlaşam, yatam mən,
Ana, məni bir nadana verdilər,
Günahıma, babalıma girdilər.

Mahnını qurtaran kimi yenə qəhqəhə çəkdi. Fırlana-fırlana gəlib tastın üstündə oturdu. Güləsrin qəlbinə çökən qurğuşun ağırlıqlı kədər elə bil yoxa çıxdı. Salatın da uğunub getdi.

- Sən lap aşışqanmış ki, ay bibi, nə yaman oxuyursan?!
- Məni dərd oxudur, a bala, dərd. Qıraqdan baxan da adımı arsız qoyur.
- Allaha şükür, sənə nə olub ki, ay bibi, varın, dövlətin.
- Eh, neyləyirəm varı, ay bala, bir bığıburma ərim olsaydı, onların hamısına dəyərdi.
- Qabağına duran ha yoxdur.
- Ağzın isti yerdədi deyin, ərə getmək sənə asan gəlir. Elə bilirsən hər papaq geyinənlə bir yastığa baş qoymaq olar? Ağrım ürəklərinə, onların çoxunun elə qaraltısı var. Kişi gərək axır nəfəsinə qədər qırğı kimi şövqlü ola, qucaqlaya, dişləyə, sən də ləzzət alasan. Kürt toyuq kimi yanını kəsdirib oturan yatağan öküzdən nə çıxar?
- Ay bibi, acığın tutmasın, - deyə Salatın çəkinə-çəkinə çoxdan ürəyində dolaşan sualı verdi. - Rəhmətlik Əbil dayımı özün sevib-seçmişdin?

- Yox, ay bala, - deyə arvad dərindən köksünü ötürdü. - Mən istəyən oğlan dədəyin qorxusundan heç papağının ucunu göstərə bilmədi. Sıxma-boğmaya salıb. mənciyəzi Əbilə verdilər. Rəhmətlik pis kişi deyildi, birtəhər dolanırdıq- Allah onu da mənə çox gördü, apardı qara torpağın altına. İndi qalmışam qara daram altında tək. Bilmirəm dulam, yoxsa gəlin.

Salatın bibisinin kövrəldiyini və bu saat uşaq kimi doluxsunub ağlayacağını duydu. Araya söz qatmaq və onun fikrini yayındırmaq üçün arvadı qucaqladı.

- Sənə nə olub, qocalmayıbsan ha?!
- Düz deyirsən, amma eşitməyi bədənmi "Ömür keçir, gün keçir, cavan olmaram bir də mən". Cavanlıq gözəl şeydir, onun qədrini bilin. Nə qədər bacarırsınız kefinizi sürün, sonra peşman olarsınız. Şahnigar gözünün yaşını silib, gülümsəməyə çalışdı. Onun nəm bəbəkləri parıldadı.
- Məni danışdırıb, dərdləndirdiyiniz bəsdir. Başımı qatmayın. Mən buraya vacib iş üçün gəlmişəm.
- O, taxtın yuxarı başında, idincə yığılmış yorğan-döşəyə ötəri nəzər saldı. Sonra da ehmalcə Güləsərin böyrünə toxundu.
- Üz ağlığım göstər görüm.
- Bibi!..
- Sən işində ol, mən nə elədiyimi bilirəm. Niyə durursan? Güləsər həyadan yerə girəcək olsa da, arvadı şübhəyə salmamaq üçün gözünün ucu ilə taxtın yuxarı tərəfinə doğru baxdı. Salatın üzünü çevirib, qapıya sarı getdi və dayandı. Şahnigar yorğan-döşəyin arasındakı mələfəni tapdı və birdən uşaq kimi evin ortasında oynadı. Güləsər üzünü əlləri ilə qapadı. Ancaq Şahnigar onun qolundan yapışıb, bacadan süzülən işığa gətirdi. Qızı qucaqlayıb marça-marçla öpdü.
- Üzün ağ olsun, qızım, indən sonra sənə canımı da qurban eləyəyəm. O, yenicə görmüş kimi qızın əynindəki nimdəş paltarlarına, yalın ayaqlarına baxdı. Dərindən köksünü ötürdü. Qardaşgildə olub-keçənləri unutmğa çalışıb gülümsündü. Əvvəlcə barmağındakı yaqut qaşlı üzüyü çıxartdı. Sonra da ağ buğumhı biləyindən bilərziyi açdı.
- Yaxın gəl, görüm. Bax bu sənin nişan üzüyün, keçirt barmağma, bu da bilərziyin, bibi payıdır, götür. Sonra nəyin çatışmır? Salatın özünü sındırmaq istəmədi. Həm də qardaşının evdə dava salacağından qorxduğu üçün verilən şeyləri Güləsərdən alıb, geri qaytarmaq fikrinə düşdü.
- Ay bibi, özünün üzüyünə nə gəlib, hər şeyi var.
- Hər şeyi var, bəs niyə bu kökdədir, hanı gəlinin paltarı? Tez ol, sandığı aç.
- Salatından qabaq özü yük yerinin yanındakı sandığa yaxınlaşıb qapağını qaldırdı. Qardaşı qızının ipək paltarlarından bir dəst çıxarıb Güləsərin üstünə atdı.
- Tez ol, geyin. İkiniz də bir boydasınız.
- Lazım deyil.

- Götür, götür, - deyə Salatın sözə qarışdı. - Mənim ya sənin, nə təfavütü var?

Şahnigar özü Güləsəri soyundurdu. Təzə paltar, ayaqqabı geyindirdi. Bilərziyi qoluna taxdı. Barmağına üzük keçirtdi. Belindəki qızıl suyuna çəkmiş enli gümüş kəməri də açdı.

_ Al, bağla görüm necə yaraşır? Bax belə. İndi oldun nazənin sənəm. Dayan, dayan. Al, bu da baş qızılın. Üç qatardı. Rəhmətlik kişi Tiflisdən, bir ləzgi zərgərindən almışdı. Qara məxmərin üstündə lap qəşəng görünür. Kələğayının altından bağla. Bəh-bəh, lap gül kimi açıldı. Hanı, qulağını göstər görüm. Deşdirməmişən? Niyə? Belə şeyləri adam atası evində deşdirər. Yoxsa sırğasız gəzmək istəyirsən? Qoymaram, hər şeyi özüm düzəldəcəyəm. Bu saat qulağını da deşəcəyəm, sırğa da taxacağam. Ay Salatın, kömək elə, mənə iynə-sap, bir az da kömür gətir.

- Ay bibi, başımıza oyun açma.

- Dedim ki, əl-ayağıma dolaşma.

Güləsərin etirazına fikir vermədən iynəni sapladı. Gəlinin qulağını deşdi. Kömür sürtüb, qanı kəsdi. Dərhal da sırğalarını çıxarıb, Güləsərin qulağına keçirtdi.

- Ağrımadı ki?

Gəlin üz-gözünü turşutmuş olsa da, gülümsəməyə çalışdı.

- Yox, ağrımadı.

- Ay Salatın, bir az sünnə ver,

- Hardan alım?

- Yoxundu? Özümdə tapılar.

- Ay bibi, sən Allah, qızın üz-gözünü qaralama.

- Sən belə şeyləri başa düşməzsən, kənara dur. Bax belə. İndi oldun sudan gələn sürməli qız. Bəh-bəh... Qoy indi qardaşım oğlunun hünəri var, qabağında dursun.

Təzə paltar və zinətdən sıxılan Güləsər həyədan puçur-puçur tər tökdükcə, Şahnigar onun ətrafına fırlanıb çırtıq çalır, gah oxuyur, gah da saqqıldayıb gülürdü.

- Vallah, sənin işlərindən baş açmaq çətindir, ay bibi. -Nə baş açacaqsan, a-az, tez ol çaydan, çörəkdən gətir... Bə bu işmə harda qaldı?

- Burdayam, ay bibi.

Bıy, boyuna qurban, gəlibəsənmi? Bə niyə dinmirsən? Qapının arxasındaca durub bizi pusursan?

Şahnigar quş kimi qanadlanıb Şamxalı qucaqladı. Onun əlindəki qırqovulu taxtın üstünə qoymağa imkan vermədi. Uşaq kimi qardaşı oğlunun boynundan asıldı. Salatın Şamxalın vurduğu quşları və tufəngi qardaşının əlindən aldı. Güləsər ayağa qalxdı. Şahnigar bəzəndirdiyi gəlini qardaşı oğluna göstərdi.

- Hə, necədir, xoşuna gəlirmi?
- Bu nədir, ay bibi?
- Görmürsənmi, təzə gəlinimizdir. Yoxsa arvadını tanıya bilmədin? -
O əlini əlinə vurub şaqqıladı. - Deyəsən, gözün qamaşdı? Siz kişilərə belə lazımdır. Bura bax, qardaşoğlu, gəlin gərək tovuz kimi bəzəkli olsun, bildinmi? Yoxsa bu nədir, qızı çılım-çılpaq gətirib soxubsan qara dama. Əynində abırlı bir paltar da yoxdur.

- Alacam.
- Alacam? Bə nə vaxt? Toydan sonra nəğara? Yox, xoşuma gəlmirsən. Adam bir iş görəndə əməlli-başlı fikirləşər, böyük-küçiyə məsləhət elər. Niyə əvvəlcə mənə yanma gəlmirdin? Allaha şükür, bibin hələ sağdır.
- Özün ki, hər şeyi bilirsən?

Şamxalın qaşqabağı töküldü. Şahnigar nahaq yerə onun üstünə düşdüyünü dərk etdi. "Deyib-gülmək əvəzinə köhnə yaraları tezələməyin nə mənası var?" - deyər düşündü. Vəziyyətdən çıxmaq üçün yenə zarafata başlamağı münasib bildi. Özünəməxsus bir şuxluqla gözünü qıyıb, qardaşı oğlunu barmağı ilə hədələdi:

- Bax, gəlini incitmə ha, yoxsa dostluğu pozarıq. Yaxşı, de görüm belə tezdən cavan arvadı qoyub hara getmişdin? Ova? Göstər görüm nə vurmusan? Qırqovul? Bax buna varam. Vallah, xoşuma gəldin. Deyəsən, arvadın qədrin bilən olacaqsan. - O, Salatının əlindən qırqovulları alıb diqqətlə baxdı. Düz gəlinin yanına gəldi. Quşları yuxarı qaldırıb, parıldayan zərli lələklərini, yaşılı rəngə çalan xınalı boynunu sığalladı.

- Daha nə istəyirsən, ay Güləsər, ərin indidən səni qırqovulları ilə yemləmək istəyir. Gərək sən də onun əməyini itirməyəsən. Qırqovula dönüb ortada süzəsən. Buğum-buğum cığa tökəsən. Hə, niyə durubsunuz? Tez olun, ocağa qazan asın.

Şamxal bibisinin yanında oturdu. Salatın quşları götürüb həyətdə çıxanda Güləsər də getmək istədi. Şahnigar qızın qolundan tutdu:

- Sən hara? Təzə gəlin bir-iki həftə evdən bayıra ayaq basmaz. Sən gərək bu saat heç gərdəkdən çıxmıyasan. Otur yanımda.

Güləsər Şahnigarın böyrünə qısıldı.

Aralığa sükut çökdü. Şamxal söhbətə başlamaq üçün münasib söz tapa bilmədiyindən əllərini ovuşdurur, tutduğu bu işə camaatin, ələlxusus atasının nə deyəcəyini bibisindən soruşmağa cəsarət etmirdi. Şahnigar da bir anlığa çətinlik çəkdi. Qızların yanında özünü nə qədər sərbəst aparsa da, Şamxalla o qədər açıq danışa bilmirdi. Necə deyərlər cavan da olsa kişi idi. Kişinin zəhmi iş həmişə ağır olur. Qazma evin yoxsul və ürəksıxıcı görkəmi onları daha da darıxdırdı. Bir anlığa elə bil hava da çatışmadı. Şahnigar qardaşı oğlunun tutqun çöhrəsinə baxıb, köksünü ötürdü:

- Sənnən küsmüşəm.
- Niyə?
- Bunun niyəsini soruşmazlar, çox etibarsızsan. Başına and olsun, düz sözümdür. Özümə söz vermişdim ki, səni qiyamətəcən dindirməyim. Amma neyləyim, yenə ürəyim tab gətirmədi.

- Mən ki, sənə bir pislik eləməmişəm.
- Eləmişən.
- Vallah, yadıma gəlmir.
- Gəlmir, salaram. Əvvəla, de görüm, bu nədir? Heç sənə, Cahandar ağa kimi bir kişinin oğluna, qara damda yaşamaq yaraşarmı? Hə?

Niyə dinmirsən?

- Nə eləyəydim?
- Bibin ölmüşdü? O eyvanlı qoşa otaqları sənin əlindən alan vardı? Niyə gəlmirdin? Yoxsa qorxursan, yerimi dar eləyərsən? Görünür, sən bibini hələ yaxşı tanımırsan, qardaşoğlu, mənim varım, dövlətim, nəyim varsa, hamısı sənə qurbandır. Heç bilirsən sənin qarpına nədən ötəri gəlmişəm?

- Gələndə nə olar, öz evindir.
- Orası elədir. Ancaq mən sizi köçürməyə gəlmişəm?
- Hara?
- Öz yanıma. Ə, insafın yoxdur? Qalmışam qu quşu kimi damın altında tək. Nə olar mənim yanıma köçəndə? Otağın biri sənindir. Divarda xalısı, asma lampası, qab-qacağı, hər şeyi var. Sənə öz əlimlə gərdək də qurmuşam. Heç o yan, bu yanı yoxdur, gedəcəksən. Başını tərپətmə, zornan da olsa aparacam. Salatınla mən bir otaqda qalaram, siz də bir.

- Çox sağ ol, ay bibi, kişi gərək qoltuqda yaşamasın.

- Bərəkallah, qardaşoğlu, yaxşı cavab verdin. Ə, mən yadamı belə söz danışsən? Mənim sizdən başqa kimim var? Ərim yox, uşağım yox, bir sizsiniz. İndi bu nə cavabdır, mənə verirsen?

Arvad kövrəldi. Şamxal dediyi sözə peşman oldu. Əslinə baxsan o, bibisinin könlünə toxunmaq istəmirdi.

- İncimə, bibi, ele-belə, sözgəlişi dedim.

- Gərək deməyəsən. Mən sidq ürəklə sənə söz danışırım, sən də...

- O, gözünü quruladı. - Bax heç o yan, bu yanı yoxdur. Qaranlıq qarışıb, əl-ayaq yığışdırılarda arabanı qoşursan, evində nə var doldurub birbaş gəlirsən bizə. Eşidirsənmi?

- Hələ axşama çox var, fikirləşərik.

- Heç nə fikirləşmək lazım deyil.

Salatın ehmalca içəri girdi. Bir xeyli tərəddüd içində qardaşının üzünə baxdı. Onun saralmış sifəti yarıqaranlıq evdə daha da solğun görünürdü. Şamxal bacısının nə isə bir söz demək istədiyini, ancaq qorxudan dillənə bilmədiyini anladı. O da həyəcanlandı. "Yoxsa atası bu xəbəri eşidib gəlmişdi? Yenə ata-oğul üz-üzə dayanacaqdır?" O ehmalca ayağa durdu. Dirəyə söykənən bacısına yaxınlaşdı.

- Nə olub?

Salatının dodaqları güclən tərpəndi.

- Səni çağırırlar.

- Kim?

- Çərkəz...

12

Şamxal ayağa durub kəmərinə daraltdı. Boğazı qaytanlı köynəyinin qırıqlarını arxaya tərəf yığdı. Yüngül addımlarla qapıya yaxınlaşdı. Əlini cəftəyə uzatmazdan əvvəl dönüb geri baxdı. Şahnigar xanımın sinəsi qalxıb-enir, Salatın isitməli adamlar tək titrədir, Güləsər isə cəsəd kimi yerindən tərpənə bilmirdi. O bunları görsə də dinmədi, sakitcə divara söykədiyi tüfəngə yaxınlaşdı. Beynində ildırım sürətli fikirlər gəlib keçdi. "Tüfəngi götürsünmü? Yoxsa Çərkəzin qabağına elə-belə, saymazıyana, əliboş çıxsın? Onun yanına yaraqlı getmək qorxaqlıq deyilmi? Arvadlar, illah da Güləsər

buna nə deyərdi? Elə ilk gündən arvadının gözündən düşməzdimi?
Yox, elə-belə, əliboş

gedəcəm. Bəlkə onun silahı var? Qarıya çıxan kimi sinəmi nişan alacaq ? Heç əl-ayaq tərətməyə qoymayacaq? Kimi, mənə? Çərkəz mənə Cahandar ağanın oğlu Şamxala əl qaldıracaq? Vallahi onların külünü torba ilə daşıtdıraram. Hünəri var, tərəpsin!"

O, ehmalca tufəngi götürüb əlində hərlədi. Şahnigar xanım qardaşı oğlunun ürəyindən keçənləri üzündən oxudu. Onun iki su arasında qaldığını və qəti bir qərara gələ bilmədiyini başa düşdü. Sakitcə Şamxala yaxınlaşdı. Gözlərini onun üzünə zillədi.

- Ehtiyat igidin yaraşığdır, oğul, kişi kişinin qabağına yaraqsız çıxmaz.

Bu sözdən sonra Şamxal tufəngin çaxmağını çevirdi. Xəzinənin boş olduğunu görüb, taxtın üstündəki qoltuqaltıdan bir daraq patron götürdü və tufəngi doldurdu. Çaxmaq şaqqıltısı kəsəndən sonra evdə kiminsə təlaşla nəfəs aldığınyı duydu. Dönüb Güləsərə baxdı. Onun kəlağayısı sürüşüb çiyinə düşmüşdü. Şahnigar xanımın yenicə qulağına taxdığı sığalar titrəşirdi. Boynundakı damarlar şişib göyərmişdi. Hər dəfə nəfəs aldıqca sinəsi körük kimi qabarırdı. Gəlin boğulurmuş kimi tez-tez udqunurdu. Şamxal Güləsərin lal baxışlarındakı məzlumluqla bərabər, məzəmmət və yalvarışı da duydu. Geniş açılmış gözlərinin ətrafında həlqələnən yaş gah çoxalib bəbəklərinin üstünü örtür, gah da geri çəkilib kirpiklərinin dibində titrəşirdi. Şamxal hiss etdi ki, Güləsərin başı hərlənir, hər şey onun gözlərində tor görünür. Bir az da belə keçsə, bəlkə də ürəyi sıxılıb yerə səriləcəkdir. O, arvadının qarşısında acizlik edəcəyini duyduğundan, yönünü çevirdi və getmək istədi. Ancaq Güləsərin yaşarmış gözlərini xəyalından çıxarda bilmədi. Ona elə gəldi ki, kürəyinin ortasını nə isə yandırır, köz kimi deşib ürəyinə keçir və bütün əzalarını sızıldadır. Elə bil güclü əl onu yerindəcə fırlatdı. Birdən özü də hiss etmədən geri çevrildi. Arvadının üzünə baxdı, yenə lal baxışlarındakı yalvarışı gördü. Astaca addımlarla evin ortasındakı dirəyə yaxınlaşdı, tufəngi mismardan asdı. Arvadların üzünə baxmadan qapını açıb, ağır-ağır həyəətə çıxdı.

Çerköz təzə düşmüş cıĝırın ortasında dayanıb papiros  ekirdi. Burnunun deşikl rind n fisqırıb çıxan tüstü uzun qoşa zolaq kimi qabaĝa vurur, sonra isə bir-birinə qarışır v  süd rəngli havada  riyirdi.

Şamxal  erk zin fısıldaya-fısıldaya papiros  ekdiyini v  çiyindəki tüfəngin qayışını barmaqları ilə didişdirdiyini g r nd , silahsız gəldiyinə peşman oldu.  lini xəncərin dəstəyinə qoyub, " lm k  l-

məkdir, xırıldamaq nədir, əgər bir balaca əl tərپətsə, sıçrayıb üstünə cummaqdanbaşqa əlacım yoxdur" - deyə düşündü və səksəkəli halda irəlilədi, həyəcanını gizlətmək üçün təmkinini pozmaməğa çalışdı.

Çərkəz yerindən tərپənmədi. Şamxal ona yaxınlaşanda belə başını qaldırmədi. Dostlar xeyli sakitcə dayandılar.

- Xeyirdimi?

Çərkəz hərəsliklə sümürdüyü papirosu yerə atıb, tufəngin qayışını çiyində düzəltədi. Yalnız bundan sonra Şamxalın üzünə baxdı.

- Tufəngin hanı?

- Neyləyirsən?

- Lazımdır.

- Nəyə lazımdır?

Şamxal Çərkəzin bu saat "Mən yaraqsız adama əl qaldırməram. Get tufəngini gətir, sonra danışıq. Özünü də bilməməzliyə vurma", - deyəcəyini gözlədi. Amma Çərkəz suala sualla cavab verdi.

- Başımıza gələnə eşitməyibsənmi?.. Qızı götürüb qaçıblar.

Şamxal dərindən nəfəs aldı. Əlini xəncərin dəstəyindən çəkib, papiros qutusunu çıxartdı. Barmaqları əsə-əsə tütün eşdi. Çərkəzin heç nədən xəbəri olmadığını biləndən sonra daha da həyəcanlandı.

- Yaxşı, indi fikrin nədir?

- İşin yoxdur ki?

- Nədir ki?

- Gedək qızı axtaraq.

Şamxal sakitcə papirosunu sümürüb, tüstünü göyə üfürdü, Çərkəz dostunun da həyəcan keçirəcəyini, bu xəbəri eşidən kimi əl-ayağa düşəcəyini və onun dərindən şərik olacağını gözləyirdi. O, elə zənn edirdi ki, Şamxal dərhal tufəngi götürəcək, yerin altında da olsa, Güləsəri axtarib tapacaqlar. Çərkəz xeyli vaxtdan bəri Şamxalın Güləsərə meyl saldığını duyduğundan, buna daha çox əmin idi. O, üzdə bir söz deməsə də, bunu etiraf etməyə məcbur olur, elə ona görə də dar ayaqda Şamxala dərindən açıb kömək istəyirdi. Ancaq Çərkəzin gözlədiyinin əksinə bu xəbər Şamxalı narahat etmədi. O, sakitcə papirosunu sümürdü, sonra da xəncərini yana çəkib çöməldi. Çərkəz də tufəngini dizinin üstünə qoyub, onun yanında sallığı oturdu. Aralığa sükut çökdü. Çərkəz ondan cavab gözləyir, həm də bir az tələsmək lazım olduğunu söyləmək istəyirdi. Şamxal isə tüstünü ciyərlərinə doldurur, heç nədən xəbəri olmayan Çərkəzə nə deyəcəyini, qızı özü götürüb

qaçdığını necə xəbər verəcəyini bilmirdi. Əsl həqiqəti ondan gizlətsinmi, yoxsa "bacın burdadır, görüşmək istəyirsənsə dur, evə gedəkm" - desin? Bu xəbəri Çərkəz necə qarşılayacaq?

Şamxal papirosunu sümürüb kənara atdı. Səbirsizliklə cavab gözləyən Çərkəzin üzünə belə baxmadan sakitcə dilləndi;

- Hansı tərəfə getmək fikrindəsən?
- O taya. Deyirlər qızı Kürdən keçiriblər.
- Gümanın kimə gəlir, qızı kim aparmış olar?
- Nə bilim?

Onlar yenə susdular. Şamxal mümkün qədər səbirli olmağa çalışdığından, Çərkəzi sakitləşdirmək üçün münasib söz axtarırdı. O hələ də elə etmək istəyirdi ki, Çərkəz vaxtından əvvəl şübhələnməsin. O, "işim var" - deyə boyun qaçırda bilərdi. Ancaq bunu kişiliyinə sığdırmırdı. O istəmirdi ki, Çərkəz onu qorxaqlıqda ittiham etsin, məsələnin əslini biləndən sonra isə təzədən üstünə gəlib, dava-qalmaqal salsın: "Qızı götürüb qaçmağı bilirsən, amma boynuna almağa kişiliyin çatmır?" - deyə onu yamanlasın.

Aralıqdakı sükut Çərkəzi darıxdırdı. O tələsir, bir quş kimi qanadlanıb, gümanı gəldiyi yerlərə baş vurmaq istəyirdi. Başqa vaxtda bircə işarəyə bənd olan dostu isə indi karvanı batmış kimi daşa dönüb dinmirdi. Ona nə olduğunu basa düşmək çətin idi.

- Nə yaman fikrə getdin?

Çərkəzin səsinə eşidəndən sonra Şamxal başını qaldırıb ürəkək nəzərlərlə müsahibinin üzünə baxdı.

- Gec deyilmi?
- Nə gec deyilmi?

- Deyirəm, qızı axtarmaq gec deyilmi?.. Dünən aparıblar... İndi yaqın işdən keçmiş olar... Təzədən...

- Mənim bacıma heç kəs əl vura bilməz!

Şamxalın dodaqları qaçdı. Bığının altından astaca qımışdı. Çərkəz güclə sezilən bu təbəssümdə özündən razı qalan arxayın bir adam istehzasını gördü.

- Niyə əl vura bilməz?
- Onun anasını ağladaram!

Şamxal nə qədər səbirli olmağa çalışsa da, son sözə dözmədi. Çərkəzə toxunmalı bir cavab verməsə, sakitləşə bilməyəcəyini duydu.

- Çox sinənə döymə, gecikmişən.

- Bura bax, - deyə Çərkəz hirsə ayağa durdu. – Getmək myelin yoxdursa, açıq de, çərən-pərən danışma.
- Ə, nə odlu-odlu danışırsan? Tutaq ki, qızı tapdın, baş kəsəcəksən?
- Niyə kəsmirəm.
- Əlinə nə keçəcəkdir?
- Heç olmasa, ürəyim soyuyar.
- Bacın da qalar ortalıqda, eləmi?
- Bə nə olsun deyirsən, qızın başından keçim?
- Keçmə, niyə keçirsən?

Şamxal yenə qutusunu çıxartdı. Əvvəlcədən büküdü papiroslardan birini götürdü. Çərkəz onun alışqanı yandırarkən barmaqlarının titrədiyini gördü. Əgər Şamxalın baxışlarındakı ürkəklik olmasaydı, Çərkəz onun həyəcanlanmasına fikir verməzdi. Ancaq Şamxalın hərəkətləri onu ayıldan kimi oldu. Səhərdən dostunun bir dəfə də olsun onun üzünə şax baxa bilmədiyini, nəzərlərini yayındırıb, yan-yörəsinə boylandığının fərqi vardı. "Niyə suçlu adamlar kimi gözlərini məndən gizlədir? Söz danışanda gah yerə baxır, gah da çiyinin üstündən o yana boylanır? Heç boynunu da dik qaldırmır. Pələ camış kimi yalmanıb fısıldayır. Yoxsa bu işdən xəbəri var? Onun üçün də dilini sürüyür?"

Çərkəzin sinəsi qabardı. Gözləri ilə Şamxalı yeyəcək oldu.

- İndi nə məsləhət görürsən?
- Bir az gözlə.
- Gözləyə bilmirəm. Heç olmasa qızı hansı köpək oğlunun apardığını öyrənməliyəm, ya yox?!

Şamxal dik atıldı. Əlini xəncərin dəstəyinə aparması ilə yarıya qədər siyirməsi bir oldu. Sinəsini qabağa verib, səsinə ucaltdı:

- Ağzını təmiz saxla!
- Nə deyirsən?!
- Deyirəm artıq-əskik danışma!
- Bura bax, sən niyə özündən çıxırsan? Soğan yemiş adamlar kimi için niyə göynəyir?

Şamxal qabağa yeriyib, Çərkəzlə üzbəüz dayandı. O, qəsdən aradakı məsafəni qısaltdı və söhbət müddətində ilk dəfə şəstlə müsahibinin gözlərinin içinə baxdı. Elə bil zəhmli baxışları ilə qarşısındakını sarsıtmaq, ürəyindən keçənləri üzündən oxumaq və eşidəcəyi sözdən sonra onun necə hərəkət edəcəyini əvvəlcədən öyrənmək istədi. Döyüşə hazırlaşan xoruzlar kimi dimdik-dimdiyə dayananların nəfəsi

bir-birini vurdu. Şamxal, bir şey olsa, dərhal rəqibinin əl-qolunu tutmaq üçün özünü bir az irəli verdi və təmkinlə dilləndi:

- Dağa-daşa düşmə, qız məndədir.

Çərkəz yalnız bircə anlığa susdu. Qarşısında dayanan Şamxalın sifətində quyruğunun üstünə qalxıb, adamı çalmağa hazırlaşan şahmar ilan soyuqluğunu duydu. Ona elə gəldi ki, üzünə zillənən gözlərdə ovunu əvvəlcə ovsunlayıb, sonra yeyən bir yırtıcı sehrkarlığı var. Şamxalın üzündəki tüklər də ona zəhərli tikanlar kimi görünürdü. Əgər bircə an da keçsə, Çərkəz fürsəti əldən verəcək, gözünün içinə fısıldayıb qıvrılan Şahmar atılıb boynuna dolanacaqdı. O doğrudan da qəfildən zəhərli ilanı tapdalayan adam kimi dəhşətlə geri atıldı və dərhal da tufəngi hərlədi. Bir göz qırpımında gülləni lüləyə verdi. Barmağını tətbiyə uzadana qədər Şamxal ov güdən pişik cəldliyi ilə irəli şığıdı. Tufəngdən yapışib, lüləni yuxarı qaldırdı. Onlar süpürləşməyə başladılar. Şamxal bir əli ilə qundaqdan, bir əli ilə də lülədən yapışib, tufəngi həm özündən uzaqlaşdırır, həm də vurub Çərkəzin əlindən almaq istəyirdi. Çərkəz isə var gücü ilə müqavimət göstərir, necə olursa-olsun silahı əldən verməməyə çalışırdı.

Şamxal ayağını Çərkəzin qarnına dayayıb, tufəngi geri çəkdi. Rəqibinin qolunu qanırb, silahı qoparmaq istədi. Ancaq bacarmadı. Belə olduqda qundağı yuxarı qaldırıb, lüləni torpağa doğru çevirməyə çalışdı. Çərkəz onun fikrini duyduğundan, var gücünü topladı və barmağını tətbiyə yetirdi. Güllə Şamxalın qulağını yalayıb keçdi. Çiyini qarsaladı. Kəsif barıt qoxusu burunlarına doldu. Bundan sonra onlar tufəngdən daha möhkəm yapışdılar. Hər ikisinin dizi yerə gəldi. Bir anlığa dayanıb, nəfəslərini dərdilər. İkisi də qan-tərə batıb, taqətdən düşmüşdü. Köynəklərinin yaxası açılmışdı. Şamxalın sinəsindən tərə axırdı. Çərkəzin islanmış saçı dağılıb, alnına yapışmışdı. Nəfəs aldıqca sinələri qalxıb-enir, genişlənmiş burun pərələrindən nəfəsləri fisqırırdı. Onlar son dəfə güclərini sinayırdılar. Bu ani sükutdan sonra qəti hücumun başlanacağı şübhəsiz idi. Şamxal arada tufəngi buraxıb, xəncəri siyirməyi ağılından keçirtdi. Lakin ürək eləmədi. Çərkəzin dərhal ayağa durub, çaxmağı yenidən hərləyəcəyindən qorxdu. Bəs nə etməli? O birdən var gücü ilə tufəngi özünə tərəf çəkib burdu. Çərkəz bunu gözləmədiyi üçün səndələdi. Müvazinətini itirdiyindən, başı çatıltı ilə Şamxalın alnına dəydi. Gözlərindən qılgılcım qopsa da, tufəngi buraxmadılar. Buynuzlarını bir-birinə keçirdib, kəllə-kəlləyə

gələn kəllər kimi yenidən tutaşdılar. Səhər şəhinə çilənmiş göy otlar dizlərinin altında əzildi. Torpaq eşim-eşim oldu.

Qardaşı oğlunun ehtiyatsızlıq etdiyindən narahat olan Şahnigar xanım evdə qərar tuta bilmədi. "Gədənin təşəxxüslüyünə bir bax, xalqın qızını gətirib evə, amma qardaşını saya salmır. Bu saat Çərkəz qızıl ilana dönüb, rastına kim gəlsə tas-tas eləməyə hazırdır, bu da tüfəng götürüb onun qabağına çıxmağı şəninə sığışdırmır. Bütüncə dədəsidir", - deyə ürəyində Şamxalı asıb-kəsdı. Qazma damın qulaqları cingildədən sükutu içərisində ürək çırıntılarını duydusa da, özünü o yerə qoymadı. Ehmalca tüfəngi götürdü. Qapını açıb bayıra atılmağa hazırlaşan Güləsərin qabağını kəsdı. Salatının qolundan tutub geri itələdi. "Oturun yerinizdə!" – deyə onlara acıqlanıb, gözünü ağartdı, həyəətə çıxdı. Çardaqda ayaq saxlayıb, dirəyə söykəndi. Cavanlar əlbəyaxa olsa, harayçılığa çatmaq üçün hazır dayandı. Ancaq onların çöməltmə oturub, yanaşı söhbət etmələri, arxayın-arxayın papiros çəkmələri Şahnigar xanımın bir az sakitləşdirdi. "Allah eləyə, hər şey elə-belə, davasız-şavasız qurtara", - deyə öz-özünə düşündü. Hətta qabağa yeriyib onların söhbətinə qulaq asmaq, hər şeyi zarafata salıb, qurtarmaq belə istədi. Ancaq cavanların birdən-birə əlbəyaxa olduğunu görəndə özünü itirdi. Güllə açılanda isə bir sıçrayışla irəli atılıb, tüfəngi üzünə qaldırdı. Göy otluqda eşələnənlərin başının üstünü kəsdirdi. Onun qəzəb dolu cingiltili səsi eşidildi:

- Aralanın deyirəm sizə! Eşidirsinizmi? Yoxsa ikinizi də qanıma boyayacam.

Çərkəzlə Şamxal onun sözünü eşitmədilər. Tüfəngi əldən verməkdən qorxduqlarına görə dartışmalarında davam etdilər. Şahnigar xanım çaxmağı hərləyib, yenidən qışqırdı.

- Sizə aralanın demirəmmi?!

Onun sözü yenə cavabsız qaldı. Şahnigar xanım tətiiyi çəkdi. Viyıldayıb gedən güllə dalaşanları diksindirdi. Çərkəz sinəsinə tuşlanmış tüfəngin boz üzünü gördü və nəhayət inadından əl çəkən dalaşqan uşaqlar kimi qollarını boşaldıb tüfəngi buraxdı. Şamxal bunu gözləmədiyindən təngildədisə də tez özünü ələ aldı. Sıçrayıb ayağa durması ilə tüfəngi hərləməsi bir oldu. Şahnigar xanım özünü irəli salıb sinəsini güllənin qabağına verdi. Çardağın altından qışqırıq qopdu.

- Narahat olmayın, xanım, - deyə yerindən tərpənməyən Çərkəz sakitcə dilləndi. - Ata bilməz, çaxmağı çıxartmışam.

Şamxal yalnız bundan sonra əbəs yerə atılıb-düşdüyünü anladı və tufəngi hirsə yerə atdı. Şahnigar xanım da dərindən nəfəs alıb, qundağı üzündən araladı.

Çərkəz əyilib tufəngini götürdü. Çaxmağı yerinə saldı. Üzünü Şamxala çevirdi:

- Namərd!.. Burada da özünü bildirdin.
- Adam dostuna elə söz deməz, - deyə Sahnigar dilləndi.
- Gördüm dostluğunu.
- Yaxşı, ağıllı ol. Bir qız bir oğlanındır, elə şeydən ötəri dava salmazlar. Gəlin barişin. Atamın goru haqqı, əl çəkən deyilmə.
- Mən elə namərdnən üz-üzə durmaram.
- Qoy rədd olsun, ay bibi.
- Səsini kəs, sənə söz düşmür.

Çərkəzin gözü çardağın altında dirəyi qucaqlayıb, için-için ağlayan bacısına satışanda ağı başından çıxdı. Gözlərinə qaranlıq çökdü. Hirsindən və acizliyini dərk etdiyindən daxildən qopub gələn hönkürtünü güclə boğub dişini-dişinə sıxdı. Qızarıb qan çanağına dönmüş gözlərinin həlqəsində yığışan yaş damlalarını geri qaytarıb udqundu. Onun hulqumu bir neçə dəfə qalxıb-endi.

- Niyə durdun? Gedək bacınla görüş.

Çərkəz Şahnigar xanıma cavab vermədi. Qəzəbdən alışıb yanan gözlərini Şamxala zillədi. Sözlər dişlərinin arasından fisilti ilə çıxdı:

- Kökünüz kəsilsin!

Şamxal xəncəri siyirib, yenidən irəli atılmaq istədi. Şahnigar xanım qardaşı oğlunun sinəsindən geri itələdi. Çərkəzin son sözünə əhəmiyyət verməməyə çalışdı.

- A qırışmal, bilirəm acıqlısan, amma sarsaqqlama. İndiyəcən dost idiniz, indi də qohum oldunuz, daha nə istəyirsən?

- Çərkəz heç nə demədi. Tufəngi çiyinə keçirib, ağır-ağır uzaqlaşdı.

13

Şamxalın Güləsəri götürüb qaçması xəbərini eşidəndə Cahandar ağa üç gün, üç gecə ağzı üstə yatdı. Hirsindən gözləri qan çanağına döndü. Onsuz da boğuş olan sifəti daha da qaralıb, tunc kimi bozardı. Dişinin arasından su da keçmədi. Kişinin həndəvərinə hərlənmək olmadı. Mələk qorxa-qorxa, barmaqlarının ucunda, otağa girib, onun üstünə

yorğan salanda, ərinin kürəklərinin titrədiyini, iri və cod barmaqlarının gəbənin ilgəklərini didib tökdüyünü gördü, amma çıxqırını da çıxartmadı, söz deməyə cəsarət etmədi. Kişinin əlindən xata çıxma biləcəyini düşünəndə evdəki arvadlar yarpaq kimi əsdiilər.

Hər biri bir ilə qədər sürən üzücü günlər gəlib keçdi. Cahandar ağa bir axşam div yuxusundan ayılan kimi ayağa durdu. Dinməz- söyləməz paltarını geyindi. Qoltuqaltısını götürdü. Darağı xəzinəyə basıb çaxmağı hərlədi, gülləni lüləyə verdi. Bunlar azmış kimi xəncəri də belinə bağladı. Hava isti olsa da, dəvə yunundan toxunmuş ağ başlığını boynuna doladı. Yənə heç kəs dinib-danışmadı. Zərnigar xanım qorxusundan cəsədə dönmüşdü. Yazığın nəfəsi güclə gedib-gəlirdi. Necə deyərlər, diri gozlu ölmüşdü. O, ərinin nə isə dəhşətli bir iş düşündüyünü yəqin etmişdi. Bir analıq sövq-təbiisi ilə oğlunun başında qaranlıq olduğunu duyurdu. Amma nə dinir, nə də ərinə bir söz deyə bilirdi. Arvad lap özünü itirmişdi. Mələk də Cahandar ağanın daş kimi lal və qaradınməz olduğundan təşvişə düşdü: "Acıqlı başda ağıl olmaz",- deyə fikirləşdi. Əvvəlcə Zərnigar xanımı hərəkətə gətirmək, "kişinin əl-ayağına düş, getməyə qoyma", - demək istədi. Amma onun dilinin gödək olduğunu yadına salıb dayandı. Əslinə baxsan, Zərnigar xanım özü də Şamxaldan narazı idi.

Birdən Zərnigar xanım Mələyin qolundan yapışdı. Nə isə demək istədi. Dili söz tutmadı. Arvadın gözü onun üzünə dikilib qaldı. Bu baxışda nələr yox idi?! Ətrafı qırışmış gözlərin işığı sönmüşdü. Didələr öləzimdə olan qara çıraq kimi titrəyib soğulurdu. Yalnız bəbəklər geniş açılıb, şüşə kimi parıldayırdı. Mələyə elə gəldi ki, arvadın gözünün ağı həddindən artıq böyüyüb, qarası isə tən ortada, balaca bir nöqtə kimi işıldayır. Əgər bir azca da belə getsə, arvad ayaq üstündə keçinəcəkdə. Mələk eyni zamanda bu gözlərin dərinliyində müti bir qul kimi diz çöküb yerə dözənmək istəyən aciz bir insanın yalvarışını da gördü. Zərnigar xanım imdad istəyirdi.

Mələk dözə bilmədi. Asta-asta qapının ağzına yeridi. İçəridən çıxmağa hazırlaşan ərinin qabağında dayanıb, üzünə baxdı. Kişinin sifətindən qan damırdı.

- Belə bivaxt hara gedirsən?

Cahandar ağa qəfil zərbə almış adam kimi tənqildəyib yerində dayandı. Geniş açılmış heyrətli gözləri ilə az qaldı qarşısında dayanan arvadı yesin. Səsi xırıldayıb boğazında qırıldı.

- Nə vaxtdan kişinin işinə qarışırsan?!

- Qarışmıram soruşuram. Mən nəkarəyəm ki, sənə söz deyəm, amma ürəyim uçunur. Səni and verirəm o balalarının canına, ətəyindən daşı tök.

Cahandar ağa yolu kəsib, qapının ağzında dayanan və onu bayıra , buraxmaq istəməyən Mələyin döşündən itələdi.

- Çəkil yolumdan!..

Gəlin tərənmədi. Qollarını gərüb qapının çərçivəsindən yapışdı. Cahandar ağa bir an nə edəcəyini bilmədi. Hələ indiyə qədər onun qabağını kəsən, getdiyi yoldan qaytaran olmamışdı.

- Cəhənnəm ol, deyirəm sənə, yoxsa o it küçüyünün hayıfını səndən alaram!

- Al, neylək, al. Vallah, düz sözümdür.

- Qanını üstümə tökmə!

- Halal eləyirəm, tök.

Cahandar ağa onu kənara eləyib keçmək istədi. Mələk qapını örtüb, arxasını söykədi. Kişinin beyninə qan sıçradı. Qıllı qaşların tükləri biz-biz olub pırpızlandı, arası düyünləndi, qırıqlar sıslaşdı, yanaqlarında göyümsov ləkələr oynadı. Qolunu hərələyib var gücü ilə arvada bir şillə çəkdi, otağın divarları cingildədi. Mələk gözlərinə qan çökdüyünü və qulaqlarının uğuldadığını hiss etdi. Ona ele gəldi ki, evin divarları çökəlib, aşağı yatdı. Ayağının altından yer qaçdı. Tavandan asılmış otuzluq lampa sağa-sola gedib ləngərləndi. Arvadın yanağı alışdı, gözlərinə qor doldu.

Cahandar ağa arvadın çıraq kimi sönüb yerə çökdüyünü görəndə ayaq saxladı. Onun geri çəkilib yol verəcəyini gözlədi. Amma Mələyin ətli bədəni divar boyu ağır-ağır sürüşdü və birdən kəsilmiş ağac kimi yerə sərildi. "Lənət sənə şeytan, iş düşmədik", - deyər söylənən Cahandar ağa onun üstündən adlayıb keçmək istədi. Amma arvadın sifətinin kağız kimi ağardığını, ağız-burnundan qan fışkırdığını görəndə həyəcanlandı. Aşağı əyilib onu yerdən qaldırdı. Taxtın üstünə uzatdı. Arvadı soyuq tor basdığını görüb, özünü lap itirdi: - Ay uşaq, kim var, tez olun, su gətirin.

Bayaqdan o biri otaqda qorxudan titrəyə-titrəyə bu işlərin nə ilə qurtaracağını gözləyən Salatın özünü içəri saldı. Zərnigar xanım da surünə-sürünə gəldi. Mələyin ağarmış sifətini, ağız-burnundan axıb laxtalanmış qanı görəndə üzünü cırıb, dizinə döydü:

- Allah sənə insaf versin, ay Cahandar ağa, bu yazığı niyə öldürdün? Yetimin günahı nəydi?

- Günahın hamısı sənin küçüyündədir. Sümüyümüzü it sümüyünə caladı.

Onun nəriltisi otağı başına götürdü. Zərnigar xanım "niyə mənim olur, elə sənin də küçüyündür, adımızı batırdı", - demək istədisə də qorxusundan dinmədi. Mələyin üzünə su çiləyən qızına kömək etdi.

Cahandar ağa tufəngi taxtın üstünə atıb eşiyə çıxdı. Əlləri əsə-əsə papiros eşdi. Həyətdə fırlandı. O, qəfəsə salınmış yaralı pələng kimi dolandıqca, göyümsov tüstü boynunun ardında burulur, sonra da duman kimi çöküb, enli kürəyinin ortasında yatırdı. O vurmuxurdu. Əlinin bu qədər ağır olduğunu, bir şapalaqla o boyda arvadı yerə sərə biləcəyini ağına gətirə bilmədiyindən indi əzab çəkirdi. Qərribə idi: elə bil üç gündən bəri ürəyinin başında qurğuşun kimi çöküb dayanan ağrılar yox olmuş, bütün hirsli elə o şillə ilə çıxıb getmişdi. Cahandar ağa sinəsində bir boşluq, qollarında yorğunluq hiss edirdi. Beyni güyüldəyir, gözləri alacalanırdı. Mələyin başına gələn əhvalat ona her şeyi unutturmuşdu. Öldürmək istədiyi oğlunu da, tikə-tikə doğrayacağını qət etdiyi gəlinini də yaddan çıxartmışdı. Axşam qaranlığında həyətdə dolaşan nökərləri, öürşdən qayıdan malları görmür, dana-buzov səsini, qoyun-quzu mələşməsini də eşitmirdi. Özünü zahirən laqeyd göstərsə də, fikri evdə, Mələyin yanında idi. içəri girib arvadının halını öyrənməyə üzü gəlməsə də, gözünü örtülüb-açılan qapıdan çəkirdi. Tez-tez eşiyə çıxıb, içəri girən Salatın atasına heç nə demir, başı alovlu ora- bura qaçır.

Nəhayət, əl-ayaq yığışdırılarda kişi içəri girdi. Mələyi yorğan-döşəyə uzatmışdılar.

O heç kimdən heç nə soruşmadı. Ağır addımlarla evin yuxarı başına keçib taxtın üstündə əyləşdi. Zərnigar xanım belə vaxtda ərinin gözünə görünməkdən ehtiyat etdiyindən, bir kölgə kimi çəkilib səssizcə öz otağına keçdi. Salatın atasına xörək gətirdi. Kişi əl vurmadi.

- Mənə yer sal! - deyər astaca dilləndi,

Qız taxtın üstünə yorğan-döşək atdı, sonra da sakitcə otaqdan getdi.

Cahandar ağa gecə yarıya qədər gözünü tavana zilləyib, yata bilmədi. Öləzimdə olan otuzluq lampanın ətrafında fırlanan xırdaca cücülərin evin divarlarında tərپəən kölgələrinə fikir verdi. Otağa qulağı güyüldədən bir sükut çökmüşdü. Arabir isti şüşəyə toxunan, ya da

içəri düşüb fitilin alovunda qarsalanan pərvanələrin çırpıntıları, tozlu qanadların pırıltısı sükutu pozurdu. Cahandar ağa hərdənbir başını ,yastıqdan azca yuxarı qaldırıb Mələk yatan tərəfə baxır, onun nəfəs ,alib - almadığını bilmək istəyirdi. Kişi fikrini toplayıb, müəyyən qərara gələ bilmirdi. Oğlu onu odsuz-ocaqsız yandırır. Cahandar ağa Şamxalın küsməyinin bu qədər ciddi olacağını heç güman etmirdi. Onun gec-tez geri qayıdacağını gözləyirdi. Amma indi tamam əlini üzdü. Artıq hər şeyin bitdiyini qərara aldı. "Öləndə vəsiyyəət edəcəm, üstümə qoymasınlar, mənim o adda oğlum yoxdur".

Kişi yorğanı başına çəkib, üzünü divara çevirdi. Hər şeyi unudub yatmaq, ağır düşüncələrin pəncəsində yaxasını qurtarmaq istədi. Amma mümkün olmadı. Şamxal gözünün qabağından çəkilmədi.

Birdən-birə Cahandar ağanın qəlbində qəribə hisslər baş qaldırdı. Şamxalın balacılığı, anadan necə olması yadına düşdü. El yaylaqda olanda peşqurtdan gələn Cahandar ağanın gecə arvadı ilə dəyədə yanaşı uzanması, Zərnigar xanımın utana-utana "deyəşən uşağa qalmışam" - deməsi, onun "oğlum olsa səni tərədən dımağadək qızıllayacağam", - deyə cavab verməsi elə bil dünən olmuşdu. Şamxalın iməkləməsi, dəyələrin qabağında tumançaq qaçması, arabir anasının gözündən oğurlanıb nəmiyə girməsi, camdakı süd üzünü başına çəkib tejenlərin ağzını açması məgər yaddan çıxardı mı?! O, yaman dəcəl idi. Hində yumurta qoymaz, əlindən təkndə çörək qalmazdı. Daşayıb itlərə tökərdi. Anası hirslənib onu döyəndə Cahandar ağa qabağa keçər, Şamxalı qucağına alıb atın belinə qoyardı. O da yıxılacağından qorxaraq, bərk-bərk atasından yapışırdı. "Bəs indi niyə belə olsun? Onun əzizlədiyi, boynunda gəzdirib dizinin üstündə oynatdığı uşaq niyə dönük çıxsın? Kim? Uşaq?"

Cahandar ağa gülümsündü. Birdən-birə son dəfə uzaqlaşıb, Kürün sahilinə doğru enən oğlunun enli kürəyi gözünün qabağına gəldi. Kişi onun köynəyinin cırıq yerindən qaralan zolaqları, öz əlinin nişanələrini görür kimi oldu. Şamxalın kürəyi enləndi və bir az bundan əvvəl tumançaq gəzən uşaq əvəzinə biğ yeri tərləmiş cavan bir oğlan dayandı. O nə qədər də yaraşlıq idi! Belə oğlun atasının nə dərdi ola bilərdi? Qəribə bu idi ki, Şamxal evlənmişdi. Qız götürüb qaçmışdı. Cahandar aga onun bu saat qara damda necə yatmasını, arvadı ilə necə qucaqlaşdığını gözünün qabağına gətirməyə çalışdı. Demək, Şamxal kişi həddinə dolmuşdu? Ev-eşik sahibi idi. Ola bilməz. Dünənki uşaq nə tez

ÖZ GEÇMİŞ

25-10-1977 tarihinde Giresun ili, Keşap ilçesi, Kayabaşı Köyünde doğdu. Babasının ilkokul öğretmeni olması nedeniyle çocukluğu Tokat, Trabzon ve Bartın illerinde geçti. İlkokul 1,2 ve 3.sınıfları Trabzon'un Tonya ilçesi Kalemlı Köyünde, 4 ve 5. sınıfları ise Bartın ili, Ulus ilçesi Aşağı Köy de okudu. Orta ve lise tahsilini ise yatılı olarak Balıkesir- Savaştepe Anadolu Öğretmen Lisesi'nde tamamladı. Üniversite olarak 1994- 1998 yılları arasında İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği bölümünü bitirdi. Öğretmenlik mesleğine ilk olarak 07-10-1998 tarihinde Tirebolu Çok Programlı Lisesi'nde başladı. 2000-2002 yılları arasında askerliğini, öğretmen asker olarak Kırklareli- Lüleburgaz ve Bingöl- Solhan ilçelerinde tamamladı. Askerlik dönüşü 2002 yılında Atatürk Anadolu Lisesi'ne atandı. Burada 9 yıl çalıştıktan sonra 2011-2012 eğitim ve öğretim yılında Giresun Sosyal Bilimler Lisesi'ne (Giresun İMKB Anadolu Öğretmen Lisesi) atandı. Bu okulda 8 ay müdür yardımcılığı görevi de yapmıştır. Halen bu okulda Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görevine devam etmektedir.

Halen Giresun Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimi yapmaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olan İlkay SARAYDEMİR'in biri ortaokul ikinci sınıfta birisi ise anaokulunda olmak üzere iki erkek çocuğu vardır.